

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Факултет по педагогика

Книга Социални дейности

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI“

Faculty of Education

Social Work

Том/Volume 114–115

СОФИЯ • 2022 • SOFIA

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
UNIVERSITY PRESS „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Главен редактор: проф. дпн *АЛБЕНА ЧАВДАРОВА*,
Членове: проф. д-р *ГИНКА МЕХАНДЖИЙСКА*, доц. д-р *ТОНИ МАНАСИЕВА*,
доц. д-р *РОСИЦА СИМЕОНОВА*, доц. д-р *БИСТРА МИЗОВА*

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

проф. *РУДИ РООЗЕ*, проф. *НИНО ЗГАНЕК*, проф. *КИМ-ПАТРИК САБЛА*,
проф. *НАДЕЖДА ВИТАНОВА*, проф. *ВЕСКА ШОШЕВА*,
доц. д-р *МИЛЕНА ЙОРГОВА*, доц. д-р *ЛЮДМИЛА ВЕКОВА*

Редактор *ВЕРЖИНИЯ РАЙКОВА*

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief: Prof. *ALBENA CHAVDAROVA*, Dr.
Members: Prof. *GINKA MEHANDZHIYSKA*, PhD, Assoc. Prof. *TONI MANASIEVA*,
PhD, Assoc. Prof. *ROSSITSA SIMEONOVA*, PhD, Assoc. Prof. *BISTRA MIZOVA*, PhD

EDITORIAL COMMITTEE

Prof. *RUDI ROOSE*, Dr., Prof. *NINO ZGANEC*, Dr., Prof. *KIM-PATRICK SABLA*, Dr.,
Prof. *NADEZHDA VITANOVA*, Dr., Prof. *VESKA SHOSHEVA*, Dr.,
Assoc. Prof. *MILENA YORGOVA*, PhD, Assoc. Prof. *LYUDMILA VEKOVA*, PhD

Editor *VERZHINIYA RAYKOVA*

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Факултет по педагогика
2022

ISSN 2367-4652

СЪДЪРЖАНИЕ

Моника Богданова, Божидара Кривирадева – Социалната работа като научно-практическо поле и специфики при подготовката на бъдещите специалисти / 5

Моника Богданова, Александър Христов – Седмичните детски ясли в България – социално-политически и психо-педагогически аспекти на грижата / 61

Александър Христов – Историческо развитие на домашния социален патронаж в България (50-те–90-те години на XX в.) / 113

Александрина Кисьова – Историческо развитие и съвременни тенденции в социалното предприемачество / 135

Анна Михайлова – Изследване на бариери в комуникацията при предоставяне на социалната услуга резидентна грижа за възрастни хора / 163

Ванеса Филисян – Организационно-концептуална рамка на практическата подготовка на студентите в специалност Социални дейности в Германия / 187

Ивайло Миланов – Законодателството като основа на междуинституционалното взаимодействие в социалната работа с деца с проблемно поведение / 200

Явор Иванов – Ирландският опит в социалната работа с бездомни хора / 222

CONTENTS

Monika Bogdanova, Bozhidara Kriviradeva – Social work as a scientific and practical field and specifics in the training of future specialists / 5

Monika Bogdanova, Alexander Hristov – Weekly nurses in Bulgaria – socio-political and psycho-pedagogical aspects of care / 61

Alexander Hristov – Historical development of domestic social patronage in Bulgaria (50s–90s of the XX century) / 113

Aleksandrina Kisiova – Historical development and current trends in social entrepreneurship / 135

Anna Mihaylova – Research on communication barriers in the revision of the social service of residential care for the elderly / 163

Vanesa Filisyan – Organizational and conceptual framework of the practical training of students in the specialty Social work in Germany / 187

Ivaylo Milanov – Legislation as the basis of inter-institutional interaction in social work with children with problem behavior / 200

Yavor Ivanov – The Irish experience in social work with homeless people / 222

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА
Книга Социални дейности
Том 114–115

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF EDUCATION
Social work
Volume 114–115

СОЦИАЛНАТА РАБОТА КАТО НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКО ПОЛЕ И СПЕЦИФИКИ ПРИ ПОДГОТОВКАТА НА БЪДЕЩИТЕ СПЕЦИАЛИСТИ

МОНИКА БОГДАНОВА*, БОЖИДАРА КРИВИРАДЕВА**

***Резюме.** Настоящата студия разглежда необходимостта от теоретизиране на социалната работа и основаването ѝ върху идеите на психоанализата като възможна теоретична парадигма. Представени са резултати от проведено емпирично изследване сред студенти и базови специалисти в специалност Социални дейности с цел повишаване ефективността на практическата подготовка и готовността на младите хора да се реализират в професията.*

***Ключови думи:** социална работа, практическа подготовка, парадигми, кариерно развитие*

* Имейл: m.bogdanova@fp.uni-sofia.bg

** Имейл: b.kriviradeva@fp.uni-sofia.bg

SOCIAL WORK AS A SCIENTIFIC AND PRACTICAL FIELD AND SPECIFICS IN THE TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS

Monika Bogdanova, Bozhidara Kriviradeva

***Abstract.** This study considers the need to theorize social work, and its foundation on the ideas of psychoanalysis as a possible theoretical paradigm. The results of an empirical study conducted among students and basic specialists in the major of Social Activities are presented in order to increase the effectiveness of practical training and the readiness of young people to realize themselves in the profession.*

***Keywords:** social work, practical training, theoretical paradigms, career development*

Увод

Смята се, че социалната работа е част от начините за постигане на т.нар. благоденствие, реализирана в широк кръг от социални услуги и подкрепа. Тя е тясно свързана с икономическото състояние на Държавата, с нейната социална политика, както и с функциониращите стратегии за определени социални структури. Дълги години в България социалната работа се свързваше най-вече със социални грижи и помощи, с обгрижването на възрастни хора, а през последните години – и със закрилата на децата. Тя липсва в болници, а стремежът да се включи в образователната система поставя редица въпроси¹. Разбирана и като професионална дейност, необходимостта да се концептуализира, да се постави на теоретични основи, да се мисли и развива в конкретно поле, е водеща.

Съществуват нагласи социалната работа да се педагогизира или психологизира – социалният работник като (специален) педагог, психолог, психотерапевт. Така той е поставен в позиция на „вездесъщия“ – събира информация, диагностицира, консултира, прави психотерапия, съветва. Реализирането на тази позиция (макар и примамлива на пръв поглед) крие в себе си множество капани – изискват се редица специфични знания и умения за всяка сфера, като едната функция не предполага (дори противопоставя) изпълнението на другите (психологът не събира информация, посещавайки домове, педагогът не може да прави терапия и т.н.).

Социалният работник може да използва педагогически, психологически похвати и методи в работата си, но неговите задачи са други – той е посредник между институцията и клиентите ѝ, изготвя социални доклади и оценки, консултира. Социалният работник най-често е свързан с *реалността на клиента* и неговото обкръжение. В България сме свидетели на ситуации, в които на него

¹ Например за оформянето на образователните институции като социални, което често измества фокуса от обучение към интеграция/приобщаване/включване.

му се налага да застане на страната на институцията, а не на личността – налице са редица обстоятелства (зависимост от институцията и нейните изисквания, липса на дължостна автономност и пряко подчинение и т.н.), които предпоставят съобразяване с конюнктурата, а не с личността, което поставя под въпрос възможността за конфиденциалност, създаване пространство на доверие².

Тогава какво всъщност е социална работа?

Социалната работа – дейност, основана на теория

На стратегическо и законодателно равнище значимостта и ролята на социалната работа за подобряване функционирането на обществото се признава през 1967 г. с резолюция на Съвета на Европа – и неслучайно тя е държавен инструмент за реализиране на социална политика и стратегии, „насочена към решаване на социални проблеми на лица, групи и общности в неравностойно социално положение и се реализира на три равнища – индивидуално, организационно и институционално (Council of Europe, 1967)“³. Отново на законодателно равнище се акцентира както върху професионалната подготовка на социалните работници³, така и върху задължителното взаимодействие с представители от други професионални общности – лекари, психолози, учители и др. (пак там: 353), тъй като социалната работа се основава на постиженията на науки като социология, културна антропология, психология, педагогика и др.

В своя статия Кр. Петрова насочва вниманието върху „неоспоримия факт, че социалната работа като практическа дейност е далеч от обособяването си като самостоятелна наука, а и едва ли това е необходимо, тъй като интердисциплинарността е една от най-значимите тенденции в развитието на практическата социална работа. От тази позиция се разглежда взаимовръзката на социалната работа с редица науки, между които философия, социология, педагогика, медицина и т.н.“ (Петрова, Кр., 2013: 244). Авторът очертава посоките на взаимодействие между психологията и социалната работа, откроявайки необходи-

² Много често детето е „идентифициран пациент“ и в този случай за всяка система (институция, т.нар. алтернативна грижа, училище и др.) е присъщо да сменя отговорността от себе си и да издига тезата за „проблемното дете“, идеализирайки се. Именно социалният работник е в позицията на защитник на детето и е този, който може да насочи към психолог, педагог, психотерапевт, без самият да бъде такъв (освен ако не е обучен за това).

³ В учебните си програми образователните институции от Европейската общност е необходимо да интегрират три компонента със здължителен характер – знания за човека, знания за обществото, познаване на социалните услуги, теории и методи на социална работа. Изискват се знания в областта на макрообществените процеси и социалната психология – социално груповата работа, работа „в“ и „с“ конкретни общности и познание на опита в тях.

мостта от създаване на учебна дисциплина, пряко насочена към проблемите на социалната работа, наречена психология на социалната работа – „и двете се занимават с поведението на личността, със социалните групи, със семейството, с масовите форми на влияние върху общността, практически ориентирани са, имат сходни изследователски методи и методи на повлияване, както и сходен предмет, обект, задачи и полета на приложна дейност“ (пак там).

Съществуват и тези, че социалната работа е клон на приложната психология (Nicolson, P., R. Wayne, 1990), че в нейните теоретични основи намират място концепции и понятия от научни области като социология, психология, медицина, педагогика, икономика, право, политология, философия и др. (по: Радев, Н., 2018). Подкрепа на тази теза е фактът, че независимо от разбирането за социална работа тя преминава през няколко основни етапа (вж. схема 2):

Схема 2. Социалната работа като процес

Тези етапи я свързват с консултантската практика и с психологията: психодиагностиката (за определяне проблема и стратегията за разрешаване); психологично консултиране (основен метод за повлияване на временни проблеми и за които терапията все още не е необходима); тренинговите методики (в основата на груповата социална работа и в социалната работа с общности); техниките, свързани с процеса на промяна и повлияване личността на клиента (Петрова, Кр., 2009: 101).

В учебник по социална работа тя се определя като „разновидност на човешката дейност, чиято цел е да оптимизира осъществяването на субективните роли на хората във всички сфери на живота в процеса на материалното осигуряване и активното съществуване на личността, семейството, социални и други групи и слоеве в обществото“ (Павленок, М., 1999: 12). Според И. Кусев социалната работа е „свкупност от дейности от различно естество, насочени и към социална защита на определени групи от населението с оглед на оптимално адаптиране към обкръжаващата ги социална среда и успешното преодоляване на предвидими или непредвидими, желани или нежелани от тях рискови ситуации“ (Кусев, И., 1998: 65). Р. Симеонова я разработва през въпросите за управление на качеството⁴ и с акцент към системата

⁴ Виж повече в: Симеонова, Р., Д. Господинов, В. Божилова, М. Делева, И. Йовчева (2010) Управление на качеството в организациите за социална работа. София.

за социална работа, която включва „всички организации, функциониращи и взаимодействащи си на различни равнища в дадена държава“ (Симеонова, Р., 2011: 14).

3. Мустафа я определя като „комплексна социално-помощна дейност, проява и съвкупност от различни дейности, целящи решаването на социалните проблеми на лица и семейства, попаднали в беда и в невъзможност сами да се справят с нея. Използвайки интеракционния подход, тя е насочена към мобилизация на личностния потенциал, ресурси на клиента“ (Мустафа, З., 2011: 154).

Социалната работа може да се еманципира от зависимостта си от други науки, като създава свое специфично пространство (с интердисциплинарно измерение), запазвайки своите ценности, теоретичните си основи и знания. Интердисциплинарността е в основата на социалната работа като проект, тъй като социалната ситуация следва да бъде възприета по различни регистри (психологически, медицински, педагогически, икономически, социологически, антропологически и т.н).

Редица автори разработват социалната работа през т.нар. помагач процес. Както посочва Б. Господинов, „реализирането на подпомагачия процес е основна цел на социалната работа като професия, а той трябва да е предмет на изследване и конструиране на социалната работа като наука“ (Господинов, Б., 2009)⁵. Така основен интегрален метод при осъществяване на фундаменталната функция на социалната работа е работата по случай, който се разглежда като „един от пътищата за „последователно и структурирано помагане посредством идентифициране на проблемите на нуждаещата се личност, оценяване на конкретните ѝ индивидуално специфични потребности и възможности; осигуряване и прилагане на подходящи интервенции, мерки, услуги, подкрепа; проследяване на предизвиканите и подпомогнати изменения и подобрения“ (Механджийска, Г., 2013: 4). Освен това ефективността на помагачия процес зависи от професионалната подготовка на социалния работник, който трябва да е сензитивен спрямо двупосочната му динамика (ситуацията на личността, социалния контекст, както и неговата лична).

От една страна, социалната работа има за цел да възстановява социалността на личността и да реанимира възможностите ѝ за социално функциониране, да превентира рискови фактори по посока дезадаптация и маргинализация, а от друга – да предпазва членовете на обществото от тези, на които им е нужно време (терапия, лечение, рехабилитация, обучение и т.н.), за да могат отново да се впишат в социума.

⁵ Именно обучението по социална работа дава цялата палитра от възможности, базовата подготовка, чрез които бъдещите специалисти да реализират своята професионална квалификация.

Подобна отговорност към социалното, психичното страдание на личността изисква професионализъм, основан на определена теоретична парадигма, построяването на определен теоретико-обяснителен модел, основополагащи за помагачия процес. Това е въпрос не само на управленско решение, но и на избора на специалистите в екипите за пътищата на кариерно развитие, тъй като всяка теоретична школа има своите изисквания и стандарти.

Популярна в концептуализирането на социалната работа е диференциацията на нейните практически равнища – „микро“, „мезо“ и „макро“, които изразяват обхвата на интервенции и съответните методи при реализирането на помагачия процес. Точността на подобно разграничаване се дискутира още при приемането на диференциацията, чиито теоретични основи могат да се ситуират в полето на структурно-функционалната парадигма в социологията, по-конкретно системната теория за обяснение функционирането на обществото и неговите структури (Alotaibi, M., 2014). Въпреки че все още няма съгласие по отношение на това разграничение, неговите приложения са застъпени както в обучението и практиката на социалните работници, така и в методологиите на научните изследвания в полето на социалната работа. От друга страна, строгото диференциране на отделните равнища отправя предизвикателства пред опитите за създаване на ясна концептуална рамка за социална работа. По този начин дебатът за микро/макропрактиката разделя изследователите (а и практиците) на две групи, вместо да търси начини за създаване на връзки и взаимодействия между отделните равнища. Без съмнение определянето на микро-, мезо- и макронивата се посочва за един от най-важните въпроси за концептуализирането практиката на социалната работа, а липсата на установени дефиниции води единствено до липса на фокус при реализирането на социалната работа.

На макрониво социалната работа не се интересува от спецификите на личността, нейните дълбинни несъзнавани механизми, а от ресурсите „да (се) надмогва“. Тя е категорията „трябва“ (Сврѣх-Азовият закон), без да проявява излишно снизхождение към (моментните) личностови дефицити. Тук социалният работник участва в изготвянето на политики, стратегии или ги реализира в конкретни административни нива. Ако реши да продължи своята квалификация – той реализира социална работа на **микрониво**, идентифицирайки се с определена теоретична парадигма, подход, практика. Чрез използването на теорията, за да формира процеса на своята социална работа, „е по-вероятно да практикува професията си по обмислен и професионален начин“ (Хоу, Д., 2008: 103). Микронивото не само определя цялостната визия на социалната работа, но е още една възможност да се разграничи от другите професионални полета (педагогика, психология, психотерапия и т.н.).

Различните схващания за същността на социалната работа отново препращат към основния въпрос за теоретичната парадигма – теорията, през която социалният работник и институцията реализират целите на социалната работа. Това би определило не само нейния профил, визия, организационна култура, кариерно развитие на екипите, но и би дала обяснение за срещите със страданието на тези, които търсят решения или са в криза, би подпомогнала екипа да говори „на един език“, създавайки се като трансдисциплинарен.

Въпреки че днес съществуват най-вече практики, ориентирани към когнитивно-поведенческия и личностно/клиенто-центрирания подход, първите практики на социална работа са психоаналитични. Психоанализата е фундаментална теоретична парадигма⁶ със специфични особености и конструкти, даваща яснота за функционирането на личността, очертавайки механизми за нейното разбиране, основавайки се на концепцията за несъзнаваното. Тя би подпомогнала социалния работник (педагога, психолога, лекаря) в неговата работа за разбиране на страданието и необходимостта от не-намеса.

Връзката психоанализа–социална работа⁷

Влиянието на психоаналитичните идеи върху практиката и интелектуалното наследство на социалната работа се свързва най-вече с процесите на професионализиране на професията във Великобритания и Северна Америка (Канада). През почти целия XX в. психоанализата оформя специфични професионални нагласи и отношения, както и концептуализации на всекидневните професионални ситуации в помагания процес. Акцентът е поставен върху терапевтичната роля на социалния работник, индивидуалния и дълбоко личен подход към ситуацията на клиента, сензитивност към несъзнаваните аспекти на общуването и рационалността в човешките взаимоотношения. Освен идеологическото влияние, психоанализата има и принос в практиката на социалната работа през този период, като подпомага разбирането на социалния работник за проблемите, които среща, насочва процеса на оценяване и вида помощ, която може да бъде оказана. Социалният работник извършва дейности, насочени както към личността и преодоляването на емоционални проблеми, така и към жизнената ситуация на клиента, неговата заобикаляща среда. За психоаналитично ориентирания специалист личността е формирана и повлияна от специфични житейски преживявания и междуличностни взаимодействия, свързани с несъзнавани процеси.

⁶ За целта на тази статия парадигма се разбира като модел на мислене, ключов модел за постигане на някаква цел.

⁷ Представя се една възможна връзка, която е дългогодишен научно-практически интерес на автора.

Психоаналитичните идеи изиграват съществена роля както в изграждането на професионалната култура на социалните работници, така и в процеса на професионализиране на социалната работа в Северна Америка. През 20-те години на XX в. взаимодействието между психиатрията, т.нар. движение на „психичната хигиена“, и социалната работа става проводник на психоаналитични идеи по същия начин, по който американските теории за социална работа ще повлияят върху обучението и формирането на социални работници във Великобритания. Разпространението на психоаналитичния подход в консултантската практика през този период съвпада с усилията за професионализация на социалната работа и необходимостта от приемлива и отличителна теоретична основа, която да подкрепи стремежите за извоюване на професионален статус.

Социалната работа акцентира върху факта, че човекът и неговият проблем могат да бъдат разбрани единствено в контекста на неговата среда. Това е и основният аргумент, който критично настроените изследователи в полето на социалната работа отправят към психоаналитичната теория и нейното влияние в практиката на социалния работник. Според Г. Кнопка в повечето случаи разграничаването на социалната работа от психоанализата е преди всичко реторично, тъй като е ясно, че личността функционира в определен социален контекст. Но този аргумент не е чужд на психоаналитичното учение, нито на З. Фройд, или както Кнопка посочва: „Мисля, че ако хората бяха чели самия Фройд, не само вторични източници, биха разбрали, че Фройд знае това“ (цит. по: Danto, E., 2009: 67). И не само че връзката „човек–среда“ присъства в психоаналитичните трактовки, но и убеждението на Фройд в социалната справедливост са моменти, които често удобно се подминават в дебатите за и против психоаналитичната теория в социалната работа.

През 1909 г., в писмо до свой колега, Фройд засяга въпроса за социалната справедливост: „Изясняването на нашите терапевтични ограничения засилва решимостта ни да променим други социални фактори, като по този начин мъжете и жените вече да не попадат в безнадеждни ситуации“ (цит. по: пак там). Тази фраза очертава психоаналитичната ситуация като съпровождащ и ефективен метод за изучаване на репресивните влияния на семейството, училището и религиите (социалните институции на заобикалящата среда) върху личността като форма на неразрешени несъзнавани конфликти. Същата година Фройд за първи път посещава Америка, където изнася прочутата си лекция, която революционизира битоващите представи за човешкото развитие в социалната среда и остро критикува преобладаващата идеология на индивидуализма и поведенческата психология: „*Лекцията и нейните послания се определят като озадачаващи и трансформативни за историята на социалната работа*“ (пак там).

Посещението на Фройд в Америка съвпада и с публикуването на едни от първите трудове в областта на институционалната психиатрична грижа, която от своя страна подпомага възникващата по това време професия социален работник. В този период Американската медицинска асоциация предприема амбициозни планове и мерки за лицензиране и усъвършенстване на медицинското образование и оказва сериозен натиск за институционализирането на строго научния медицински подход в медицинската практика (а по-късно и в тази на социалната работа). Така мястото на психоанализата в полето на психичните грижи бива поставено под въпрос, доколкото само някои от първите психоаналитици в САЩ успяват да съчетаят индивидуалистичния фокус с ориентацията към социалната среда.

Според Vodde and Gallant противопоставянето между микро- и макро-практиката се наблюдава и в социалната работа, особено в областта на академичните изследвания и научните дебати (Vodde and Gallant 2002; по: Danto, E., 2009). Както застъпниците на микроравнището, така и тези на макропрактиката се основават на идеология, която прозира във фундаменталните им трудове и я верифицират като единствена истина. От гледна точка на макропрактиката например се твърди, че социалната работа е изоставила мисията си да помага на бедните и потиснатите и да подкрепя създаването на общности. В същото време представителите на микроравнището отбелязват, че психоаналитично базираната работа по случай е напълно легитимна практика, но неправилно представена и затова – неразбрана. Акцентът върху социалната справедливост преобладава в американската социална работа, като включва и динамичния подход при „лекуването на индивидуалното поведение“, което става още по-популярно с публикуването на труда на М. Ричмънд „Социалната диагноза“. Така усещането на социалния работник за социална справедливост не зависи от конкретен практически метод или практическо поле, а от самото основание и причина за извършване на социална работа⁸.

⁸ E. Danto отбелязва, че в процеса на оценка или водене на интервю днешните социални работници описват и анализират историята на клиента спрямо тези две исторически развили се и противопоставящи се идеологии – на микро- и макропрактиката. От едната страна, са последователите на индивидуалния подход (концептуализиран от М. Ричмънд и Ню Йоркската школа на социална работа), а от другата – застъпниците на течението за социални реформи. Според изследователката напрежението между двете равнища би се уталожило, ако се подходи с известна доза диалектика и се преодолеят претенциите за единственост на двете парадигми. Тя изтъква, че психоаналитичният стандарт, така както е бил първоначално замислен (с безплатни клиники и ангажимент към социалната справедливост), извежда професията на социалния работник на водещо място сред останалите професии от областта на психичното здраве (Danto, E., 2009).

Според М. Bower⁹ използването на психоаналитичната теория, както и всяка друга психологическа теория, предполага съблюдаването на три момента. На първо място – общоприетото разбиране в науката, че теорията представя модел на човешко поведение, който определя вида намеса в практическата дейност. Съществуват интервенции, базирани на психоаналитичната теория, както и такива, използващи повече от един теоретичен модел (като например когнитивно-поведенческата терапия). Ценностите в социалната работа (разпознаваеми най-вече в антидискриминационната практика, овластяването и индивидуалния подход) са етични начини за реализиране на професионалната дейност, без да са теории за човешкото поведение, както и модели за интервенция. *Именно психоанализата предоставя теоретичен модел, чрез който ценностите в социалната работа да бъдат приложени в практиката* (Bower, M., 2005).

Естеството на професионалната дейност на социалния работник се разгръща върху динамиката на човешките отношения, между вътрешния и външния свят на двамата-във-връзка – клиентът/пациентът и социалният работник. *Ето защо отново на преден план е необходимостта от поставяне практиката на социалната работа върху научна основа, върху теории и подходи, които обясняват различните аспекти на професионалните взаимоотношения. В контекст на конфликт помежду си и дори анулиращи се постановки психоаналитичната теория има съществена роля не само за осмисляне на случващото се, но и в практическото поле на социалната работа.*

Независимо от рационалния характер на взаимоотношенията в социалната работа, редица аспекти на човешкото поведение, спецификите на консултантското взаимодействие се обясняват чрез конструкти от психоаналитичната теория и се установяват като схващания за определени поведенчески проявления. Такива например са следните фундаментални възгледи с психоаналитичен характер:

1. Несъзнаваното съществува и то има своята „операционализация“.
2. Опитът от миналото влияе върху настоящото поведение, а ранните бешки и детски преживявания са в основата на човешкото психично развитие.
3. В консултантската практика се развиват отношения на контра-трансфер.

Начинът, по който психоанализата разглежда човешкото поведение и теоретичния модел, който предлага за осмисляне на отношенията в т.нар. помагачи професии, заслужава внимание поради възможността за задълбочено изследване на динамиката в интрапсихичен план и в отношенията с другите.

⁹ Марион Бауър е преподавател по клинична социална работа в департамента „Дете и семейство“ в клиниката „Тависток“. Работи в социални услуги за психично здраве за деца, юноши и възрастни от над двадесет години. М. Бауър е член на редакционните колегии на списанията „Journal of Social Work Practice“ и „British Journal of Psychotherapy“.

Фундаменталният характер на подобен възглед за човешката природа има съществена роля в практиката на социалната работа и както М. Bower посочва: „В приложното поле на социалната работа – детското благосъстояние, в което социалните работници се сблъскват с най-трудните и проблематични случаи на деца и семейства е задължително да е налице основа за разбиране на странните, често деструктивни реакции на тези, сполетели ги нещастие (...)“ (пак там: 10).

В опита си да концептуализира приносите на психоанализата в практиката на социалната работа, М. Bower използва интересна аналогия с микроскопското вглеждане в даден проблем, ситуация, контекст. Социалният работник не следва да възприема личността като сбор от отделни елементи, напротив – процесът на помагане и взаимодействие е в известна степен противоположен на микроскопското обследване. Независимо от това обаче, в дадени моменти, често с изключителна важност за „крайния резултат“ и ефект на социалната работа е от съществено значение социалният работник да знае как и да умее да се фокусира върху преживяванията и действията на клиента. Единствено този подход дава възможност да се разбере това, което действително се случва отвъд заявения проблем или манифестираната реакция. Ето защо процесът на наблюдение поведението и работа с преживяванията е микроскопски, тъй като изследва в дълбочина случващото се в интрасубективен план. М. Bower отбелязва, че последващата рефлексия (и саморефлексия) има ключова роля при разкодирането на наблюдаваното (Bower, M., 2005).

Независимо дали е зададен от психоанализата или от социалната работа, въпросът за свободата на човека в неговата връзка със света е въпрос, който поставя друг – за артикулацията на желанието и отговорността, независимо дали е свобода да бъдеш, свобода да действаш, или свобода да мислиш.

Г. Зимел и (опит за) психоаналитична перспектива на социалната работа

Зимеловата¹⁰ „социология на неравенствата“ сякаш доразвива идеята на Е. Фром в „Да имаш или да бъдеш“, разглеждайки като два различни аспекта „лишен от притежание“ и „преживяван като неравен“. Лишеността от притежание не е нито необходимо, нито достатъчно условие, а само възможност за преживяването на неравенство. Може да съществува напълно лишение от притежание, но ако това се приеме за даденост, за „природна необходимост“ и няма сравнение с имащите, с идеята, че всеки има право да има – човекът е лишен, но не неравен. И обратното: възможно е да не е лишен от притежание, но сравнявайки се с други имащи, да се преживява като неравен (по: Маринова, С., 2010).

¹⁰ Г. Зимел е германски философ и социолог, смятан е за класик на модерната социология.

Зимел критикува социалните политики, които подпомагат бедните не в интерес на самите тях, а на общественото цяло и формулира две понятия за „беден“ (Зимел, Г., 2002: 213):

- „беден“, който е нормативният образец, от позициите на който се критикуват социалните политики на подпомагане, е субект във взаимодействието между даване и получаване, носител на правото, съответстващо на задължението за даване;

- „беден“, който обозначава реалното положение на бедните, предмет на критиката, е превърнат в безправен обект, подлежащ на оформяне материал. Той е изключен, доколкото изобщо е лишен от правото да участва във взаимодействието, в отношението на даване и получаване“ „Ако получателят обаче, както в горния случай е напълно изключен от целевия процес на даващия, ако той не играе никаква друга роля освен ролята на кутията, в която се пускат дарения за някакви панихиди, то взаимодействието е прекъснато, действието на даряване не е социално събитие, а само индивидуално“. Този „беден“ не е в отношение на неравенство, а е изключен от взаимодействието между даващ и получаващ, което би могло да го постави в отношение на неравенство.

Всяко взаимодействие, основаващо се на равното право на страните на даване и вземане, е потенциално отношение на неравенство. Неравенството, с други думи, е вътрешно присъщо на социалното взаимодействие, затова няма как дадено конкретно взаимодействие да бъде определено като отношение на неравенство, преди да бъде проследен динамичния процес на неговото структуриране.

Конкуренцията и неравенството са шанс, който противоречи на принципа на равенството, изостря чувствителността към процесите, себе-усещанията и перспективите. Социалното равенство всъщност е неравенство, основано на анулиране на различията между хората и тяхната съдба-призваност. В контекста на социалния живот, схващан в базисната категория на „взаимодействие“, състоянието на равенство е практически непоносимо и поради това нетрайно постижимо: „Отново и отново илюзията ни тласка в сизифовите мъки на външното изравняване дотам, докъдето природата му поставя граница и където разбираме, че страданието, което сме искали да избегнем навън, ни преследва отвътре“ (Simmel, 1983a: 173, цит. по: Маринова, С., 2010: 72).

За Зимел страданието е чувството на пасивно приемане на относителната лишеност. То е чувството за собствената слабост, бедност, некомпетентност, неконкурентоспособност, което се придобива в акта на сравняване с другите. Страданието е изтърпяване на въздействието като елемент на взаимодействието, пасивното приемане на „отреденото“ място в него като даденост, „съдба“, което блокира всякакви действия за промяна на мястото, а това значи и на дистанцията между позициите. В този смисъл, то е мощен практически инстру-

мент за стабилизиране на определена структура на взаимодействието, чрез него непривилегированите, лишените, трансформират срещу собствения си интерес едно мимолетно състояние в динамичното структуриране на взаимодействието в устойчива структура. В това се състои структуриращата ефикасност на страданието: то спира битките за промяна на моментното структурно състояние на взаимодействието със съгласието на онези, които имат интерес да действат за неговата промяна (пак там).

Зимел разграничава *неравенство* от *изключеност*, смятайки, че всяка политика на включване или на отваряне на дадена система към групи, изключени преди това от нея, създава потенциално огнище на отношения на неравенство, доколкото поставя в условия на формално равенство групи с различни шансове, което е условие да се преживеят като неравни.

В този смисъл социалната работа следва да надхвърли общоприетото разбиране за помощ и подпомагане, за равенство и интеграция, насочвайки се към динамичните процеси на социалната травма, на социалното взаимодействие и случването на социалното у човека, създавайки условия за конкурентност и себе-доказване, в-чувстване. Тя е съ-битие.

Това определение за-дава психоаналитична перспектива пред социалната работа, заложен в разбирането на психоанализата за съпротивите срещу лечението, защитите и „ползите от болестта“.

Други въпроси също следват оттук: „Егоистичен ли е алтруизмът¹¹?“ и как звучат думите на Парацелз в контекста на социалната работа: „Когато правехте добро, питяхте ли Бога“? Как това се свързва с дискурса¹² роб-господар¹³ – основен в психоанализата.

¹¹ Често социалната работа се свежда до помощ, граничещо с мисионерство и кауза.

¹² Дискурс е „организация на комуникацията, предимно езикова, специфична за връзките на субекта с означаващите и с обекта, които са определящи за индивида и които управляват формата на социалната връзка. За психоанализата субектът не е човек, чиято природа е неизменна; той не е индивидът, който се променя заедно с историческите събития. Извън индивидуалните особености психоанализата разграничава ограничен брой функциониращи, в които е обхванат всеки“ (Шемама, Р., 1998: 68). „Теорията за четирите дискурса“ на Ж. Лакан е една от последните разработки за тези структури. Дискурсът на господаря е това, „което произвежда един субект, т.е. не индивид или човек изобщо, а зависимо от езика същество, е онова, което се представя пред всички други от едно означаващо, което го определя. ... След като се вписва в езика, субектът вече няма пряк достъп до обекта. Той става зависим от искането, а желанието му може да се изрази само „между редовете“ (пак там: 69)“. Така Лакан формулира понятието за обекта – независим от потребностите, размяната или консумацията, „напълно изгубен обект“ (пак там).

¹³ Диалектиката роб–господар в разработките на Лакан е взаимствана от философията на Г. Хегел, който във Феноменология на духа описва тази взаимосвързаност чрез идеята за срещата с другия и за това, че собственото конституиране в света е опос-

Схващането за социалната работа като за помагач процес, алтруизъм, поставя въпроса за участието на приемащия помощта, за активирането на неговия ресурс, тъй като „Милосърдният... който дава подаръци, завладява душата на ония, които ги получават“ (Притчи 22:9).

Тогава, *кой е обектът на социалната работа в-същност?* Онзи, който се нуждае от съ-провождање, по отношение на когото се реализира социална работа, като придружаване на търсещите подкрепа (в широк смисъл). Съществуват три степени в „придружаването“ на субекта, който ни карат да мислим за позицията (и символичната) на социалния работник (по: Prudhomme, M., 2009):

1. *Възпитателно ниво* – пространството, в което живеем заедно, нивото на прехода (етимологично възпитателят¹⁴ е робът, който придружава детето в прехода между семейното пространство към колективното пространство, училището), към живота заедно с другите. Как да бъдеш част от обществото и да боравиш с принудите му, като в същото време останеш отделна личност... но сред другите? Как да подкрепиш субекта, за да премине от своята психическа реалност към социалната реалност, без да изгуби душата си? В-същност, как да придружаваш по пътя към „живеенето заедно“? Как възпитателят ще подкрепи субекта, за да премине от принципа на удоволствието към принципа на реалността¹⁵? Как да обвърже желанието, удоволствието, които съдържа, със Закона¹⁶? Принципът на реалността се приема трудно. Знанието, което субектът ще трябва да придобие, може да се нарече умение за живеене заедно.

2. *Терапевтично ниво* – „*Кой съм аз? Какво искам?*“, отнася се до битието, до въпросите: „Защо съм тук, как се вписвам в желанието на другия (на първо място на родителите), относно онова, което се случва на личността, за какво е отговорна и как може да се справя“. Опитите за отговор често оста-

редсвано от една борба за признаването на другия в неговата другост – за да познаеш себе си, трябва да признаеш Другия. Именно тази логика на осмисляне на човешкия дух, човешкото съществуване прозира във взаимодействието роб–господар – срещата с другия като диалектика на господаря и роба. Съзнанието на господаря е задвижено от идеята, че най-важната ценност за неговото съществуване е свободата – без свобода, животът не си струва да бъде запазен. Робът има друго самосъзнание – за него свободата е безполезна, ако животът бъде застрашен. Конфликтът между двете съзнания се решава чрез разпознаването на единия като господар, а на другия като роб.

¹⁴ Educator (lat.) – възпитател.

¹⁵ Вж. Фройд, З. (1992) Отвъд принципа на удоволствието. София.

¹⁶ Разбиран като всички забрани на културата, първата от които е забраната за инцеста – взаимната симбиотична наслада между майката и детето. На този (и символичен) Закон се подчиняват и възрастните.

ват само опити през целия живот, тъй като онова, което се намира в основата им е желанието – субективното, но също и това на Другия¹⁷.

Това търсено и преследвано знание всъщност е знанието, което може да се нарече *умение да се живее*, едно енигматично означаемо, тъй като се позовава на онази част от битието, която убягва.

Терапевтичният подход изисква рамка, в която „всичко може да се каже“, без рискове от репресии за пациента в реалността. В срещата между терапевта и субекта има интимност, споделена тайна, доверие, което принуждават професионалиста да възприеме поведение на проявяване на разбиране, на „въз-приемане без намеса“, поведение на „добронамерена неутралност“. Терапевтичната връзка може да съществува като такава именно опирайки се на този основополагащ принцип, а също и лекуването, ако субектът желае да се ангажира с това.

3. *Педагогическо ниво* – пространството на знанията и уменията. За да се предадат, придобият и приложат на практика са нужни методи, техники, ресурси. Педагогическото е свързано с това как се подхожда към субекта или към групата, използвайки знания – то е „знанието“ и ще отговори повече или по-малко въображаемо, на онова, което липсва на субекта. Представителите му в дадена институция не могат да се сведат само до „педагозите“, до преподавателите – тук екипът е трансдисциплинарен¹⁸.

Тези различни нива в придружаването на субекта водят до различни отношения. Терапевтичната връзка не е възпитателна връзка, която пък от своя страна не е педагогическа връзка, тъй като не може едновременно да има придържане към поведението на добронамерената неутралност, характерна за терапевта, на припомнянето на закона, типична за възпитателната работа в ежедневието, и на субект, който се предполага, че е знаещ, в педагогическата намеса. Различните начини на „придружаване“ са несъвместими едновременно – субектът, когото се подпомага, бързо поставя в затруднение или в най-лошия случай се деперсонализира¹⁹.

¹⁷ Термин, използван от Ж. Лакан, който описва символично място – Закона, езика, несъзнаваното. Другият е образуван от всички условия, изградили живота на субекта – избори, срещи, предци и начините, по които те са се вписали в него. Другият е необходимо условие за формирането на Аз-а – майката, която дава базална сигурност и спомага детето да оцелее, задоволявайки неговите нужди.

¹⁸ Екип, в който всеки се включва със своята експертиза, основана на науката, надхвърляйки идеята за осъществяване на връзка между специалистите, а надграждане на знанието.

¹⁹ Кой какво прави е първият отговор, който трябва да се даде в интерес на субекта, който се намира в затруднение. Всеки професионалист може да бъде повикан от „потребителя“ да действа на ръба или извън професионалния си параметър. Дали трябва да се отговори на този въпрос? На кое място е поставен? Защо? Тук проблемът може да се разгледа през въпроса за трансфера.

Трите нива активират трансфера с връзката, която изгражда – професионалистът във връзка със Субекта е въввлечен в трансфера. Връзката с Другия остава фундаментална връзка на любов, като на обратната страна на медала е омразата, със своето имагинерно измерение²⁰. Професионалистът обаче не може да остане тук, тъй като би изгубил професионализма си. За връзката с „клиента“ се говори. Обличането в думи на случващото се на всеки един във връзката с „потребителя“ ще доведе до разпознаване на субекта, който се опитва да изрече онова, което желае. Да бъде *придружен*, означава да му се помогне да си отговори на *въпроса за загадката на Другия*. Именно тази незавършеност на разговора прави „величието“ на връзката. Точката на споделяне може да изгради институционалната връзка и именно тръгвайки от въпроса за трансфера, става възможно споделянето на практиките на всички професионалисти в институцията. Признавайки трансферната връзка, получила се от срещата между терапевта, възпитателя и педагога със субекта, последният може да остане „цял“ в индивидуализирания си проект, като всеки професионалист е „поставен на мястото си“, за да може да го удържи²¹.

²⁰ Любовта, „чиито две страни, които взаимно се подкрепят и отчитат за това, че – (както казва Лакан) любовта „компенсира сексуалната връзка (като несъществуваща)“ могат да бъдат формулирани по следния начин: да обичаш другия и да желаш собствената си наслада. „Да желаш собствената си наслада“ е вероятно най-трудното за постигане и задействане, понеже трудно насладата се явява като обект. Срещу това може да се възрази, че в крайна сметка не може да бъде толкова трудно, тъй като повечето хора „искат да се наслаждават“. „Волята за наслада“ обаче (както и обратната ѝ страна – императивът на насладата) не бива да бъде бъркана с желанието. Да установиш връзка на желание със собствената си наслада (и да си способен действително да ѝ се „наслаждаваш“), не означава да се подчиниш на безусловното искане на насладата – означава по-скоро да си способен да избегнеш нейната хватка. Това избягване или „изваждане“, което кара желанието да се яви там, където досега е нямало място за него, е ефектът на това, което нарекох сублимация като десублимация“. Ако „любовта прави знак“, както Лакан настоява, тогава трябва да кажем, че любовта е знак на този ефект (Зупанчич, 2007: 65).

²¹ Според автор, институцията също може да бъде разгледана като плитка от три нишки: възпитателна, терапевтична и педагогическа. Тези три институционални нива трябва да намерят хармония помежду си. Съществуват различни институции, в които едната страна задушаваш другата – източник на напрежение между различните екипи с различно образование, което води до надделяването на едните в ущърб на „пациентите“. Когато една от нишките е зле изплетена спрямо другите, има какво да се желае относно институционалната хармония и някои конфликти могат да се разгледат под този ъгъл. Това поставя някои въпроси: Каква е опорната точка на преплитането между терапевтичното, възпитателното и педагогическото? Защо една от тези нишки не се плете добре? Какви връзки поддържат те помежду си? Как да се поднови изплитането на плитката, за да има повече хармония? Кой плете плитката? В какво пространство трябва да се работи? И къде тук е социалната работа?

Грижата ще се прояви в различни рамки, с различна цел: социалното за възпитателното ниво, съществуването за терапевтичното, знанието – за педагогическото. А това ще установи своеобразна връзка и специфично „придружаване“.

Именно психоанализата в областта на социалното развива *етика на другостта и на особеността*. Тя налага постоянен размисъл относно „достатъчно добрата“ дистанция²² с Другия, както и субективното включване да не бъде премълчавано, а да се работи върху него. Освен това изисква работа върху себе си, за да се срещне професионално другият, изпраща към всеки собствена му проекция и назова резултатите от трансфера и контратрансфера. Тя поставя въпросите за зависимостта и властта, очертава добрите страни на границите, посочва ефекта от идеалното, проследява истината и последствията от нея. Чрез клиничната картина психоанализата откъсва редица професионалисти от дихотомията между теория и практика, очертавайки теория, която не може да бъде приложена директно, и случване, което се мисли. Тя изгражда конструкция от познания преди самото действие. Така психоанализата бележи едно епистемологично течение, което преминава през редица дисциплини – социология, история, етнология, педагогически науки, което се характеризира с естетическата си загриженост, с начина, по който предава знанията, грижата си за детайла и обмисленото си ангажиране. Днес психоанализата притежава елементите, които могат да я причислят към клиничната картина на действието.

Понякога влиянието, което психоанализата упражнява върху клиничната картина на действието за другите професии, се „измерва“ неправилно. Все пак едно от желанията на Фройд поне отчасти е осъществено. В книгата си *Интерес към психоанализата* той пледира за това психоанализата да се взема под внимание от другите хуманитарни науки. Както отбелязва Орлин Тодоров в историческия си анализ за развитието на психоанализата като научна дисциплина и институционална дейност: „От самото зараждане на аналитичния метод към психоанализата се числят както медици, така и представители на други области. Би било несправедливо да мислим, че единствено разширяването на обхвата на аналитичните идеи и широкото признание на анализата в разнообразни научни и социални кръгове е стояло в основата на отвореността, практикувана от Фройд и голяма част от неговите последователи“ (Тодоров, О., 2015: 24). Днес това е факт, макар че често тя им влияе въпреки тях. Със своята другост психоанализата бележи някои научни дисциплини и както се надява Фройд, тя вече не е само медицински въпрос, защото „практикуването на психоанализа единствено от лекари би я лишило да се дефинира като независима и отделна област и би

²² По аналогия с „достатъчно добрата майка“ на Д. Уиникот.

я направило клон на медицината или още по-тясно раздел на психиатрията“ (пак там).

Дали психоанализата остава работа само на ограничен кръг учени и специалисти? Психоаналитичното влияние има място не само в обучението на социалните работници, но и в концепцията за тяхното реализиране. То позволява на практикуващите да изградят познанията си, опирайки се на опита, възстановявайки „практическата им мъдрост“ и способността си да се дистанцират, когато са навлезли твърде навътре в проблема. Психоаналитичното познание ги освобождава от това да се поддават на призванието, на интуицията си, поставяйки и двете пред изпитанието на знанието, изградено чрез опита.

Така, за да бъде професионална дейност, социалната работа би следвало да се основава на специфични модели, но и да ги развива.

Синергични модели на социална работа

Социалната работа се реализира в различни сфери – работата с деца и семейства, клинична социална работа и социална работа в сферата на трудовата заетост. Независимо че връзката с психоанализата се разработва най-вече в полето на клиничната социална работа, познати са все повече разработки и в другите полета (Britzman, D., 1998, 2003, 2009; Pines, M.A., Yanai, Y., 1999, 2001; Roe, A., 1956; Osipow, S., 1973; Silver, S., Spierman, S., 1990; Богданова, М., 2016, 2017 и др.).

Единното разбиране за понятията в различните полета (на работата с деца и младежи със специфични потребности (СП), с юноши в конфликт със Закона, с бебета и малки деца) се отразява в създаването и развитието на синергични модели, които могат да се адаптират в конкретни организационни условия, като в основата си са концептуални.

Идеята за синергичен модел включва в синергична взаимовръзка подходи, методи, форми и субекти в следното уравнение:

**синергетично приложно ниво + синергетично научно ниво +
синергетично методолого-методическо ниво =
синергетично личностно ниво С
ПОВИШЕН ЕФЕКТ**

Така, 1+1+1 = 4

В синергията (и през психоанализата) „диагнозите“ са ориентир, но само за да се постави под въпрос статуквото и да се запита: „Какво означава болестта, страданието за детето, за семейството“. Понятия като потре-

бител, клиент²³, социална услуга²⁴ се пре-написват, тъй като нещата са в думите и мисленето, а думите ги оличностяват²⁵.

Така, същността и особеностите на социалната работа налагат нейното реализиране през определена парадигма като изискване за професионализъм. Синергизмът е въпрос както на избор от конкретната организация, така и от цялостна визия за развитие на екипите²⁶. Както всяка живееща (се) теория, тя освен професионален избор постепенно става и светоусещане, себе-познание, себе-осъществяване и себе-усъвършенстване. Обучението е базата, даваща професионална легитимност, но без опита *ex cathedra* то би било частично и в този смисъл – недостатъчно.

Обучение и квалификация на социалния работник. Личен опит и себе-развитие

Преди близо столетие известният изследовател в областта на социалната работа А. Флехнер посочва, че поради духовния и хуманитарния си аспект социалната работа като професия не се позовава на стремежа към светското и материалното, а изисква преди всичко притежаването на професионален дух и безупречна етика, и морал. Именно духовният елемент е основният критерий, чрез който може да бъде осъществена „проверка“ на социалната работа като професия в дългосрочен план. Авторът извежда шест задължителни изисквания към професията: интелектуална дейност, основана на личната отговорност; материалът, необходим за интелектуална дейност, е извлечен от науката и ученето и служи за постигането на определена практическа и крайна цел; наличието на организирана и образователно комуникативна техника; самоорганизация и

²³ Потребител: консуматор, купувач, покупател (Речник на думите в българския език). Вж. повече в: Богданова, М. (2014) Психоаналитичният подход в консултантската практика. – Социална работа, 1, 1–23.

²⁴ Какво би означавало социална услуга, ако „услуга“ означава: 1. Действие в полза или в изгода на друг (човек, учреждение и др.). 2. Обикн. мн. Битово обслужване, улеснения. Разг. Услуга, която е замислена като вреда или се оказва вредна (Речник на думите в българския език).

²⁵ Вж. повече в: Рашева-Мерджанова, Я. (2018) Синергетическа философия на образованието. Синергично образование. Синергетическа естествена педагогика. София.

²⁶ Синергизмът с психоанализата е все по-труден във време на триумфиращи теории, които се стремят да се издигнат от ранга на псевдонауки до величието на признати науки, даващи рецепти и притежаващи всички отговори за психичното и страданието. Във време когато всеки изобретява науката „на момента“ и в единствено число, без историчността на идеите и изследванията, психоанализата е подложена на изпитание, устоявайки дълбочината на психичното и липсата на „бързи и лесни решения, зависещи единствено от рационалните усилия“.

статус; професията е мотивирана от алтруизма или служи за постигането на някаква по-голяма социална цел. Въпреки че признава, че социалната работа е интелектуално и алтруистично начинание, изследователят също така акцентира върху липсата на специфичност в целта на професията и че тя изглежда не толкова като определено професионално поле, колкото като аспект на професионална дейност в различни професионални области“ (Tosone, С., 2016: 161). Според него двусмислените цели на социалната работа и разнообразните професионални условия оказват отрицателно въздействие върху обучението по начин, който не предоставя възможност за формиране на компактна, целенасочена и организирана образователна дисциплина (пак там: 162).

Така от социалния работник се изисква да-се-обективира, да създаде отстояние от преживяването на семейството, на детето, за да пре-цени, да-се-субективира, тъй като „логиката на практиката е да бъде логична до точката, в която да бъде логично би означавало да престане да бъде практично“ (Бурдийо, П., 2012: 57). Той трябва да притежава *diacrisis* – преценка, която разделя, чрез която да разграничава същественото от несъщественото, формата от същността, знаейки, че „този принцип на преценка, на анализ, на възприемане, на разбиране са почти винаги скрити и едновременно с това класификациите, които те извършват, са съгласувани, но до известна степен“ (пак там).

Именно *diacrisis* е рефлексията „противостоене: противодействие на теченията, на протичането и на всичко, което течението съдържа чисто сетивно – сила, необратимост, движение, посока; движението е спряно, посоката – обърната, необратимостта – обърната срещу себе си. Да обърнеш необратимостта срещу себе си съдържа два момента, от които обаче в тази визия акцентиран е само първият – да я спреш, да спреш потока, да го „каптираш“, ако продължи с визуално-технологичната метафора на отношението преживяване-рефлексия; и да създадеш нова необратимост; да бъдеш „не“-то на необратимостта и да обърнеш посоката на течението“ (Якимова, М., 2013: 223).

Пространството за само-рефлексия е в работата под супервизия и интервизия, но и предвид тезата на Бурдийо, че „оптимистично, днес сме в състояние да възприемаме форми на размисъл от нов тип. За да стане това, трябва да се мобилизира колектив – около относително установени питання – в такива условия, че да бъде в състояние да произведе истина за самия себе си и несъмнено да бъде единственият, който да е способен да я произведе“ (Бурдийо, П., 2012: 284). Въпреки че „проклятието на модерността е, че все повече стават хората, които са по-добри в обясненията, отколкото в разбирането“ (Талейб, Н., 2019: 32).

Освен това, да се мисли за „Местата на всекидневието“, в които човек е склонен да разказва за себе си, съчетавайки формални и неформални позиции във формални и неформални организации (театър, училище, кафене, библиотека и т.н.). Това са места, които поемат потребността на личността да се раз-го-

вори, да разказва за-себе-си, вписвайки се в дадено социално поле²⁷. „Много е важно да се създадат места за дискусия, която да е едновременно направлявана и свободна, където хората да могат да идват – със своите професионални интереси, с професионалната си компетентност, своите професионални мотивации, своите професионални бунтове, за да се дискутира професионално – което не означава корпоратистки, и още по-малко мандарински – с други професионалисти, независимо дали става дума за практически или лични проблеми или за много по-обща проблеми и това без да се очаква да бъдат консултирани. И е желателно трудът по колективно размишляване, осъществен на тези места, да доведе до обществени заемания на позиция, едновременно компетентни, строги, авторитетни и ангажирани, критически, ефикасни (това е модерна и колективна форма на модела на Зола)“ (Бурдийо, П., 2012: 324).

Именно чрез личния опит и развитие социалният работник може да бъде критичен към *необходимостта от помощ*, знаейки, че съществува *ятрогения* (от гръцки език, „причинен от лечителя“ (от *iatros*, „лечител“) – това, което само по себе си може да се отнася както до положителните, така и до отрицателните ефекти от лечението. И въпреки че терминът основно се използва за вредните последици от лекарски действия, той може да се прилага и към действия на други медицински лица като психолози, терапевти, фармацевти, стоматолози, медицински сестри и т.н.) в социалната работа също има своите измерения на ятрогенна болест като заболяване, предизвикано от действия, от провеждана терапия, интервенция, тъй като практически, всяка намеса има елемент на ятрогения.

Тъй като еволюцията е свързана с риска, определящ йерархията в обществото, „ако не рискуваш нищо, изказвайки мнението си, ти си нищо“ (Талеб, Н., 2019: 55), има действия, които социалният работник никога не би извършил въпреки последиците – така хората на риска са социално непредвидими и отгук – трудно вписващи се в бюрократични (организационни) системи.

Задавайки си отново въпроса, който и Фройд си е задавал: „Невероятно ли е един ден психоанализата, въпреки всички трудности пред нея и около нея, да бъде призована да предложи на хората едно такова решение (за *лечение на неврозите*)? Може би някой американец ще реши един ден да предостави част от милиардите си за обучение на своите „социални работници“ и да организира цяла армия за борба с неврозите, рожби на нашата цивилизация!“ (Фройд, 1993: 72), ще изведем и някои основни моменти, важни за анализ на въпроса за личния опит и себе-развитието:

- Да разбереш себе си е Път, в който съпровожда Другия – живеене за-сми-съла и в-усещанията, общувайки без страх от загуби, въпреки, че е страшно.

²⁷ Вж. повече в: Градев, Д. (2015) Местата на всекидневието и разказът за себе си. – Другите в биографията на личността. София, 32–33.

- „Неща, създадени от хора, които не са „заложили собствената си кожа“, ще се усложняват все повече (докато накрая рухнат)“ (Талеб, Н., 2019: 51).

- „Хора, които не са морално независими, имат склонността да напасват етиката си към своята професия (с минимални усилия), вместо да си намерят професия, която да отговаря на етиката им“ (пак там: 56). Освен това, „на хора, чието оцеляване зависи от качествени „оценки на работата им“ от някой с по-висок пост в организация, не могат да се поверят важни решения“ (пак там: 143).

- „Всичко, което правим, за да оптимизираме работата си, да я улесним, да изцедим повечко „ефикасност“ от нея (и от живота си), накрая ще ни накара да я намразим. [...] *Compendiaria res improbitas, virtusque tarda* – низкият избира краткия път, благодетелният – дългия. С други думи, да търсиш лесното е безчестно“ (пак там: 57).

- „Съчувствието към всички би било тирания за теб, скъпи мой съсед“ (Ницше, по пак там: 85).

- Образът на *Другия*, развит от Сартър, „Другият при Сартър е преди всичко натрапчиво телесен и враждебен, стремящ се да превърне Аза в пълна негация. *Другият* е възплъщение на опасност, отчуждение, той нанася непредвидими вреди на Аза, води до катастрофи и даже любовта при Сартър е неизбежен антагонизъм. Аз съм и не съм този, който *Другият* вижда, но съм странно обезсилен да отхвърля или поставя под съмнение неговата оценка, защото моята идентичност „се намира“ в неговите ръце, в неговия поглед и Азът се чувства обзет от страх и гняв, прикрит в себе си, отчужден, самотен“ (Дончева, А., 2014: 253).

- „То е безразлично, безотносително към човека, инертно и безмълвно. Битието-в-себе си е самодостатъчно, завършено, то не се нуждае от мен, за да съществува. Също така не е нито утвърждаване, нито отрицание, защото не е отношение, включително и отношение към себе си. Тоест то е себе-си във себе-си, масивно и непроницаемо“ (Сартър, Ж-П. 1988: 176).

- Да кажеш истината чрез истинното слово, за което говори Ф. Долто, се изисква специфичен професионализъм и сензитивност – не по всяко време, не всеки, не всичко. Освен това, понякога казването-на-истината „прави пробив и създава риск: възможност, поле на опасности, или във всеки случай неопределена вероятност“ (Фуко, М., 2016а: 105). Защото „всяко действително разбиране на чуждия опит се основава върху актове на себеразкриване на разбиращия“ (Шютц, А., 2010: 192).

- Говорейки за приликата между това, което „протича в индивида, и упражняваната от обществото и институцията принуда, Менцос пише, че принудата „и в двата случая възниква поради необходимостта от контрол, от справяне с хаоса, от защита спрямо изглеждащите опасно тенденции. Най-напред те се появява като „необходима“ спешна помощ, но с времето сигурно се превръ-

ща в дисфункционална и ненужна, и постепенно в принудителна интрапсихична дреха или в средство за употреба на насилие“ (Менцос, С., 2002: 127).

• Идеите на Фуко и понятието *parrèsia*, откровенното-говорене, формулирайки трите „необходими и достатъчни критерия за конституирането и характеризирането на онзи, от когото човек има нужда, за да има отношение към себе си“ – човек на години, с добра репутация и човек на *parrèsia* (Фуко, М., 2016: 81). Понятието *parrèsia* е „на кръстопътя на задължението да се казва истината, процедурите и техниките на управляемост и конституирането на отношението към себе си. Казването-на-истината от другия като съществен елемент от неговото управляване над нас е едно от съществените условия, за да можем да формираме адекватно отношение към самите нас, което ще ни донесе и добродетелност, и щастие“ (пак там: 82).

Понятието *parrèsia* е донякъде „понятие-паяжина“, малко изследвано, с три оси – „казване на всичко, казване на истината, откровено говорене“ (пак там: 120), което не може да съществува без демокрация²⁸.

В *parrèsia* присъства и идеята, че човек казва онова, което действително мисли, което действително смята за истина. В този смисъл *parrèsia* е откровеност, би могло да се каже: тя е изповядване²⁹ на истината (пак там: 264). Но това не е „просто позволение да се казва всичко, а е, от една страна, задължение да се казва истината, а от друга страна, задължение, придружено с опасността, каквато се съдържа в казането на истината“ (пак там: 410). Друга поредица от проблеми от въпроса за *parrèsia* Фуко вижда в проблема за „управлението на душата, за психагогията. От какви истини се нуждае човек, за да ръководи себе си и да ръководи и другите, като и за да може добре да ръководи другите, ръководейки добре сам себе си? Какви познания, какви упражнения и т.н.? [...] Към кого и към какво трябва да се обърне човек за това формиране на *parrèsia*, за дефинирането на мястото на *parrèsia*, на моралните условия, в които може да се казва истината, и на начина да се водят душите“ (пак там: 419).

Фуко говори за „обслужване на душата“, което се осъществява „чрез множество социални отношения“ (пак там: 215).

• „За да се приведеш в правилото, трябва да познаваш правилото, противниците, играта като петте си пръста. Ако трябваше да предложи транскултурно определение на съвършенството, бих казал, че това е да знаеш да играеш с правилото на играта до границите, дори до нарушаването, като обаче оставаш в правилото“ (Бурдийо, П., 2012: 56). Как? Възможно ли е това?

²⁸ Разбирана като „признаване на равенството между всички граждани, и следващото отгук даване на свобода на всеки от тях да говори, да изразява мнение, да участва по този начин в решенията“ (Фуко, М., 2016а: 245).

²⁹ Profession – вкл. с нюанса на „публично изповядване“ или на „занятие“; бел. пр.

• „Кризата на обикновения език изисква или дава право на езика на кризата и на критиката на обикновения език: прозрението, сиреч фактът да се каже това, което ще бъде, или да се каже немислимото, понеже не може да се изрече, идва от тези моменти, в които всичко може да се каже, понеже всичко може да се случи“ (Бурдийо, П., 2012: 109).

• Достоевски очертава един стил на мислене (по-късно доразвит от Ницше, Фройд, Вебер и Музил) в онова, „което се оказва напълно разцъфтял интелектуален бунт срещу самонадеяната увереност на рационалистките идеологии, били те либерални, демократични или социалистически“ (Мишра, П., 2017: 221).

В заключение: Обучението и квалификацията на социалните работници е фундамента за тяхното продължаващо формиране като специалисти, но е само началото, тъй като професията изисква непрекъснато търсене, развитие и отдаване. Защото:

„Когато толкова много от основните ни ориентири са рухнали, ние почти не можем да видим накъде вървим – да не говорим пък за това да чертаем път. Но дори за да се сдобием с поне базисни насоки, ние се нуждаем преди всичко от постигане на по-голяма прецизност по въпросите, свързани с познанието на душата. Иначе, в нашето заслепено увлечение по рационални мотиви и резултати, рискуваме да заприличаваме на наблюдатели, „стоящи посред бързо течаща река“, и както пише Токвил, „упорито втренчени в някакви отломки, които все още се виждат по бреговете на реката, макар че течението ни носи покрай тях и ни влече към бездната“ (Мишра, П., 2017: 232).

Що се отнася до предизвикателствата пред социалната работа: завръщането към теорията и вплитането ѝ в дейността, разбирането на процесите и „лечението“ на търсещия отговори³⁰, разбирането на кризата като ресурс са основни акценти в подготовката на бъдещия специалист. Разбира се, те подлежат на професионална интерпретация, но като че ли е време социалната работа да се завърне към знанието (което е отвъд нормативните документи), социалните работници да имат възможност да инвестират в личностното си развитие (чрез личен опит и супервизия), което би довело до надграждане на тяхното обучение и в крайна сметка, до непрекъснатото развитие, което работата с хора изисква. В този смисъл основата на професионализма се поставя по време на тяхното обучение, когато придобиват по-ясна представа за своите таланти, умения и кариерни перспективи.

³⁰ Наречени нормативно потребител (човек, който задоволява потребата си от нещо чрез купуване; купувач, консуматор) и клиент (човек, когото обслужват – купувач, посетител и т.н.) – Речник на думите в българския език.

Практическа подготовка и професионална реализация на бъдещи социални работници³¹

Дизайн на емпиричното проучване

През месеците април и май 2021 г. чрез Google Forms бе проведено проучване сред студенти, обучаващи се в специалност Социални дейности на Софийския университет във Факултета по педагогика и служители в организации за социална работа, които работят със студенти като базови специалисти.

В емпиричното проучване се включиха общо 31 базови специалисти, работещи със студентите, включени в преддипломна практика, и 43 студенти, завършващи специалността и включили се в тази основна практика от тяхното обучение. За нуждите на емпиричното проучване са създадени две анкетни карти, предназначени за двете изследвани целеви групи, а именно базови специалисти и студенти, обучаващи се в специалност Социални дейности, реализиращи преддипломна практика в някои от базовите институции, с които работи Факултетът по педагогика.

Линкът с анкетните карти беше разпратен до всички организации, с които Факултетът по педагогика работи активно при осъществяване на практическите занятия на студентите, като Агенции за подбор на персонала, Дирекции Бюра по труда, Дирекции „Социално подпомагане“, Центрове за настаняване от семеен тип, Дневни центрове, Домове за стари хора, както и до всички студенти, включили се в осъществяваната преддипломна практика. 65% от изследваните специалисти са посочили, че работят като социални работници в различните видове организации за социална работа, 30% посочват, че в момента на проучването заемат длъжност управител, директор на организация за социална работа и останалите 5% посочват, че в момента на проучването работят като психолози. 26% от всички базови специалисти посочват, че работят със студенти между 10 и 18 години (само един респондент посочва 18 години), 55% работят между 5 и 10 години със студенти и 19% – до 5 години.

Голяма част от респондентите (41,93%), участвали в емпиричното проучване, са отбелязали, че трудовият им стаж по специалността е между 15 и 20 години, следвани от респонденти (29,03%) с трудов стаж между 21 и 30 години, 12,90% имат стаж между 5 и 10 години, 9,67% са със стаж до 5 години, а 6,45% – 35 години трудов стаж по специалността. От трудовия стаж, а и от годините опит в работа със студентите, посочени от респондентите, става ясно, че изследваните лица (ИЛ) имат достатъчно опит по специалността, а и като базови специалисти, което дава основание в голяма степен да се доверим на изразеното от тях мнение по въпросите, които им бяха зададени в анкетната карта, свързани с цялостното обучение и в частност с практическото обучение на студентите от специалност Социални дейности във Факултета по педагогика.

³¹ Тази част е разработена от Б. Кривирадева.

На базовите специалисти бяха зададени въпроси свързани с:

- епидемиологичната обстановка, нейните последици върху личността;
- емоционално състояние на специалистите и възможностите за евентуалното по подобряване;
- осъществяваната професионална дейност;
- мнението им за студентите, обучаващи се в специалност Социални дейности и реализирали при тях практическо обучение;
- организирането и осъществяването на практическото обучение на студентите и очертаване на възможности за промяна в практическото обучение на студентите, обучаващи се в бакалавърска програма Социални дейности във Факултета по педагогика на Софийския университет.

В емпиричното проучване се включиха и 43 студенти, обучаващи се в пети курс (34,88%) и (65,12%) в четвърти курс на бакалавърска програма Социални дейности.

На студентите бяха зададени въпроси, свързани с:

- епидемиологичната обстановка в която дълго време се намира страната ни;
- емоционалното им състояние и възможностите за евентуалното му подобряване;
- професионалното реализиране и личните им възприятия за талантите им и тяхното използване в евентуална бъдеща професионална реализация като социални работници;
- избора на специалност, желанието им да се развият в полето на социалната работа, както и мнението им за практическата подготовка в специалността.

Анализ на резултати от емпиричното проучване на специалисти, работещи със студенти, обучаващи се в специалност Социални дейности

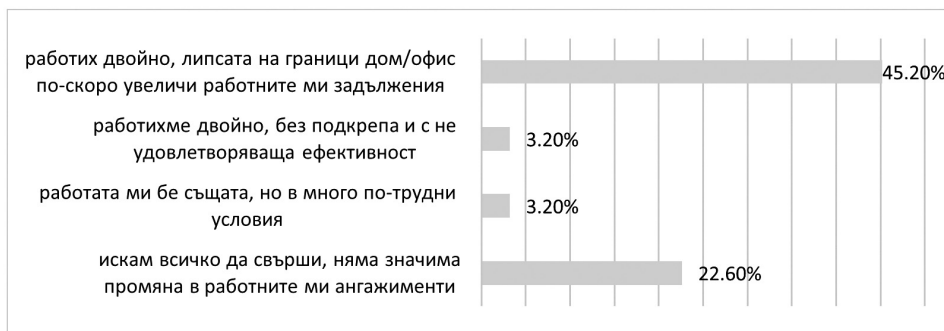
С оглед на това, че от март 2020 г. в целия свят Ковид 19 преобърна съществуващия до този момент начин на живот, като бяха затворени държави, предприятия, магазини и всичко, което по някакъв начин ограничава контактите между хората, доведе до редица социално-икономически промени и може би в близките няколко години промените, настъпили в хората, както в личен, така също и в професионален план ще бъдат разкривани поетапно. През последните месеци много често се чуват мнения, изказвани от специалисти, различни изследователи, че светът, животът вече няма да е същият. Прави впечатление, че не са малко хората, които също така се опитват да открият някакви заговори в това, което преживяхме и продължаваме да преживяваме, като не си даваме сметка или не желаем да си дадем, че всяко поколение преживява своята социално-икономическа и здравна криза. С оглед на значимостта на предизвикателствата, пред които бяха изправени социалните работници в периода на активна Ковид криза,

част от въпросите, включени в това емпирично проучване, са свързани с епидемичната обстановка. Успоредно с нея социалните работници трябваше да се справят и с личните си емоционални предизвикателства, а така също и с емоциите на техните потребители и на студентите, обучаващи се в специалност Социални дейности на Софийския университет. Изследваните социални работници са базови специалисти и те продължиха да осъществяват професионалната си дейност, а така също и да обучават студентите, дипломиращи се в специалност Социални дейности на Факултета по педагогика. През 2020 г. преддипломната практика беше осъществена изцяло онлайн, и то благодарение усилията на базовите специалисти, преподавателите и студенти, а през 2021 г. – в хибриден вариант, тъй като в периода на преддипломна практика на организациите за социална работа отново беше ограничен достъпът поради епидемичната обстановка. С оглед на това, че емоционалното състояние на базовите специалисти е важно за ефективното осъществяване на трудовата им дейност, а също така и за работата им със студентите, ние им зададохме въпроси, пряко свързани с тяхното емоционално състояние и възможностите за подобряването му.

Прави впечатление, че в периода на епидемичната обстановка и мерките, свързани с нея, голяма част от респондентите³² (80,6%) посочват, че са успели да видят и някои ползи за себе си, като това, че:

- ✓ са открили нови умения и начини да реализират себе си – (51,6%);
- ✓ са се научили да планират по-добре дните си и ангажиментите си – (16,1%);
- ✓ използват времето вкъщи за лично усъвършенстване и са се посветили на хобито си – (12,9%).

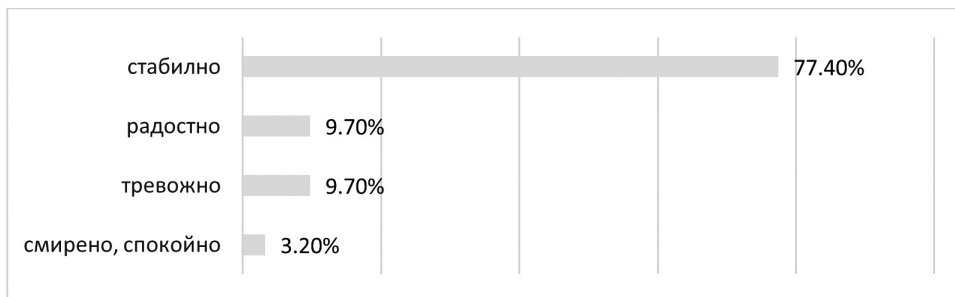
От друга страна, прави впечатление, че и негативите от епидемичната обстановка не са пропуснати от изследваните лица и 51,6% от респондентите са посочили негативните аспекти на работата си в условията на извънредната обстановка (вж. фигура 1).

Фиг. 1. Негативни аспекти на работата в условията на извънредна обстановка

³² Отговорите, които могат да дадат на този въпрос респондентите, са повече от един.

Изводите, които можем да направим от този въпрос, са, че като цяло базовите специалисти успяват да намерят позитива в цялата ситуация, като, разбира се, тя им се отразява по различни начини, тъй като епидемичната ситуация има връзка и с редица други фактори, оказващи влияния върху професионалния и личния им живот.

Фиг. 2. Самооценка на емоционалното състояние

От друга страна, голяма част от респондентите (67,74%) споделят, че през последните 2 години всеки месец са си казвали, че „не могат повече“ да съществуват по този начин, 29,3% посочват, че вече не броят лошите си дни, а 6,45% – че всичко това им се случва всяка седмица. 83,87% от респондентите посочват, че не усещат симптоми на бърнаут синдром, а 16,13% посочват, че разпознават симптомите му. Според изследваните лица съхраняването на емоционалното им състояние е пряко свързано с това, че успяват: да балансират; да овладяват работните си ангажименти; да пазят личните си граници и „да се справят с нелеките емоционални преживявания“; да намерят смисъл в това, което правят; да се чувстват полезни; да променят поведението си спрямо всяка ситуация; да казват „не“ когато се опитват да им дадат допълнителни ангажименти; да отделят личното от професионалното; да балансират труда и почивката с любими занятия; да виждат загриженост от страна на ръководството; да участват в индивидуални и групови супервизии системно.

51,61% от всички изследвани лица отговарят, че не биха се обърнали към психотерапевт, за да поговорят с него за нещата, които преживяват в момента, тъй като: не виждат такава необходимост; смятат, че са „достатъчно психически стабилни в момента, за да се справят сами“; на този етап се справят сами или ползват подкрепа от „другарче, което е с висок емоционален коефициент“; „не са под стрес в момента“. Голяма част от тези, които смятат, че нямат нужда от психотерапевт, посочват, че получават подкрепа от колеги или от индивидуалните и групови супервизии, които се осъществяват регулярно при тях, а 48,39% от изследваните лица посочват, че биха се обърнали към психотерапевт, тъй като: смятат, че има въпроси, които е

добре да бъдат обсъдени със специалисти; „имат създадена такава практика в тяхната организация“.

При *втората група въпроси*, свързани с предизвикателствата пред реализираната от тях професия прави впечатление, че голяма част от респондентите смятат, че социалната работа е трудна, но полезна (71%), 61,3% че тяхната професия е удовлетворяваща, а 38,7% посочват, че професията им е нископлатена и това е една от причините да има отлив от нея. Поради ниските заплати в сектора част от изследваните лица отговарят, че поради това и те самите понякога не са много мотивирани да я работят. 35,5% от ИЛ смятат, че практикуваната от тях професия е развиваща, 9,7% я приемат за безперспективна, а 6,5% – за престижна. Тук отговорите надхвърлят 100%, тъй като на респондентите беше дадено правото да посочат до 3 отговора.

Голяма част от изследваните лица³³ (77,4%) посочват, че работят тази професия, тъй като я намират за удовлетворяваща, 67,7% усещат, че са полезни с труда, който осъществяват с конкретните целеви групи, 2,6% работят в конкретната организация за социална работа заради колегите, 16,1% работят това, което работят в момента, поради получаваното финансово възнаграждение и свободата да вземат решения, а 6,5% упражняват тази професия заради гъвкавото работно време.

Най-голяма част от изследваните лица (29%) посочват, че парадигмата, през която осъществяват социалната работа, е методическа, следвана от нормативната (25,8%), позитивната (22,6%), холистичната (16,1%), а 12,9% посочват, че използват психоаналитичната парадигма. В същото време прави впечатление, че 22,6% нямат конкретна парадигма, през която да реализират социалната работа.

При досега си със студентите, обучаващи се в специалност Социални дейности, базовите специалисти имат възможността да се запознаят както с техните професионални качества, знания и умения, така също и с техните таланти, на базата на което биха могли да им дадат съвети за бъдещо развитие.

Прави впечатление, че по *третата група въпроси*, свързани с мнението им относно студентите, които са обучавали до този момент в своята практика, голяма част от респондентите ги възприемат като млади хора, които са мотивирани да учат (71%)³⁴ и имат желание да се развиват, да работят в България (3,2%), а останалата част от изследваните лица посочват, че виждат студентите като личности, които са заинтересовани единствено да завършат образованието си (48,4%), ориентирани към заданията, а не към смисъла и процеса на научаване (29%), объркани млади хора (9,7%), неуверени в

³³ Респондентите имат право да дадат до 2 отговора на въпроса.

³⁴ На този въпрос респондентите могат да дадат повече от един отговор и поради това посочените отговори са повече от 100%.

практиката, нуждаят се от допълнителна подкрепа (3,2%) и (3,2%) смятат, че част от студентите не са наясно със същността на професията социален работник, неговата същинска работа и мисия. Тук можем да кажем, че голяма част от респондентите (77,42%) смятат, че студентите, които са осъществявали практическа дейност при тях през годините, като цяло са талантиливи, занимават се с арт терапия, изкуство и имат ясна представа с каква целева група биха искали да работят (например с деца или възрастни). Останалата част от респондентите (22,58%) смятат, че броят на немотивираните и неподготвените студенти през годините расте, „абстрактното мислене е редуцирано, с голямо усилие пренасят теоретичните знания в практически умения. Развиват заучена безпомощност и искат работата да се „случи на готово“ без много усилия и вникване в същността.“

Съветите, които биха искали и които базовите специалисти дават на студентите при попълването на анкетните карти, са свързани с това да: са готови да отделят години за личностно и професионално развитие – (51,6%)³⁵; са смели – (48,4%); преценят силите си, тъй като никак не е лесна социалната работа – (45,2%); помислят добре дали си заслужава – (6,5%), а всички останали отговори, са подкрепени от един респондент (3,2%) и те са следните: „да натрупат знания и умения, както и да търсят нова информация за най-новите и доказани ефективни практики на работа; да са готови да се развиват в различни области, защото спецификата на работа го изисква; социалната работа е за отдадени и мотивирани хора; да помислят добре каква точно е сферата на социална работа в която искат да се развиват и какво ги мотивира най-много; професията която носи удовлетворение; да влагат сърце и душа в работата; да не забравят, че в основата на социалните дейности са хората; да бъдат търпеливи и да се мотивират от малките победи“.

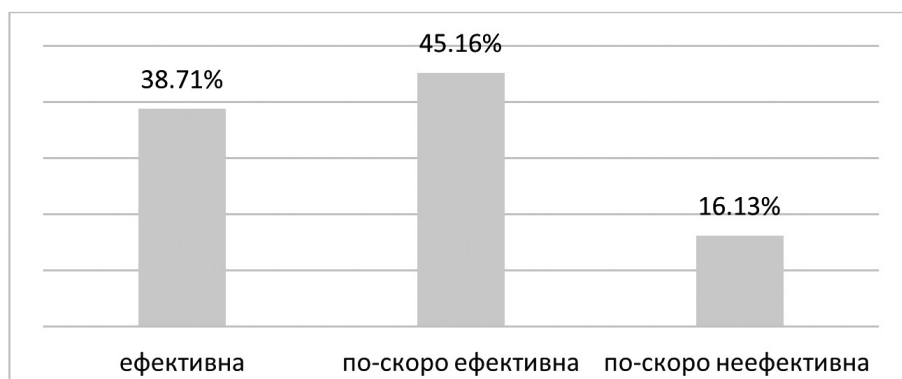
По *четвъртата група въпроси*, зададени на базовите специалисти, прави впечатление, че като цяло изследваните лица отговарят, че ако имаха възможност да осъществят някаква промяна в практическото обучение на студентите, обучаващи се в бакалавърска програма Социални дейности, то това би било свързано с: „повече задания и практически разработки“; активното мотивиране на студентите коя институция да изберат и защо; осъществяването на „повече обучение във връзка с воденето и описването на случай и водене на интервю“; „повече обучение по темата на хората с интелектуални затруднения“; „развиването на умения за създаване на сценарии на структурирано и полуструктурирано интервю, тъй като студентите много често смятат, че практическата дейност се изчерпва с разговори с потребителите; „повече часове практическа подготовка“; „практиката трябва да се провежда в повече

³⁵ И тук респондентите имат право да дадат повече от един от посочените отговори на въпроса и поради това процентът на дадените отговори надхвърля 100.

институции и по-често“; „повече работа на терен“; „само за студенти, които са ориентирани да продължат работата в социалната сфера. Продължителността на практиката трябва да бъде по-голяма“; „добре би било да имат някакво заплащане по време на стажа“; „по-добро познаване на нормативните документи“; „да се обръща повече внимание на лицата, които биха работили в тази сфера, за останалите е взаимно губене на време“; да се запази сегашния модел. Това твърдение е споделено от 29,03% от всички изследвани лица, което говори, че не е малък дялът на базовите специалисти, които смятат, че сегашната практическа подготовка, осъществявана със студентите, обучаващи се в бакалавърска програма Социални дейности, е на необходимото ниво.

35,48% от респондентите посочват, че според тях в настоящия момент портфолиото на студентите не се нуждае от промяна, а останалите респонденти правят следните предложения за промяна: „да има по-ясни уточнения и насоки точно как да бъде изготвен всеки от отделните елементи на портфолиото, както и каква литература биха могли да използват студентите, за да развият описанието на случай и интервюто според ученото в специалността“; „да бъде направена промяна, която да е насочена повече към преценка на придобитите практически умения от страна на студента“; „възможност за промени/допълвания в зависимост от организацията, провеждаща се преддипломната практика, тъй като има случаи, в които данните са неприложими“; „седмичните супервизии, по-малко бумажина. Да се отделя повече внимание на саморефлексията“; „добре е да бъде направено от гледна точка на стриктно описаните задачи, които студентите трябва да извършват и това измества фокуса им от същинската практическа подготовка“. Част от цитираните мнения на респонде

Голяма част от изследваните лица определят системата за практическа подготовка на студентите в специалност социални дейности с положителни характеристики (вж. фигура 3).

Фиг. 3. Оценка на системата за практическа подготовка на студентите в специалност Социални дейности

Като основания за своите положителни оценки респондентите посочват аргументи като: „създадена е добра организация и традиции в отношенията между базовата организация и Софийския университет“; „избралите нашата институция са знаели къде идват и искат да научат подробности за естеството на работа, а не просто да мине стажът“; възможността да се „запознаят с реални казуси под ръководството на опитен базов специалист“; „студентите са добре ориентирани в социалната работа. Забелязва се задълбочено познаване на социалните услуги и имат възможност на практика да се запознаят с функциите и дейностите на социалния работник в съответната институция“; „особено ако имат възможност да присъстват на груповия процес и да общуват със зависими“; „имат право на избор“; „научават това, за което са дошли, и добиват представа за реалната работа по специалността“; „практиката дава възможност да се види как се работи с клиенти пряко“; „има доста полезни неща“; „формиране на базови умения за работа на терен“; „прилага се на практика наученото в университета“.

Изследваните лица, които оценяват системата за практическа подготовка като по-скоро неефективна, посочват, че „участниците идват без базова подготовка по ключови компетенции и теории“ и им липсва „мотивация, заинтересованост и достатъчно практически занятия“, „това е етап, преди реалната им трудова дейност и им помага да изберат в коя социална сфера ще работят, макар че... голяма част от тях работят не по специалността“.

70,97% от анкетираните специалисти смятат, че е добре студентите сами да търсят и да намират организации за социална работа, където да провеждат практическата си подготовка съобразно интересите си, а 29,03% по-скоро не поддържат това предложение, тъй като студентите според тях по този начин „не биха били приети и обгрижени с нужното внимание“. Тези базови специалисти, които смятат, че е добра идея студентите сами да намират местата, където да осъществяват своята практическа подготовка, смятат, че: по този начин студентите ще бъдат малко по-отговорни; ще са малко по-мотивирани в процеса на осъществяване на практическите занятия; ще се научат да бъдат активната страна в процеса на ученето; „показва тяхната мотивация и желание за работа“.

Голяма част от анкетираните базови специалисти (45,16%) смятат, че нямат необходимост от допълнителна подготовка за работа със студентите, а тези, които мислят, че имат необходимост от такава, посочват, че имат нужда от допълнителни уточнения, свързани с: „инструкциите за оформяне на документацията“; организирането на „съвместни предварителни тренинги със студенти – наставници“; „ясен план по кои компетенции да се обучават студентите“; „повече информация за изискванията от страна на университета за попълването на портфолиото“; „точни инструкции с изискванията за писмената разработка. Студентите често не са наясно и отнема време да изясним

какво да е съдържанието“; „относно съдържанието на портфолиото и дали информацията, която им предоставяме, е достатъчна и има ли нужда да им представим още такава“; „да знам какво са изучавали, върху какво мога да стъпя, за да насоча процеса адекватно и да е ефективен за стажанта“; „предварителна подготовка (запознаване и тренинг)“; „участие в семинари, по време на които да се представят световните тенденции на водещи университети за провеждане на практическа подготовка на студентите“.

Изводите, които могат да бъдат направени са следните:

- Специалистите предпочитат да се фокусират върху позитивите от пандемията Ковид, като отчитат и негативите, но те като цяло са малко и са свързани преди всичко с размитите граници между лично и професионално пространство и с повечето административна работа. От друга страна, прави впечатление, че като цяло обемът на работа е увеличен, тъй като промените в комуникацията и начина на общуване до голяма степен затрудняват и реализирането на ежедневната професионална дейност;

- Емоционалното състояние на базовите специалисти като цяло е стабилно.

- Голяма част от изследваните лица не откриват в себе си наченки и/или наличие на бърнауд симптоми, тъй като чувстват професионална подкрепа от колегите и ръководството и редовно биват включвани в индивидуални и групови супервизии, организирани от ръководството на организацията в която работят. Прави впечатление, че като цяло базовите специалисти заявяват, че ако усетят наченки на бърнауд синдром в себе си, биха се обърнали към специалист психотерапевт, който може да им окаже адекватна специализирана професионална помощ и подкрепа.

- Базовите специалисти като цяло виждат студентите, които през годините са се обучавали при тях, като млади и талантиливи хора, които искат да се развиват у нас. От друга страна, прави впечатление, че немалък процент от изследваните лица виждат студентите, обучаващи се в специалност Социални дейности и осъществявали практически занятия при тях като объркани хора, за които основната цел е да получат диплома, без да имат реална представа какво биха искали да правят след това, или хора, които не искат да продължат да работят и да се развиват в сферата на социалните услуги.

- Базовите специалисти като цяло смятат, че системата за практическо обучение, създадена в Софийския университет и в частност във Факултета по педагогика, е ефективна и не се нуждае от промени, тъй като има създадена добра комуникация между двете страни, участнички в процеса на практическото обучение на студентите. От друга страна, базовите специалисти изразяват мнение, че би било по-добре практиката да се заплаща на студентите, като по този начин ще се увеличи мотивацията. Респондентите смятат, че тя би се повишила също и ако те могат самостоятелно да намират организация за социална работа, в която да осъществят практическите дейности.

Анализ на резултатите от емпиричното проучване на студенти, обучаващи се в бакалавърска програма Социални дейности

Анализът на резултатите от емпиричното проучване, осъществено със студенти четвърти и пети курс, обучаващи се в бакалавърска програма Социални дейности, ще бъде осъществен по изведените още в началото групи въпроси.

При анализа на въпросите от *първата група*, свързани с отражението на епидемичната обстановка върху тях самите като личности, а така също и върху емоционалното състояние на студентите, обучаващи се в специалност Социални дейности, можем да кажем, че като цяло респондентите са успели да извлекат като че ли повече позитиви за себе си. 34,9% от изследваните лица посочват, че епидемиологичната обстановка и мерките, свързани с нея, са им се отразила „страхотно, намерили са повече време за дома и семейството си“, а 27,9% от тях смятат, че в това време са успели да планират по-добре деня и ангажиментите си. 23,3% от респондентите отбелязват, че са открили нови умения и начин да реализират себе си, а 18,6% са използвали времето вкъщи за лично усъвършенстване и са се посветили на хобитата си. Както става ясно от резултатите, получени при това емпирично проучване, едва 14% от респондентите посочват, че са си почивали активно, тъй като отдавна са имали нужда от това. За хубаво или за лошо не е малък процентът и на студентите, които отговарят, че епидемичната обстановка и мерките, свързани с нея, са им „се отразили не много добре“, като например 30,2% от респондентите посочват, че отчаяно искат всичко да свърши вече, 14% – че са работили двойно, пак талкова, че липсата на граници дом/офис по-скоро увеличава работните им задължения, а 7% посочват, че ги обзема тъга и страх. Тук процентното съотношение на отговорите е повече от 100, тъй като на изследваните лица им е предоставено правото да отбележат до 2 отговора.

Като цяло студентите, взели участие в емпиричното проучване, определят своето емоционално състояние като стабилно (65,1%), но почти същия процент (60,5%) определят своето емоционално състояние с характеристики, свързани с противоположни емоционални състояния, като например тревожност (20,9%), лабилност (16,3%), депресивност (16,3%), тъга (7%)³⁶. Тук не може да не отбележим, че голяма част (74,4%) от изследваните лица отбелязват, че биха се обърнали към психотерапевт, за да поговорят с него по отношение на преживяванията, които изпитват в момента, тъй като: „биха искали да разговарят с някого и този някой да ги чуе“; „през цялата епидемична обстановка се събира напрежение, което се отразява както физически, така и

³⁶ При отговорите на въпросите на респондентите е предоставена възможността да отбележат до 2 отговора.

психически. Биха искали да се стабилизират, а за това мислят, че им е нужно съдействието на професионалист“; „ще може да открие същността на проблема им“; имат нужда да поговорят с някого, да споделят тъгата си и да получат съвет; „психотерапевтът е човек, който би могъл да разтълкува състоянието им и да помогне за справянето с него“; така се поддържа добро емоционално състояние и винаги може да се научи нещо ново.

При анализа на *втората група въпроси*, зададени на студентите, обучаващи се в бакалавърска програма Социални дейности, прави впечатление, че голяма част от респондентите (37,21%) посочват, че имат разработен личен кариерен план за 3 години, (30,23%) посочват, че са разработили личния си кариерен план за една година, (13,95%) за 10 години и (2,32%) посочват, че имат личен кариерен план за повече от 10 години.

76,74% от анкетираните студенти посочват, че имат личен кариерен план с ясни цели, задачи, периоди и ресурси; 4,65% отбелязват, че биха искали да имат такъв личен кариерен план, но не знаят как да го направят, а 23,26% отговарят, че нямат кариерен план. Основният фокус в личния кариерен план на респондентите е свързан с обучението и опита, като 55,81% от всички респонденти посочват, че биха искали да се развият (професионално или в последваща образователна степен) в сферата на човешките ресурси, 32,56% биха искали да продължат обучението си и да се развият в сферата на началното и предучилищното образование, 6,98% посочват, че знаят вече, че не искат да упражняват професията социален работник и 4,65% биха искали да работят това, което наистина им харесва, и им носи удоволствие, без да посочват нещо конкретно.

60,5% от всички анкетирани смятат, че биха се обърнали към кариерен консултант по отношение на работата им; 41,9% биха го направили по отношение на кариерното си развитие; 37,2% – по отношение на информация за стаж; 23,3% – за оказване на помощ при подготовка на документи за кандидатстване за работа. Едва 9,3% от респондентите са посочили, че вече са използвали услугите на кариерен консултант, а 6,9% посочват, че все още никога не са се обръщали към такъв. Тук отговорите на респондентите надхвърлят 100%, тъй като те имаха право да посочат до 2 отговора. Както се вижда от мненията на изследваните лица, те като цяло са отворени към услугите на кариерните консултанти, разпознават ги като субекти, които могат да им бъдат полезни в професионален план и при желание да се развият професионално, както и да им дадат консултации за добро представяне пред бъдещ работодател, което само по себе си говори, че те смятат фигурата на кариерния консултант за важна и значима.

Говорейки за кариерното развитие и съобразявайки се със съвременната извънредна за обществото ни ситуация, не можеше да не бъде зададен и въпрос, свързан с това как според тях ще се отрази епидемичната обстановка

върху тяхното професионално развитие³⁷. Тук прави впечатление, че голяма част от изследваните лица смятат, че кризата с този вирус ще им се отрази добре върху кариерата, тъй като ще имат повече възможности за работа (53,5%), а 20,9% смятат, че възможностите за работа ще намалееят. 18,6% от изследваните лица смятат, че всичко е толкова неясно и тъжно, че не смеят да правят планове, а 16,3% мислят да се преквалифицират.

41,86% от всички изследвани лица не смятат да променят професионалната си квалификация, но малка част (25,58%) мислят за евентуална преквалификация в друга област на научното познание, като 6,98% посочват педагогика и още толкова с информационни технологии, а 11,62% – психология. Тук не можем да не споменем, че се запазва тенденцията в специалност Социални дейности да се обучават студенти, които имат желание и биха искали да работят в сферата на психологията и педагогиката, като се добавят и информационните технологии.

На въпроса, свързан с това в каква професия биха се реализирали, 55% от изследваните лица посочват, че биха се реализирали като социални работници, 23,25% биха искали да работят преди всичко в сферата на човешките ресурси, а останалите посочват като желана сфера за реализация психология, информационни технологии и педагогика.

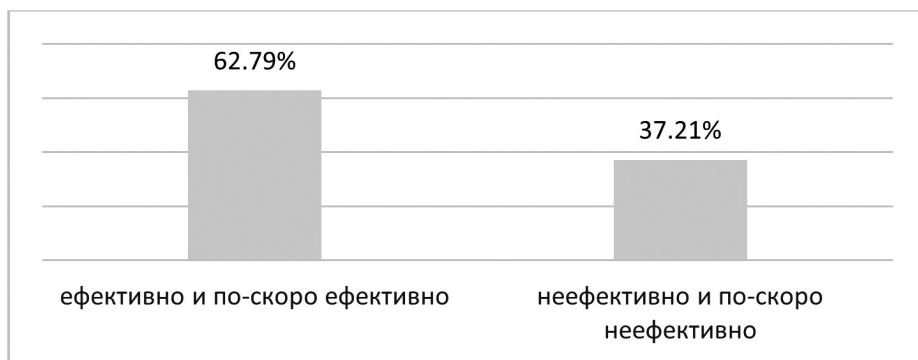
76,74% от всички анкетирани определят себе си като талантливи, тъй като: различни хора многократно са им го казвали; обичат да творят, да изпитват себе си с нови и непознати неща; имат разнообразни хобита, които им се отдават с лекота; могат да рисуват и пеят; всеки човек има таланти, но някои все още ги търсят, а други вече са ги изявиали.

Голяма част от изследваните лица (48,83%) посочват, че имат възможност да изявяват талантите си в полето на професионалната си дейност, 30,23% смятат, че използват талантите си по-скоро в личното си време, извън работа, 9,50% отговарят, че не са открили своите таланти, 6,96% посочват, че нямат таланти, и 4,65% – че преди са упражнявали талантите си, но вече нямат възможност да го правят.

88,37% от всички анкетирани посочват, че знаят, че във Факултета по педагогика съществува кариерен център и голяма част от тях са го посетили или са смятали да го посетят, че са запознати с работата, която осъществява, но някои от тях са изразили и конкретни препоръка, като една от значимите е свързана с „подсигуряване на нормален сайт и домейн“. Както се вижда, процента на неинформирани студенти за неговото съществуване е малък и той се дължи до известна степен на това, че до този момент не са изпитали потребност да се запознаят от близо с неговата дейност и евентуално да го посетят.

³⁷ Респондентите имаха право да отговорят с повече от един отговор и поради това процентното съотношение е по-голямо от 100.

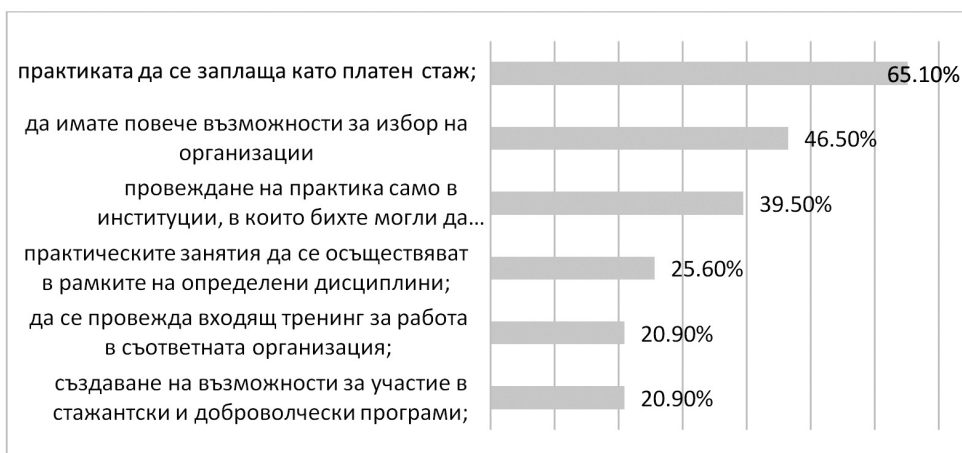
При анализа на резултати от *третата група въпроси*, зададени на студентите, обучаващи се в бакалавърска програма Социални дейности, можем да кажем, че като цяло изследваните лица демонстрират по-скоро положително отношение към обучението си през последната една година (вж. фигура 4).

Фиг. 4. Оценка на обучението в условията на извънредна епидемична обстановка

Абсолютно същото съотношение се запазва и по отношение на практическото обучение през последната година. Лицата, които определят обучението си през последната една година като ефективно, посочват, че са: успели да си вземат всички изпити; удовлетворени са от добрата структура и подготовка на преподавателите за работа в електронна среда; успели са да упражнят голяма част от натрупаните знания през последните години; отворили са им са нови възможности след провеждането на преддипломната практика и др. Тези от колегите, които смятат изминалата една година като неефективна, посочват, че това е свързано с: появата на Корона вируса; невъзможността да се общува пряко с колеги, преподаватели, специалисти; невъзможността да проведат голяма част от практическите занятия в институцията за социална работа и други, свързани преди всичко с липсата на комуникация през епидемичния период.

Когато изследваните лица изразяват своето недоволство от проведеното практическо обучение през последната учебна година, освен всичко горе изписано студентите допълват и това, че може би преддипломната практика би се провела по-ефективно и за двете страни, ако е била заплатена, ако между стажантите и приемащата ги организация се сключват договори с ясни права и задължения. Тук не можем да не отбележим факта, че респондентите посочват като един голям плюс възможността да проведат преддипломната си практика на терен, в конкретна институция, тъй като част от практическите занятия преди това са провеждани онлайн и това не ги е удовлетворило.

Фиг. 5. Възможности за подобряване на практическото обучение на студентите в специалност Социални дейности (респондентите могат да отбележат до 2 отговора)

Както се вижда и от фигурата, преобладаващата част от отговорите са свързани с възможността практиките да се заплащат и да има повече възможности за избор на организации. Когато говорим за организирането и провеждането на практическите занятия, няколко студенти са изявили желание практическите занятия да могат да се провеждат и в провинцията, тъй като не живеят в София и за тях това е сложно. В графата друго, наред с възможностите за провеждане на практическите занятия извън София, един респондент е посочил, че не му е ясно какво се случва със студент, който осъществява практика в конкретна институция и в този момент се случи злополука.

65,1% от всички изследвани лица посочват, че желанието им за реализиране на практика „на терен“ зависи преди всичко от екипа на организацията. 39,5% смятат, че зависи разстоянието, което трябва да изминат, за да стигнат до организацията, в която ще провеждат практиката „на терен“, а 34,9% посочват, че и работното време има значение за тях. Прави впечатление, че 27,9% от изследваните лица смятат, че колегите, с които отиват на практика, им оказват влияние върху желанието за осъществяване на практическа дейност, а 7% от респондентите посочват, че емоционалното състояние, в което се намират, също се отразява върху желанието им за работа.

Съществуват (най-общо) два подхода за реализиране на практическото обучение, а именно: организациите, в които се осъществяват практическите занятия, се осигуряват и предлагат от обучаващата организация, а другата е свързана със самостоятелното намиране на институция, в която студентът да може да проведе практическата си подготовка съобразно интересите си.

Поради това беше зададен един и същи въпроса и на студентите, и на базовите специалисти, чрез който се цели да установим мнението им относно възможността студентите сами да намират места, в които да осъществяват практическата си подготовка. Голяма част студенти и базови специалисти (съответно 72,09% и 70,97%) смятат, че е добра идея студентите да имат възможността сами да намират място за практическата си подготовка съобразно интересите си.

Според студентите предоставянето от страна на Университета и в частност на Факултета по педагогика на възможността сами да търсят институции, осъществяващи социална работа, ще доведе до това: да имат най-голяма свобода при избора си; да се види колко е важна специалността за студента; практическите занятия да се осъществяват с желание, тъй като практиката им ще бъде съобразена с желанията им; да станат по-отговорни и да нямат нужда от оправдания; да опознаят сферата, в която имат желание да се развиват в бъдеще, и по този начин да бъдат по-мотивирани при осъществяването на практическата дейност и в заключение ще цитирам едно от мненията на студентите, което мисля, че много добре илюстрира положителния отговор на въпроса „няма да имат кой да обвиняват освен самите себе си за практиката, на която са попаднали. Защото като социални работници те трябва да са проактивни, търсещи, критично мислещи хора.

От друга страна, студентите, които смятат, че Университетът (и в частност Факултетът) трябва да осигурява местата за реализиране на практическа дейност, са на това мнение, тъй като: „след като Софийският университет е предвидил да уговаря практиките и това се вписва в дипломата, то това означава, че е от значение да посредничи за развитието ни като лица в тази сфера, а и всички уважават този университет като образователна институция“; „студентите трябва да бъдат насочени към организациите, за да разберат за съществуването им“; „много от студентите са „объркани“, а и това е рисковано, защото може някои от институциите да не ти обърнат внимание и да не те приемат и да си изпуснеш срока, рисковано е“. Както се вижда, респондентите по-скоро не искат да поемат тази отговорност върху себе си, а и от друга страна, се опасяват, че не биха могли да се справят успешно с това начинание без чужда помощ.

Тъй като изследваните лица завършват специалността, изразяване на тяхното мнение относно портфолиото за преддипломна практика би било отправна точка за анализи и евентуални промени. Според голяма част от тях (60,46%) портфолиото за преддипломна практика не се нуждае от промяна, тъй като: съдържа всичко необходимо за подготовката на работата; е написано достатъчно ясно; в него се включва всичко, което сме правили на практика; е напълно достатъчно и изпълнимо; покрива достатъчен обем от изучавания материал; заданията са точни и ясни. 39,53% от респондентите

посочват, че портфолиото за преддипломната практика се нуждае от промяна, тъй като: прекалено много неща има в него и са трудни за изпълнение; много компоненти, които трябва да се покрият; „за да има успех трябва да има и промяна, трябва да се заложи на неща, които да зависят и от самите студенти, за да се самоиницират и освен основните неща да има и допълнителни, за да се повиши нивото“; „някои от изискванията остават неразбрани за студентите“; „някои от изброените изисквания за структурата са стандартни и приложими само в определени организации, но не във всички“; „има точки, които са неизпълними“; „трябва да се вмъкнат повече елементи на инициативни дейности“; „се изисква твърде много информация за самата организация, която може да се намери в Интернет и е излишно да се описва с подробности“; „има неясни неща“. Както се вижда от изписаните мнения за промяна, студентите не дават конкретни отговори какво според тях е добре да се промени, а са по-скоро критично настроени, без да могат да идентифицират и да дадат конкретика на въпроса, което може би е обяснимо с оглед на това, че до този момент не са приучени да изказват критика по конструктивен начин или се дължи на други особености.

67,44% от изследваните лица посочват, че базовите специалисти се нуждаят от допълнителна подготовка по отношение на това да: знаят как да работят със студенти, имат подход на работа със студенти и са мотивирани да работят със студентите; бъдат по заинтересовани при работата си със студентите; могат да възлагат конкретни задачи на студентите, да им дават насоки за изпълнението им; дават повече работа на студентите и да се консултират с университетските преподаватели; проявяват малко по-добро отношение; управляват времето, „тъй като не всички се справят с това да съчетават професионалните си задължения с обучението на студентите“; комуникират със студентите; бъдат по-ангажирани при работата си със студентите; познават портфолиото за преддипломна практика; са запознати с изискванията на университета за попълването на портфолиото и начина на работа със студентите. 32,56% от всички анкетиращи лица посочват, че базовите специалисти, с които са работили по време на следването си в специалността, не се нуждаят от допълнителна подготовка за работа с тях, тъй като: са достатъчно подготвени; са експерти в сферата в която работят; „те също са минали по същия път и са подготвени“; „се справят чудесно“.

27,91% от студентите, взели участие в проучването, са посочили, че нямат конкретни предложения или не биха искали да дадат такива за промяна в практическата подготовка на студентите в специалност Социални дейности, а останалата част от студентите са написали конкретни предложения, като в текста ще бъдат цитирани основните, а другите, които няма да бъдат цитирани буквално, се препокриват в голяма степен с написаните вече.

Конкретните предложения за промяна в практическата подготовка на студентите в специалност Социални дейност:

✓ „преддипломната практика би трябвало да се заплаща и да се записва като трудов стаж, тъй като това са 5 практики по грубо 2 месеца, т.е. почти 1 години неоценен труд“;

✓ „повече консултации с преподавателите, които преподават определени дисциплини с конкретния студент изпитващ затруднения“;

✓ „по-малко часове за задочно обучаващите се и малко не виждам смисъла на последния семестър, плащам, без да имам лекции, без да имам платен стаж и в крайна сметка евентуално само за държавен изпит“;

✓ „ангажиране на студентите в насоки, които са интересни за тях и действително крият възможност за професионално реализиране“;

✓ „според мен първата и втората година няма нужда от практика, тъй като имаш някакви общи познания, които не са достатъчни и с нищо не можем да сме полезни“;

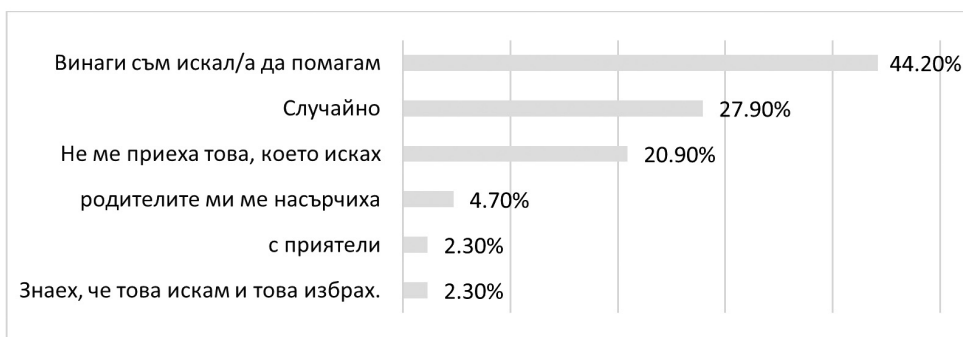
✓ „създаване на възможности за осъществяване на контакт/срещи/лекции и прочие с практикуващи социални работници“;

✓ „повече практически упражнения за задочниците, за да могат да затвърдят научения материал по-добре“;

✓ „повече работа на терен, спрямо личните интереси след трети курс“;

✓ „да се провежда входящ тренинг“.

Като цяло бихме могли да кажем, че студентите са доволни от обучението си в специалността, тъй като 74,42% от тях посочват, че: „са случили на преподаватели“; „получената от тях подготовка е достатъчно висока“; „са усетили загриженост от страна на преподавателите към тях и тяхното обучение“. Останалата част от студентите също не са много критични към подготовката си в специалността, тъй като един от основните въпроси, който повдигат, е свързан с увеличаването на практическите занятия, а останалата част от студентите, взели участие в проучването, посочват, че е необходимо да се „направят промени в някои учебни дисциплини“, други смятат, че е необходимо да се реструктурират плановете, като се преразглежда съотношението задължителни и избираеми дисциплини, но не са направили конкретни предложения. Отговорите на този и предходния въпрос, свързани с предложения за евентуални промени в практическото обучение, дават основание да считаме, че като цяло студентите са удовлетворени от обучението си в специалността, че овладяното теоретично познание и придобитите практически умения са достатъчни на този етап, но „за да има развитие, е необходимо да се правят и промени“ и те са преди всичко свързани с организирането, провеждането и контролирането на практическите занятия и търсенето на възможности за заплащането им (вж. фигура 6).

Фиг. 6. Начин на избор за обучение в специалност Социални дейности

Както се вижда от фигура 6, водещото при избора на специалност при голяма част от изследваните лица е желанието им да помагат на хората, които имат нужда, следвано от случайността и това, че не са ги приели в специалността, която са искали, и след това се нареждат насърченията от страна на родителите и подкрепата от страна на приятели. На студентите бе предоставена възможност да изпишат и други причини за избора на специалност Социални дейности: „знаех, че това искам, и това избрах; работех на място, което ме накара да се замисля за социалната система в страната; в продължение на пет години бях доброволец ... и заради това родителите ми ме насочиха тук; баща ми е социален работник и от малка ми беше интересно да ходя при него на работа и да го наблюдавам и в един момент (май в шести клас или седми) си казах това е моето бъдеще; смятам, че професията има бъдеще; интуиция. Колебаех се между социални дейности и психология. Една малка част от мен съжалява, защото чисто практично предпочитам работата, която може да работя с бакалавър психология, но от страна на култура, знания, светоглед Социалните дейности според мен ми даде много неща, които психологията нямаше“.

Процентът на случайно попадналите в специалността е чувствително намален в сравнение с предходни години, а и допълнителните обосновки за избор на професия ни дават право да направим изводите, че като цяло се увеличава броят на желаещите да работят по специалността, тъй като са водени преди всичко от алтруистичните си чувства да помагат на хората. Това наше твърдение се потвърждава и от факта, че 53,49% са посочили, че на първо място в желаните от тях специалности е била точно специалността Социални дейности и можем да кажем, че се запазва тенденцията от предишни години в специалността да се записват и хора, които са искали на първо място да бъдат психолози (20,93%), педагози и публична администрация (13,95%); английска филология; лингвистика; право.

От друга страна, тези изводи се подкрепят и от факта, че като цяло студентите биха искали да работят по специалността си, но 72,1% от тях посочват, че не биха го направили заради ниското финансово възнаграждение, 34,9% посочват, че не биха упражнявали тази професия, тъй като липсва престиж, 16,3% отговарят, че биха искали да се реализират в друга сфера, същият процент анкетираните лица посочват, че не е приемливо сами да заплащат за развитието си – личен опит, супервизия. Тук отговорите на респондентите са повече от 100%, тъй като им бе дадено правото да посочат до 2 отговора.

Изводи:

1. Независимо от създадената неблагоприятна социално-икономическа ситуация в страната и в света студентите са успели да извлекат максимална полза за себе си, като са успели да си отпочинат и да се саморазвиват.

2. Емоционалното състояние на студентите се е запазило като цяло стабилно през последната една година. Те посочват, че ако усетят, че имат нужда от професионална подкрепа, за да преодолеят предизвикателствата в живота си, биха се обърнали без колебания към специалист и това би бил психотерапевт.

3. Голяма част от студентите, взели участие в проучването, имат изготвен личен кариерен план, знаят за съществуването на кариерен център във Факултета по педагогика и част от тях са посочили, че са го посетили, а други на този етап не изпитват такава потребност. Студентите, които към момента на проучването посочват, че не са посещавали Кариерния център на факултета, смятат, че когато започнат да търсят активно работа, биха се обърнали към специалистите, които работят в него, да им помогнат да си подготвят по най-добрия начин документите за кандидатстване за определени позиции. От друга страна, прави впечатление, че голяма част от изследваните лица посочват, че виждат своето професионално развитие в системата на социалните дейности.

4. Голяма част от студентите смятат, че цялостното им обучение, а и практическото такова, са били ефективни за тях през последната година, че са „случили“ на преподаватели, тъй като голяма част от тях са еродирани, специалисти в областта си и са проявявали разбиране към тях.

5. Студентите като цяло смятат, че портфолиото за реализиране на преддипломна държавна практика е добре структурирано и е достатъчно изчерпателно, а респондентите, които смятат, че то се нуждае от промяна, не са посочили достатъчно конкретни и ясни предложения, но част от направените са описани по-горе в текста.

6. С оглед на това, че голяма част от базовите специалисти смятат, че имат нужда от допълнително обучение за работа със студенти, студентите на свой ред виждат необходимост от осъществяването на такова обучение на хората, които осъществяват преддипломната им практика. Според голяма част от изследваните студенти допълнителното обучение на базовите специалисти ще

доведе до повишаване качеството на практическата подготовка по специалността и така тя ще бъде още по-ефективна.

7. Голяма част от изследваните студенти посочват, че са искали да изучават специалността и искат да продължат да работят по нея, тъй като виждат нейното значение за различните видове уязвими групи и по този начин биха се чувствали удовлетворени. Не е малък процентът на респондентите, които посочват, че имат желание да работят по специалността, но малкото заплащане и негативното отношение на обществото към нея по-скоро ги демотивира да практикуват професията социален работник и биха търсили други поприща за професионална реализация.

В заключение

Резултатите от проведеното емпирично проучване, осъществено сред специалисти, работещи в различни организации за социална работа, и студенти, обучаващи се в бакалавърска програма Социални дейности, недвусмислено показват, че те се чувстват удовлетворени от осъществяваното практическо обучение по специалността, а така също и от неговата организация.

Двете групи, взели участие в проучването (социални работници и студенти, обучаващи се в бакалавърска програма Социални дейности), отправят няколко конкретни предложения, насочени към *подобряване на практическото обучение*, като например: „въвеждането на платени практики, стажове за студентите, обучаващи се в различните видове организации за социална работа; да се промени начина на избор на институции за осъществяване на практическите занятия“. Според социалните работници и студентите, обучаващи се в бакалавърска програма Социални дейности, качеството на практическото обучение би се повишило, ако студентите бъдат натоварени със задачата да намират организации за провеждане на практическите занятия, а университета само да оказва подкрепа и контрол на тези занятия. Прави впечатление, че и двете групи респонденти смятат, че ако студентът бъде ангажиран с процеса на намиране и реализиране на практическите занятия, по този начин ще бъде по-отговорен като цяло и по-мотивиран при реализирането им.

Студентите и базовите специалисти смятат, че практическото обучение би се подобрило, ако специалистите, които го осъществяват, преминават специални обучения, които да се осъществяват от университетските преподаватели, ангажирани с реализирането на практическите дейности. От друга страна, прави впечатление, че студентите не изключват необходимостта от въвеждащ тренинг за реализиране на практическата им подготовка, който да се осъществява в началото на практическото обучение.

Като цяло, практическата подготовка на студентите не се нуждае от значими промени, свързани с подготовката и изготвянето на портфолиото за

преддипломната практика, което дава основание да смятаме, че то все още може да се използва активно при обучението на студентите, но може да се помисли за някои малки промени, с цел неговото оптимизиране.

И студентите, и базовите специалисти са успели да се фокусират повече върху ползите от епидемичната обстановка, отколкото върху негативите от нея. Цялостното обучение и практическото обучение на студентите, обучаващи се в бакалавърска програма Социални дейности, като цяло е ефективно и се нуждае от малки корекции, макар и да не са много ясни, но може би специалистите, ангажиран пряко с цялостното обучение на студентите от специалността (и в частност с практическото им обучение), биха могли да преразгледат отново плановете и изискванията към студентите за реализирането на различните видове практики с цел подобряване ефективността на обучението в бакалавърска програма Социални дейности.

Изводите, които можем да направим от проведеното емпирично проучване, са следните:

1. Необходимо е да се полагат усилия за повишаване мотивацията на студентите и специалистите, обучаващи студенти от специалността Социални дейности, като част от този процес е свързан с организирането и провеждането на регулярни срещи с тях. Факултетът е необходимо да помисли възможностите за предоставяне на допълнително обучение на специалистите, работещи в базовите институции с цел непрекъснатото повишаване на техните професионални компетенции и повишаване знанията, уменията и навиците им за работа със студенти.

2. Необходимо е да се търсят възможности за заплащане на практическата подготовка на студентите. Това виждане е изразено и от двете изследвани целеви групи, които посочват, че е необходимо да се повишат часовете за практическо обучение в специалността Социални дейности и че е необходимо да се търсят възможности за заплащането му. Това би било възможно, ако, разбира се, са налични определени условия, като например по-голяма социална отговорност от страна на правителствените и неправителствените организации, работещи в сферата на социалните дейности и, от друга страна, студентите са мотивирани да останат и работят по специалността. Прави впечатление, че в Германия, САЩ и редица друга държави, които осъществяват активна социална политика, насочена към предоставянето на качествена и своевременна социална защита и закрила, се поощрява осъществяването на доброволческа дейност от хората, подготвящи се да работят в различни видове организации за социална работа, а също така, че упражняването на тази професия е свързано със сертифициране на компетенциите на желаещите да упражняват конкретна трудова дейност, в конкретна организация за социална работа. С оглед на това, че професията социална работа е подпомагаща професия, може би било полезно да се мотивират студентите да осъществяват в студентските се години повече доброволчески дейности в различни организации, предоставя-

щи социални услуги, работещи с различни уязвими групи, като по този начин успеят да открият своето професионално призвание.

3. Необходимо е да се потърсят възможности за разгръщане работата на кариерния център към Факултета по педагогика, като се провеждат повече групови и индивидуални срещи със студентите, свързани с тяхното професионално ориентиране и възможностите за осъществяване на доброволческа дейност в различни видове организации.

ЛИТЕРАТУРА

- Богданова, М. (2017) Бебето, детето и техният език. София. [Bogdanova, M. (2017) *Bebeto, deteto i tehniyat ezik*. Sofia.]
- Богданова, М. (2016) Перинаталност и психоанализа. Посрещане на бебето през думи и в света. София. [Bogdanova, M. (2016). *Perinatalnost i psihoanaliza. Posreshtane na bebeto prez dumi i v sveta*. Sofia.]
- Богданова, М. (2014) Психоаналитичният подход в консултантската практика. – *Социална работа*, 1, 1–23. – http://www.swjournal-bg.com/download.php?news_id=22 – посетен на 7.07.2021. [Bogdanova, M (2014) *Psihoanalitichniyat podhod v konsultantskata praktika*. – *Sotsialna rabota*, 1, 1–23. – http://www.swjournal-bg.com/download.php?news_id=22 – poseten na 7.07.2021]
- Богданова, М. (2015) Синергичен модел за професионално ориентиране и консултиране на деца и младежи със специфични потребности. Док.дис. [Bogdanova, M. (2015) *Sinergichen model za profesionalno orientirane i konsultirane na detsa i mladzhi sas spetsifichni potrebnosti*. Dok.dis]
- Бурдийо, П. (2012) Полета на духа. София. [Burdіyo, P., 2012. *Poleta na duha*. Sofia.]
- Господинов, Б. (2009) За същността и статута на социалната работа. – В: Подготовка, професионална реализация и социален статус на социалния работник. София. [Gospodinov, B. (2009) *Za sashtnostta i statuta na sotsialnata rabota*. – V: *Podgotovka, profesionalna realizatsia i sotsialen status na sotsialnia работник*. Sofia.]
- Градев, Д. (2015) Местата на всекидневието и разказът за себе си. – *Другите в биографията на личността*. София. [Gradev, D. (2015). *Mestata na vsekidnevieto i razkazat za sebe si*. – *Drugite v biografiyata na lichnostta*. Sofia.]
- Дончева, А. (2014) Азът и Другият в западноевропейската култура на XX в. София. [Doncheva, A. (2014) *Azat i Drugiyat v zapadnoevropeyskata kultura na XX v*. Sofia.]
- Зимел. Г. (2012) Социология. Изследвания върху формите на обобществяване. В. Търново. [Zimel. G. (2012) *Sotsiologia. Izsledvania varhu formite na obobshtestvyavane*. V. Tarnovo.]
- Зупанчич, А. (2007) Любовта като комедия. – *Алтера Академика*, 2/2007. [Zupanchich, A. (2007) *Lyubovta kato komedia*. – *Altera Akademika*, 2/2007.]
- Кусев, И. (1998) Основи на социалната работа. София. [Kusev, I. (1998) *Osnovi na sotsialnata rabota*. Sofia.]
- Маринова, С. (2010) Фрагменти на една „събитийна“ социология на социалното неравенство: бележки върху Зимел. – *ГСУ, Философски факултет, кн. Социология*, том 102, 66–80. [Marinova, S. (2010) *Fragmenti na една “sabitayna” sotsiologia*

- na sotsialnoto neravenstvo: belezhki varhu Zimel. – GSU, Filosofski fakultet, kn. Sotsiologia, tom 102, 66–80.]
- Механджийска, Г. (2013) Социална работа по случай – реконцептуализация на традиционните разбирания в съвременна приложна перспектива. – *Социална работа*, 1, 4–29. – http://www.swjournal-bg.com/download.php?news_id=5 – посетен на 10.07.2021. [Mehandzhiyska, G. (2013) Sotsialna rabota po sluchay – rekontseptualizatsia na traditsionnite razbirania v savremenna prilozhna perspektiva. – *Sotsialna rabota*, 1, 4–29. – http://www.swjournal-bg.com/download.php?news_id=5 – poseten na 10.07.2021.]
- Менцос, С. (2002) Психодинамични модели в психиатрията. Варна. [Mentsos, S. (2002) Psihodinamichni modeli v psihiatriyata. Varna.]
- Мишра, П. (2017) Политиката в епохата на озлоблението: тъмното наследство на Просвещението. – Големият регрес. Международен дебат за духовната ситуация на времето. София.
- Мустафа, З. (2011) Институционализация на социалната работа в България в условията на социална промяна. – Научни трудове на Русенския университет, том 50, 151–155. [Mustafa, Z. (2011) Institutsionalizatsia na sotsialnata rabota v Bulgaria v usloviyata na sotsialna promyana. – Nauchni trudove na Rusenskia universitet, tom 50, 151–155.]
- Павленок, П. Д. (ред.) (1999) Основы социальной работы – учебник. Москва. [Pavlenok, P. D. (red.) (1999) Osnovy sotsialnoy raboty – uchebnik. Moskva.]
- Петрова, Кр. (2009) Психологични детерминанти на работата с индивидуален случай. – Диоген. Велико Търново. [Petrova, Kr. (2009) Psihologichni determinanti na rabotata s individualen sluchay. – Diogen. Veliko Tarnovo.]
- Петрова, Кр. (2013) Психология на социалната работа като научна изследователска проблематика и учебна дисциплина. – Знанието – традиции, иновации, перспективи, том 1. Бургас, 244–247 – 21. <https://www.bfu.bg/upload/izdania-BSU/conf-2013-tom1-01.pdf> – посетен на 10.07.2021 [Petrova, Kr. (2013) Psihologia na sotsialnata rabota kato nauchna izsledovatelaska problematika i uchebna distsiplina. – Znaniето – traditsii, inovatsii, perspektivi, tom 1. Burgas, 244–247 – 21. <https://www.bfu.bg/upload/izdania-BSU/conf-2013-tom1-01.pdf> - poseten na 10.07.2021]
- Радев, Н. (2018) Относно предмета на науката социална работа. – *Социална работа*, 1(6), 2–28. [Radev, N. (2018) Otnosno predmeta na naukata sotsialna rabota. – *Sotsialna rabota*, 1(6), 2– 28.]
- Рашева-Мерджанова, Я. (2018) Синергетическа философия на образованието. Синергично образование. Синергетическа естествена педагогика. София. [Rasheva-Merdzhanova, Ya. (2018) Sinergeticheska filosofia na obrazovaniето. Sinerghichno obrazovanie. Sinergeticheska estestvena pedagogika. Sofia.]
- Речник на думите в българския език – <http://rechnik.info> – посетен на 12.07.2021. [Rechnik na dumite v balgarskia ezik – <http://rechnik.info> – poseten na 12.07.2021.]
- Сартър, Ж.-П. (1988) Погнусата. София. [Sartar, Zh-P. (1988) Pognusata. Sofia.]
- Симеонова, Р., Д. Господинов, В. Божилова, М. Делева, И. Йовчева (2010) Управление на качеството в организациите за социална работа. София. [Simeonova, R., D. Gospodinov, V. Bozhilova, M. Deleva, I. Yovcheva (2010) Upravlenie na kachestvoto v organizatsiite za sotsialna rabota. Sofia.]

- Симеонова, Р. (2011) Ръководство и култура в организациите за социална работа. София. [Simeonova, R. (2011) *Rakovodstvo i kultura v organizatsiite za sotsialna rabota*. Sofia.]
- Талеб, Н. (2019) Антикрежкост: Как да извлечем полза от хаоса. София. [Taleb, N. (2019) *Antikrehkost: Kak da izvlechেম polza ot haosa*. Sofia.]
- Тодоров, О. (2015) Психоанализата. Фрагменти от едно тематично въведение. София. [Todorov, O. (2015) *Psihoanalizata. Frangmenti ot edno tematiczni vavedenie*. Sofia.]
- Тодорова, К. (2017) Професионално ориентиране и консултиране на юноши с асоциално поведение. Докторска дисертация. София. [Todorova, K. (2017) *Profesionalno orientirane i konsultirane na yunoshi s asotsialno povedenie. Doktorska disertatsia*. Sofia]
- Фройд, З. (1992) Отвъд принципа на удоволствието. София. [Froyd, Z. (1992) *Otvad printsipa na udovolstviето*. Sofia.]
- Фуко, М. (2016) Генеалогия на модерността. София. [Fuko, M. (2016). *Genealogia na modernostta*. Sofia.]
- Фуко, М. (2016а) Управяването на себе си и на другите. София. [Fuko, M. (2016) *Upravlyavaneto na sebe si i na drugite*. Sofia.]
- Ху, Д. (2008) Връзката между теория и практика. – В: Мартин, Д. (съст.) Антология Социална работа. София. [Hou, D. (2008) *Vrazkata mezhdu teoria i praktika*. – Martin, D. (sast.) *Antologia Sotsialna rabota*. Sofia]
- Шемама, Р. (1998) Речник по психоанализа. Плевен. [Shemama, R. (1998) *Rechnik po psihoanaliza*. Pleven.]
- Шютц, А. (2010) Смесовото изграждане на социалния свят. София. [Shyutts, A. (2010) *Smislovoto izgrazhdane na sotsialnia svyat*.]
- Якимова, М. (2013) Да направиш себе си разбираем. – *Чужденецът и всекидневието*. София. [Yakimova, M. (2013) *Da napravish sebe si razbiraem*. – *Chuzhdenetsat i vsekidnevieto*. Sofia]
- Alotaibi, M. (2014) A Study of the Conceptualization of Social Work and How this is Presented in the Introductory Social Work Course. – https://uta-ir.tdl.org/uta-ir/bitstream/handle/10106/24937/Alotaibi_uta_2502M_12908.pdf?sequence=1&isAllowed=y – посетен на 2.7.2021
- Bower, M. (2005) *Psychoanalytic Theory for Social Work Practice*. London, 1–15.
- Council of Europe. (1967) *European Yearbook/Annuaire Europeen*. The Hague: Martinus Nijhoff, 350–357.
- Danto, E.A. (2009) A New Sort of ‘Salvation Army’: Historical Perspectives on the Confluence of Psychoanalysis and Social Work. – *Clin Soc Work J*, 37, 67–76.
- Howe, D., M. Brandon, D. Hinings, G. Schofield (1999) *Attachment Theory, Child Maltreatment and Family Support. A Practice and Assessment Model*. London.
- Nicolson, P., R. Bayne (1990) *Applied psychology for social workers*. 2nd Edition. Basingstoke.
- Pearson, G., J. Treseder, M. Yelloly (1988) *Social Work and the Legacy of Freud*. London, 1–12.
- Prudhomme, M. (2009) *Educatif, thérapeutique et pédagogique: les trois brins d’une même tresse* – <http://www.psychasoc.com/Textes/Educatif-therapeutique-et-pedagogique-les-trois-brins-d-une-meme-tresse> – посетен на 10.07.2021.
- Tosone, C. (2016) *Clinical Social Work Practice and Education: What Would Flexner Think Now?* – *Journal of Social Work Education*, 52, S1, 28–37.

Анкетна карта за студенти

Уважаеми студенти,

Във връзка с повишаване ефективността на практическата подготовка в специалност Социални дейности и проучване възможностите за кариерно развитие на студентите се обръщаме към Вас с молба да споделите своето мнение.

Вашето участие е важно, тъй като ще послужи да анализи и нововъведения. Благодарим Ви!

Как Ви се отразиха епидемичната обстановка и мерките, свързани с нея? (моля, посочете до 2 отговора)

- a) страхотно, намерих повече време за дома и семейството си
- b) използвах времето въпреки за лично усъвършенстване, посветих се на хобитата си
- c) почивах си активно, отдавна исках това
- d) работих двойно, липсата на граница дом/ офис по-скоро увеличи работните ми задължения
- e) успях да планирам по-добре деня и ангажиментите си в този период
- f) открих нови умения и начини да реализирам себе си
- g) мисля, че ме обзема тъга и страх
- h) отчаяно искам всичко да свърши вече
- i) друго...

Определяте емоционалното си състояние като: (моля, посочете до 2 отговора)

- j) стабилно
- k) лабилно
- l) депресивно
- m) еуфорично
- n) радостно
- o) тревожно
- p) тъжно
- q) друго...

Бихте ли се обърнали към психотерапевт, за да поговорите за това, което преживявате в момента?

- г) да, защото...
- с) по-скоро да, защото...
- т) не, защото...
- и) по-скоро не, защото...

Как смятате, че ще се отрази ковид 19 на кариерното Ви развитие? (моля, посочете до 2 отговора)

- v) Ще се отворят повече възможности за работа
- w) Възможностите за работа ще намалееят
- x) Мисля да се преквалифицирам като...
- y) Всичко е толкова неясно и тъжно, че не смея да правя планове
- z) Друго...

Имате ли личен кариерен план с ясни цели, периоди и ресурси?

Да, свързан е с...

Не, защото...

Бих искал/а, но не знам как да го направя

За какъв период от време сте развили своите кариерни планове?

една година

3 години

10 години

повече от 10 години

все още не съм

Можете ли да определите себе си като талантлива личност?

Да, защото...

Не, защото...

Избройте три свои уникални умения?

Смятате ли, че имате възможност да изявявате талантите си?

Да, в полето на професионалната си дейност

Да, по-скоро в личното си време, извън работа

Преди упражнявах таланта си, но вече нямам възможност да го правя, защото...

Не съм открил/а своите таланти

Нямам таланти

Бихте ли се обърнали към кариерен консултант за: (моля, посочете до 2 отговора)

a) информация по отношение на стаж

b) информация по отношение на работа

c) помощ при подготовка на документи за кандидатстване за работа

d) съвет за кариерно развитие

e) вече съм провеждал сесия с кариерен консултант по повод...

f) друго...

По отношение на обучението си определяте последната една година като:

- Ефективна, защото...
- По-скоро ефективна, защото...
- Неефективна, защото...
- По-скоро неефективна, защото...

По отношение на практическата си подготовка определяте последната една година като:

- Ефективна, защото...
- По-скоро ефективна, защото...
- Неефективна, защото...
- По-скоро неефективна, защото...

Какво според Вас може да бъде подобро в практическото обучение на студентите в специалност Социални дейности (моля, посочете до 2 отговора):

- a) практическите занятия да се осъществяват в рамките на определени дисциплини;
- b) да имате повече възможности за избор на организации;
- c) провеждане на практика само в институции, в които бихте могли да работите;
- d) практиката да се заплаща като платен стаж;
- e) да се провежда входящ тренинг за работа в съответната организация;
- f) създаване на възможности за участие в стажантски и доброволчески програми;
- g) друго...

Смятате ли, че студентите сами трябва да намират място за практическа подготовка според интересите си, проявявайки активност и тренирайки умения за заетост?

- Да, защото...
- По-скоро да, защото...
- Не, защото...
- По-скоро не, защото...

Желанието Ви да реализирате практика „на терен“? (моля, посочете до 2 отговора) зависи от:

- a) екипа в организацията
- b) колегите, с които отивам
- c) работното ми време
- d) разстоянието, което трябва да измина, за да стигна
- e) емоционалното ми състояние
- f) друго...

Според Вас портфолиото за преддипломната практика се нуждае от промяна:

Да, по отношение на...

По-скоро да, по отношение на...

Не, защото...

По-скоро не, защото...

Нуждаят ли се според Вас специалистите, работещи в организации за социална работа, от допълнителна подготовка за работа със студенти:

Да, по отношение на...

По-скоро да, по отношение на...

Не, защото...

По-скоро не, защото...

Ако зависи от Вас, промените в практическата подготовка на студентите в специалност СД биха били:

А в цялостното обучение в специалност СД?

Как избрахте специалността: (моля, посочете до 2 отговора)

a) случайно,

b) с приятели

c) родителите ми ме насочиха

d) не ме приеха друго, а исках...

e) винаги съм искал/а да помагам

f) друго...

Не бихте работили като социален работник заради (моля, посочете до 2 отговора):

Финансовото възнаграждение

Необходимостта сами да заплащате за развитието си – личен опит, супервизия

Отношението на хората към професията, липсата на престиж

Липсата на добри екипи, в които да се включите

Желанието да се реализирате в друга сфера, която е...

Друго...

Знаете ли, че съществува Кариерен център към ФП?

Да, защото...

Не, защото...

В каква професия бихте се реализирали?

Курс на обучение и форма...

Университет...

Заемана длъжност в момента...

Анкетна карта за специалисти

Уважаеми колеги,

Настоящото изследване се реализира с цел да се проучи Вашето експертно мнение по отношение практическата подготовка на студентите в специалност Социални дейности и възможностите пред тях за кариерно развитие.

Вашето участие е важно за Факултета по педагогика, тъй като ще послужи за анализи и нововъведения.

Благодарим Ви!

Определяте студентите като: (моля, посочете до 2 отговора)

Мотивирани да учат млади хора

Немотивирани да учат млади хора

Объркани млади хора

Заинтересовани единствено да завършат образованието си

Ориентирани към заданията, не към смисъла и процеса на научаване

Друго...

Какво бихте посъветвали студентите, решили да се реализират в сферата на социалните дейности? (моля, посочете до 2 отговора)

Да си преценят силите, никак не е лесно

Да помислят добре дали си заслужава

Да са смели

Да си отделят години за развитие

Да се откажат

Друго...

Как Ви се отрази епидемичната обстановка и мерките свързани с нея? (моля, посочете до 2 отговора)

a) страхотно, намерих повече време за дома и семейството си

b) използвах времето въпреки за лично усъвършенстване, посветих се на хобитата си

c) почивах си активно, отдавна исках това

d) работих двойно, липсата на граница дом/ офис по-скоро увеличи работните ми задължения

e) успях да планирам по-добре дните и ангажиментите си

f) открих нови умения и начини да реализирам себе си

g) мисля, че ме обзема тъга и страх

h) отчаяно искам всичко да свърши вече

i) друго...

Определяте емоционалното си състояние като (моля, посочете до 2 отговора):

- a) стабилно
- b) лабилно
- c) депресивно
- d) еуфорично
- e) радостно
- f) тревожно
- g) тъжно
- h) друго...

За последните 2 години колко пъти си казахте: „Не мога повече!“

- Всеки ден
- Всяка седмица
- Всеки месец
- Вече не ги броя
- Не си казвам това, а...

Смятате ли, че сте в бърнаут?

- a) Да, защото...
- b) Не, защото...
- c) Не знам какво е това

Бихте се обърнали към психотерапевт, за да поговорите за това, което преживявате в момента?

- a) Да, защото...
 - b) По-скоро да, защото...
 - c) Не, защото...
 - d) По-скоро не, защото...
- Защо?

Бихте определили своята професия като (моля посочете до 3 отговора):

- a) престижна
- b) безперспективна
- c) неблагодарна
- d) нископлатена
- e) удовлетворяваща
- f) трудна, но полезна
- g) развиваща
- h) друго...

Заради какво продължавате да работите тази професия? (моля посочете до 2 отговора):

- a) престиж
- b) удовлетворение от работата
- c) усещането, че сте полезни
- d) финансовото възнаграждение
- e) сигурността в организацията
- f) колегите
- g) работните условия
- h) свободата да вземате решения
- i) гъвкавото работно време
- j) друго...

Какво според Вас може да бъде подобро в практическото обучение на студентите в специалност Социални дейности (моля, посочете до 2 отговора):

- a) практическите занятия да се осъществяват в рамките на определени дисциплини;
- b) да имате повече възможности за избор на организации;
- c) провеждане на практика само в институции, в които бихте могли да работите;
- d) практиката да се заплаща като платен стаж;
- e) да се провежда входящ тренинг за работа в съответната организация;
- f) създаване на възможности за участие в стажантски и доброволчески програми;
- g) друго...

Ако зависи от Вас, промените в практическата подготовка на студентите в специалност СД биха били:

Според Вас портфолиото за преддипломната практика се нуждае от промяна по отношение на..

Не, в този вид е ефективно

Оценявате системата за практическа подготовка на студентите в специалност СД като:

По-скоро ефективна, защото...

Ефективна, защото...

По-скоро неефективна, защото...

Неефективна, защото...

Предлагам да се промени...

Смятате ли, че студентите сами трябва да намират място за практическа подготовка според интересите си, проявявайки активност и тренирайки умения за заетост?

Да, защото...

По-скоро да, защото...

Не, защото...

По-скоро не, защото...

Защо?

От каква допълнителна подготовка за работа със студенти имате необходимост?

През каква парадигма реализирате социалната работа (моля, посочете до 2 отговора):

когнитивно-поведенческа

психоаналитична

позитивна

юнгианска

хуманистична

холистична

методическа

нормативна

друго...

нямам определена парадигма

Стаж по специалността...

Институция...

Заемана длъжност...

Години опит в работа със студенти...

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Социални дейности

Том 114–115

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Social work

Volume 114–115

СЕДМИЧНИТЕ ДЕТСКИ ЯСЛИ В БЪЛГАРИЯ – СОЦИАЛНО-ПОЛИТИЧЕСКИ И ПСИХО-ПЕДАГОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ГРИЖАТА

МОНИКА БОГДАНОВА*, АЛЕКСАНДЪР ХРИСТОВ**

***Резюме.** Настоящата студия разглежда и анализира историческото развитие на слабо проучени въпроси, свързани с грижата за деца между 1 и 3 години през социалистическия период – седмичните детски ясли.*

Развили се като специфична образователно-възпитателна форма, под влиянието на протичащите обществено-икономически процеси, седмичните детски ясли поставят редица въпроси не само по посока на отношенията държава–семейство–дете, но и по посока на стратегията за формирането на бъдещия гражданин – днешен съвременник.

Изследователският интерес е свързан и с необходимостта да бъдат анализирани социално-политическите условия, които чрез възприетите педагогически постулати водят до определени психологически преживявания, с ефекти в нашето съвремие.

***Ключови думи:** майчинство, детство, седмични детски ясли, комунизъм*

* Имейл: m.bogdanova@fp.uni-sofia.bg

** Имейли: al.x.x@abv.bg; a.hristov@fp.uni-sofia.bg

WEEKLY NURSES IN BULGARIA – SOCIO-POLITICAL AND PSYCHO-PEDAGOGICAL ASPECTS OF CARE

Monika Bogdanova, Alexander Hristov

Abstract. *This study examines and analyzes the historical development of poorly researched issues and aspects related to institutional care for children between the ages of 1 and 3 during the socialist period - the weekly nurseries.*

Developed as a specific educational form, under the influence of the ongoing socio-economic processes, weekly nurseries raise a number of questions not only in the direction of the psycho-emotional relations between the child and the parents, but also in the direction of the state strategy and understanding of the formation of the future citizen.

The research interest also relates to the need to understand contemporary parents by analyzing the manifestations of early childhood experiences, to understand the context and impact of the socio-political system on child development.

Keywords: *maternity, childhood, weekly nurseries, communism*

Въведение

В България въпросите за ранното детско развитие и детските ясли се дискутират най-често като част от дебата за предучилищното възпитание и липсата на квалифициран персонал. Тъй като значимостта на детското развитие до 3 години за бъдещото развитие на личността е безспорна, въпросът за грижата в този период е фундаментален. Той има своята история, чието познаване би помогнало разбиране не само на настоящето, но и за очертаване на стратегически перспективи, отчитащи достиженията на съвременната наука.

Образователно-възпитателната система в България до втората половина на XX в., като част от провежданата държавна политика, функционално се изгражда и развива в специфични исторически, социално-икономически и политически условия, белязали я и идеологически.

Днес изследваният период се определя нееднозначно като **социалистически** или **комунистически, тоталитарен**, в резултат на което „твърде често и логично“ социализъм и комунизъм се използват като синоними“ (Иванова, П., 2018: 7). Политическата система е характеризирана като „социалистическа“, „реално социалистическа“ или „комунистическа“ (Roberts, A., 2004: 349–366). С оглед на идеологическата концепция и схващането, че социалистическата система се разглежда като междинен етап от развитието на обществените отношения, която трябва да изгради безкласовото общество, ще бъде възприето диференцираното разбиране (Баева, И., 2010: 16–17; Брунбаур, У., 2010: 27) за обозначаването ѝ като реално съществуваща по-

литическа, общественно-икономическа и социална система, реализирана чрез съвместните действия на българската комунистическа партия и държавните органи на управление¹.

Държавната политика за създаване и развитие на седмични детски ясли в периода от средата на ХХ в. до т.нар. промени в края на 80-те години все още не е достатъчно анализирана, което създава „бяло поле“ в разбирането за миналото и настоящото състояние на система, но също така и за родителството – днес настанените тогава в детски ясли малки деца са вече родители. Основният въпрос е дали и сега възприетият тогава социалистически (съветски), медицински, когнитивно-поведенчески модел, има своите остатъчни проявления и какви са те. При това, въпреки провъзгласяваните стратегии за благосъстояние, за усилия, насочени към ранното детско развитие, изглежда, че реформата в детските ясли е най-трудното и най-малко популярно предизвикателство пред управляващите, тъй като обективите най-често са насочени към детската градина и училището.

От друга страна, научните изследвания и анализи за състоянието на системата на детските ясли днес също са ограничени, а подготовката на т.нар. немедицински специалисти и намирането на персонал става все по-трудно.

Интересен факт е, че на фона на данните за изоставените деца в България, за последиците и липсата на решение вече над 15 години се оказва, че формата *седмична детска ясла* все още присъства в нормативните актове². Дали това не говори за липсата на промяна на модела? Или за повърхностно разбиране за значимостта на грижата за малки деца? А какви са ресурсите? Има ли начин възгледите на Пенка Касабова³ и проф. Д. Кацаров да бъдат реанимирани днес? И как системата би могла да заработи за промяната?

Безспорен факт е, че настаняването на малко дете в институция за пет дни поставя редица въпроси по отношение на неговото психо-социално развитие. Често това се преживява от детето като изоставяне, а последиците го съпътстват през целия живот. Въпросът за създаването на благоприятно

¹ Независимо от това как ще бъде определено, изследователите на времето до началото на т.нар. промени, в края на 80-те години на ХХ в., са единодушни: извършената модернизация има не само икономически и финансови резултати, но и „тежки, за съжаление непоправими, демографски и социални последици. Най-общо те могат да бъдат сведени до следните необратими процеси: поставяне на началото на тежкия демографски срив на българската нация; ускореното и шоково превръщане на населението в граждани и до повсеместно ликвидиране на социалната самостоятелност и стабилност на голяма част от българското общество, трансформирайки го от общество на собственици в общество на наемници“ (Вачков, Д., 2019: 10).

² Закона за здравето и Наредба № 26 от 18.11.2008 г. (обн., ДВ, бр. 103 от 2 декември 2008 г., изм., бр. 36 от 10 май 2011 г.).

³ Вж. повече в: Дичева-Касабова, А., 2005.

„място за малки деца“ е изключително актуален днес – това касае визията и идеите, подходите и теоретичната основа, на която ще бъде поставена работата. При това в определен социално-политически контекст.

Настоящата студия е опит не само да се очертаят социално-политическия и историческия контексти в развитието на седмични детски ясли в България, но също така и да се очертае философията, залегнала в разбирането за грижата за деца от нула до три години.

Обект на изследването са седмичните детски ясли, а **предметът** – влиянието на социално-икономическите и политически условия върху тяхното функциониране.

Целта е многостепенна:

1. Да се анализират спецификите на седмичната грижа в социално-политически контекст.
2. Да се анализира влиянието на идеологията върху седмичната грижа за деца до 3 години.
3. Да се маркират вероятните последици върху бъдещото развитие на децата, днешни родители.

Представеното изследване е пресечна точка на няколко науки – психоанализа (като теоретично разбиране на психичното), педагогика (като инструмент за реализиране на идеите в седмичните детски ясли), политически и социални науки (като контекст и социални явления, социални отношения и процеси). Това, надяваме се, ще даде повод за размисъл по отношение на необходимостта от промяна в системата на детските ясли и нейното планиране. Трудностите произтичат от разказа *за* и от анализа *на* конкретен, но противоречив исторически период, тъй като „потопена в актуалното, историята като наука изпитва огромен проблем в сблъсъка си с травматични периоди като този на комунистическото минало, чиито незараснали рани продължават да тревожат колективната памет и все още не намират своя разказ в учебниците по история“ (Николов, Т., 2019: 459).

Ще се опитаме да застанем в позицията на „*историка на сегашното време*“⁴, за когото, въпреки че е много трудно „да си осигури незаинтересована дистанция, да определи границата между субективните и обективните моменти в прехода от памет към исторически разказ“ (Знеполски, И., 2017: 71), вярата за важността на историческия разказ (макар и белязан от

⁴ Проектът *Histoire de temps present* датира от 70-те години във Франция, а в българския си вариант се представя като „историята на комунистическото управление, въвличащо в своя обсег всички предшествашки периоди, които по ред причини до този момент не са били обект на интерпретиране и представяне, отговарящи на днешните критерии за историческото изследване“ (Знеполски, И., 2017: 141). Историкът на сегашното време „в много по-голяма степен от историка в класическата дефиниция споделя опита на своята публика“ (пак там: 135).

определени културни или политически традиции), спомага за разбирането на настоящето и е повод да помисли за бъдещето. Историята на сегашното време „не е завършена, това е история, съществуваща в различни варианти, множествена история, в която историкът е по-малко арбитър, отколкото още един свидетел“ (пак там: 135).

Времето-е-настоящото, живеещото се време, изследователско поле за размисли и лични (автобиографични) преживявания, разказано-субективно-време, но също и анализируемо и анализиращо-се.

За целите на изследването ще бъдат очертани основни процеси, важни за осмисляне на проблематиката – седмичните детски ясли са създадени и функционирали във *време, заложило разбирането за:*

- труда и трудовата заетост, за тялото – време на героите, на трудовите труженици (ударниците), на „здравото тяло в здравия дух“;
- възпитанието и детството, за женствеността и майчинството – женствеността – *Строител на „новото време“*, на (по)изтласканото бащинство и на Макаренковската педагогиката, основана на идеология;
- ежедневието – време, „обзавело“ дома на хората, по свой начин и създавало усещания за под-реденост, за живеене.

При анализа на литературните източници от периода прави впечатление следното:

1. Езикът и стилът на текстовете – „изключвайки огромни области из жизнения опит, които определя за несъществени, отживели, езикът е сведен до употребата на клиширани и лаконични изрази, съсредоточени върху това да регистрират отношението (правилното и подлежащото на санкция) към базовите за комунизма ценности: партията, труда, СССР, а също и интерпретацията на врага и неговата дейност“ (Иванова, П., 2018: 26).

2. Детайлизиране на грижата за малки деца, което я механизира в необходимостта да се следва определен алгоритъм за всеки аспект от отглеждането – от тялото до средата.

3. Изобилието от лозунги и клишета, които поставят детето в позицията на обект на влияние, а не субект със свой език и ресурси за вписване в живота.

4. Духът на „негативната“ пропаганда, описана от Е. Бернайс (Бернайс, Е., 2019).

Разбира се, днешното време също има своите утопии, слова и клишета, но познавайки предходните, ще имаме възможност за обективен анализ на настоящето, за търсене на решения и ресурси за осъществяване жизнения потенциал на малките деца.

Историческо развитие на институционалната грижа за деца до 3 години

Да се направи исторически анализ на близкото минало е трудна задача, както отговаря и Вера Мутафчиева на журналистическия въпрос *„Каква е вероятността да се появи „Летопис на смутното време“, но да обхваща времето след 1989 година?“*: *„Трябва да минат още 200 години, за да го видят хората. Трябва да се натрупа. Аналогии да се натрупат, документация, и някой да седне да разсъждава по въпроса. Хвърляш 10 години работа и става“* (Мутафчиева, В., 2005).

Още по-трудно е да се направи интерпретация на процеси на база на недостатъчно разкази и анализи за един „спорен период“ в историята ни. Ще опитаме да очертаем тенденция и да размишляваме само около известното, по-малко спорното за периода.

От края на 20-те и началото на 30-те години на XX в. институционалната грижа за детето в ранна детска възраст (от 0 до 3 години)⁵ придобива съществено място в развитието на предучилищното възпитание и общественото образование на българското общество. Осъзнатата с времето необходимост от целенасочена политика по изграждането и развитието на подобни детски ясли и заведения до голяма степен може да се разглежда не само като резултат от общите европейски и световни тенденции, но също така и на задълбочаващите се обществено-икономически отношения в българското общество, които социалистическата система налага от средата на XX в.

От една страна, като съществена причина за налагащата се промяна може да бъде посочена все по-нарастващата необходимост от подобни възпитателно-образователни форми и структури, които се развиват още в българското следосвобожденско общество основно под влиянието на обществените интереси и повишените изисквания от страна на населението към нивото на грижата и възпитанието на децата в ранна детска възраст. От друга, но значително по-важна като фактор, може да бъде посочена и открояната интензивната икономическа ситуация, свързана с бързото развитие на страната през първата половина на XX в.

Под натиска на бързата индустриализация и влошеното материално положение на голяма част от населението жените майки, принудени от обстоятелствата, се включват в трудово-производствените отношения и биват все повече натоварени и пряко ангажирана с работните процеси. Тези фактори създават реална предпоставка за тяхното откъсване от детето, като майчината грижа и въз-

⁵ Първите модерни детски градини в смисъла, който днес се влага, се появяват в България непосредствено след Освобождението в големи градове на страната като Свищов (1883), Варна (1884) и Пловдив (1884) (Въчева, С., 1998: 74–84; 2015: 70–106).

питанието постепенно се делегират на здравната и образователната системи, поемащи отговорността за все по нарастващите нужди за обществена грижа.

Началото на политическия процес и прякото ангажиране от страна на държавата се поставя след Първата световна война при управлението на земеделското правителство на Александър Стамболийски (1919–1923). Необходимостта от регламентиране „статута на подрастващите в детските градини и училища“, както и цялостната грижа, свързана с възпитанието на децата, намира съществено място в иницираните от министъра на просвещението Стоян Омарчевски (1920–1923) промени, залегнали в редактирания Закон за народното просвещение от 1909 г.⁶ (*ДВ, бр. 87, 21.07.1921 г.*). С разпоредбите на закона за първи път се унифицира образователната система, в която към основните училища се определя мястото и статутът на **предучилищното възпитание, детските (градини)** и първоначалните училища. Основната цел, както тя е формулирана и заложена в новата редакция на закона, е детските заведения (градини) и училища „да съдействат за развитието на сетивата и възбуждане на детската самодейност чрез упътвания в наблюдение, игри и подходящи за възрастта детски занятия“⁷. Сред положителните аспекти, свързани с основните изисквания на иницираните промени, тук могат да бъдат посочени законодателната регламентация в населени места с повече от 20 000 души да се откриват задължително такива детски заведения и училища.

В периода до средата на 30-те години на XX в. необходимостта от целодневна детска (полудневна) грижа, предназначена за деца в ранна детска (предучилищна) възраст, води не само до организирането, но и до изграждането на значителен брой детски дневни домове. Детските (народни) ясли и градини, както те стават известни, се създават към първоначалните (основни) училища, в които се осигурява полудневната грижа и възпитанието на деца на трудещи се през времето, в което са ангажирани пряко с трудова дейност и не могат да упражняват достатъчно грижи за тяхното душевно и телесно развитие и възпитание (Чакъров, Н., Начева-Петкова, В., 1961: 85–140; Въчева, С., 1999: 59–62).

Съществена промяна по отношение на ранното детско възпитание се прави със законодателни промени от средата на 30-те години на XX в., когато в хода на значителната социална кодификация, която развива деветнадесетомайското правителство на Кимон Георгиев (1934–1935), се приема първият индивидуален Закон за предучилищното образование (*ДВ, бр. 218, 24.12.1934 г.*).

⁶ Закон за народното просвещение. – *ДВ, бр. 49, 05.03.1909 г.*

⁷ По отношение на предучилищното възпитание у нас в началното си развитие детските и първоначалните училища прилагат утвърдените педагогически възгледи на Фридрих Фрьобел (1782–1852), като в последствие успоредно с тях се развиват и по-модерни възпитателни методи на Мария Монтесори (1870–1952) и Жан Декроли (1871–1932).

Значително прецизиран по отношение на структурното изграждане на ранното детско възпитание и предучилищното образование, в нормативния акт вече се прави ясно разграничение на възпитателните заведения за деца в ранна детска възраст, като те се разделят основно на две категории:

- **детски огнища** (за деца до 5 години), осъществяващи грижа за малките деца, които нямат родители или са лишени от пълна родителска подкрепа, които по своето предназначение се подразделят на 1) **дневни приюти** – в които се осъществява цялостна грижа за деца на родители, които по обективни причини не могат да се грижат за тях през деня и 2) **интернати** – даващи подслон и грижа на деца без родители (чл. 1–2);

- **детски градини** (дневни детски домове), в които се осъществяват възпитателни грижи, подпомагащи чрез подходящи игри, песни, ръчни занятия и беседи цялостното развитие на деца от 5 до 7 години (чл. 12–13).

В резултат на протичащите еволюционни процеси седмичната ясла на този етап се възприема като съвкупност от дневна грижа от интернатен тип основно за сираци, но също и за деца на бедни, работещи или при очевидна социална невъзможност да бъдат отглеждани от родители, близки и роднини.

Наред със законодателната кодификация и разпоредби в закона от 1934 г. държавата, която се стреми да налага по-силно изразена етатистка политика (Николова, В., Р. Стоянова, 2009: 240), регламентира определени социални рестрикции, насочени към всяко индустриално или промишлено предприятие, в което работят повече от 20 майки, задължаващо се да създава със собствени средства **детски огнища** (ясли и дневен детски дом). На по-малки или съседни предприятия, които нямат финансова възможност сами да изградят такива детски заведения, е позволено да се обединяват, за да могат да отговорят на изискванията на закона при изграждането на подобни полудневни домове. Това са основно работнически ясли към предприятие или в непосредствена близост, което предполага, че майките бързо се връщат в работния процес, но същевременно са в непосредствена връзка с децата, ако е нужно да бъдат кърмени (понякога след 40–50-ия ден след раждането), тъй като доходите им често са твърде ниски⁸.

По отношение ролята на общините в контекста на реформиращото се местно самоуправление законът прецизира и регламентира в техните правомощия откриването и издръжката на общински детски ясли и градини, които могат да се отварят само с разрешение на областните училищни инспектори. Община с повече от 5000 жители се задължава не само да открива, но и да издръжа детските заведения от общинския бюджет, от собствени средства.

⁸ В мемоарите си Митка Гръбчева (партизанка) разказва от първо лице как работи в предприятието с пансион към него. Гръбчева, М. (1970) В името на народа. Спомени. София, БКП.

Със закона за предучилищното образование и възпитателната грижата за деца детските огнища и съществуващите ясли и градини се прибавят към общообразователните и първоначалните училища, с което до средата на 40-те години на века до голяма степен грижата за деца от 0 до 3 години в България се изгражда и регламентира структурно.

Задълбочаващите се процеси по отношение на грижите и дейността на дневните детски градини и предучилищното възпитание на деца в периода на Втората световна война намират съществено място в държавната политика на военното правителство на Богдан Филев (1940–1943). С промените, заложиени в Правилника за уредба и ръководство на дневните детски домове (*ДВ, бр. 62, 20.03.1943 г.*), се внасят и регламентират определени положения, основно по отношение на техните *функции*. Като такива се определят всички заведения за дневно подслоняване, предназначени за отглеждане и възпитание на деца⁹, осъществяващи правилното им физическо и духовно развитие, ангажиращи децата с различни образователно-възпитателни занимания и игри съобразно възрастта им (чл. 1).

Според литературните източници от социалистическия период до 9.09.1944 г. в страната не съществуват ясли за деца на заети в производството майки – само 3 (Батоева, Д., Минева, Т., 1979: 4) или 4 детски ясли със 100 места (Каменова, О., 1955: 3), в които се отглеждат предимно извънбрачни и подхвърлени деца. Тези ясли се издържат от благотворителните дружества, а „децата в тези заведения водеха жалко съществуване и смъртността им достигаше до 85%“ (пак там). От друга страна, според резултатите от съвременен изследване върху организациите и институциите за обществена грижа в периода предхождащ социализма, напротив, детските ясли са образцови социални заведения, чието функциониране може да се проследи още от началото на 30-те години на ХХ в.¹⁰ В периода от 9.09.1944 до края на 1976 г. дневните и седмични детски ясли достигат 986, а сезонните – 74. Постоянните детски градини са 3156, полудневните 2546, временните 414, сезонните – 1147. За децата до 3 години местата са 73 605, а за тези от ПУВ – 394 878, но въпреки това броят не е достатъчен¹¹ (Батоева, Д., Минева, Т., 1979: 4).

⁹ Към тях се причисляват и деца, лишени от достатъчни родителски грижи (Чавдарова, А., 2018: 1236).

¹⁰ В София, Пловдив, Шумен и Асеновград през 1935–1936 г. има 350 бебета, които са настанени в държавни, общински заведения и различни дружества. През 1940 г. дружество Евдокия изгражда дом за 220 бебета. „Ясли“ стават образцово социално заведение. От тях 70 деца са на работнички (Николова, В., Р. Стоянова, (2009: 267–268). Съществуващите заведения за деца до 18 години към 1937 са – ясли 8 с 327 деца, дневни домове 55 с 2870 деца, общежития 38 – с 1072 деца (Приложение № 14).

¹¹ Днес сякаш картината не е много по-различна – към 31.12.2018 г. по основно трудово правоотношение в детските ясли работят 7796 медицински и други специалисти,

По отношение на **причините**, които ги пораждат, се регламентират обективните фактори на институционална грижа, породени от невъзможността или отсъствието на пряка родителска грижа (особено майките), които са заети с работа извън дома, било поради бедност, лоши жилищни или битови условия или лоша морална среда.

Съществена промяна и изменение се внася по отношение и на съществуващата **структура**, където вече ясно се регламентират и разграничават следните видове детски домове и заведения (чл. 2):

- ✓ **дневни ясли** за деца до 2-годишна възраст;
- ✓ **дневни домове** за деца от 2–7-годишна възраст;
- ✓ **дневни занимални** за деца – ученици от 7–18-годишна възраст;
- ✓ **летни дневни детски домове** в селата (летовища).

След Втората световна война политическата промяна в развитието на българското общество и новата социална политика оказва съществено изменение върху институционалната грижа и възпитанието на деца в най-ранна и предучилищна възраст.

Според историческите документи на 9.09.1944 г. народната власт заварва съществуването на незначителен брой ясли, основно за деца на заети в производството майки – само 3 (Батоева, Д., Т. Минева, 1979: 4) или 4 детски ясли със 100 места (Каменова, О., 1955: 3), в които се отглеждат предимно извънбрачни и подхвърлени деца. Тези ясли се издържат от благотворителните дружества, а *„децата в тези заведения водеха жалко съществуване и смъртността им достигаше до 85%“* (пак там). От друга страна, според резултатите от съвременно изследване върху организациите и институциите за обществена грижа в периода, предхождащ социализма, напротив, детски-

които отглеждат, възпитават и обучават децата. Медицинските специалисти по „Здравни грижи“ са 3787, като 93,9% от тях са медицински сестри. *Няма данни за разпределението по професии на т.нар. немедицински персонал.* В своите 3 глави с по няколко раздела **Наредба № 26** от 18.11.2008 г. за устройството и дейността на детските ясли и детските кухни и здравните изисквания към тях съдържа (както е заложено и в заглавието) предимно алгоритми и стандарти за физическата среда – липсват педагогически и психологически стандарти. **Чл. 17.** В детските ясли се организират и провеждат следните дейности: ежедневен контрол на здравословното състояние на децата; регистриране на здравното и имунизационното състояние на децата в здравнопрофилактичната карта въз основа на данните, получени от личния лекар на детето; профилактични и противоепидемични дейности за предотвратяване и ограничаване разпространението на заразни и паразитни заболявания; превантивни дейности за предотвратяване и ограничаване на рисковите фактори в детските ясли (мерки за избягване на травми, отравяния и изгаряния и др.); участие в регионални, национални и международни програми, свързани с профилактиката и промоцията на здравето на децата; организиране и участие в програми за здравно образование на персонала и родителите на децата.

те ясли са образцови социални заведения, чието функциониране може да се проследи още от началото на 30-те години на ХХ в.¹²

Бавното възстановяване¹³ на функционалната дейност и цялостното ангажиране на държавните институции с грижата за децата до голяма степен се инициира от външни фактори като Общия работнически съюз (ОРПС), който с Окръжно Постановление (ЦПА, ф. 146, оп. 5, а. е. 977, л. 4.) още през октомври 1944 г. подема инициатива за реорганизацията на детските домове и ясли с цел да се облекчи положението на жените майки, работещи в производството.

С оглед на започналата икономическа интензификация на труда и трудовата мобилизация, в която повечето мъже работници са на фронта, а увеличеното производство пада предимно върху жените работнички и държавни служителки, ОРПС излиза с общо решение относно необходимостта реално да се облекчи положението на трудещите се жени. Желанието е (съвместно с МСП) да поемат изцяло грижата за децата, когато майките са на работа, за да могат те да съсредоточат своето внимание върху отговорните задачи на производството, поставени пред българското работничество и държавно наемничество (Матеев, Б., 1969: 222–223).

В директивата на ЦК на ОРПС се подема инициативата за възстановяване функционалната дейност на затворените детски домове и ясли и откриването на нови такива при различни индустриални производства. Препоръчва се към стопански отдели при съответните синдикални ръководства да се учреди специална комисия по създаване и ръководене на детските домове и ясли. Целта на ОРПС е: да обхване и обедини под свое ръководство съществуващите домове и ясли, затворени след 9 септември, като инвентарът, помещенията и другото оборудване на домовете при бившия БРС, както и тези на другите професионални организации да бъдат използвани за същите нужди и заная-

¹² В София, Пловдив, Шумен и Асеновград през 1935–1936 г. има 350 бебета, които са настанени в държавни, общински заведения и различни дружества. През 1940 г. дружество Евдокия изгражда дом за 220 бебета. От тях 70 деца са на работнички (Николова, В., Р. Стоянова, 2009: 267–268). „Ясли“ стават образцово социално заведение. Съществуващите заведения за деца до 18 години към 1937 са: ясли 8 – с 327 деца, дневни домове 55 с 2870 деца, общежития 38 с 1072 деца (Приложение № 14). В периода от 9.09.1944 до края на 1976 г. дневните и седмични детски ясли достигат 986, а сезонните – 74. Постоянните детски градини са 3156, полудневните 2546, временните 414, сезонните – 1147. За децата до 3 години местата са 73 605, а за тези от ПУВ – 394 878, но въпреки това броят не е достатъчен (Батоева, Д., Т., Минева, 979: 4).

¹³ След 9.09.1944 г. голяма част от съществуващите домове и ясли са затворени, като инвентарът, помещенията и другото имущество на домовете при бившия БРС и другите професионални организации са конфискувани от народната власт и предадени на МСП.

пред; да се осъществи връзка с МСП и местните клонове на дружеството за закрила на децата, за да се координира дейността по реорганизацията и създаването на нови домове, ясли и летни дневни детски домове в селата.

Пред очевидната невъзможност ОРПС самостоятелно да организира подобен процес МСП излиза с (временен) Правилник за уредба и ръководство на детските домове (*ДВ, бр. 77, 04.04.1945 г.*). Преповтаряйки основните положения на съществуващия закон, с оглед на новите политически условия и задълбочаващите се икономически отношения, възстановяването на детските домове се разглежда в контекста на цялостната грижа за децата – предимно на трудещите се през времето, когато те са заети или ангажирани в процесите и стопанските производства, налагащи откъсването им от пряката грижата и непосредствено възпитание на децата.

За разлика от предходната структурна организация детските домове сега се разделят на 4 основни категории: детски ясли, дневни детски домове, *денонощни детски домове* (седмични детски градини/ясли) и летни детски домове (чл. 2). Радикална промяна при детските ясли се наблюдава по отношение на *формите*, които с оглед на икономическите нужди се развиват като:

- *постоянни* (дневни) детски домове, където за децата се оказват възпитателни грижи основно през светлата (активната) част от деня

и

- *денонощни* (седмични) от *интернатен тип*, където децата, поради ангажираността на родителите си (работещи основно на смени), е нецелесъобразно да бъдат взимани, което налага тяхното оставане и през нощта. Регламентира се правилото за прием на деца до *3-годишна възраст*, а в детските домове – от 3- до 7-годишна възраст (чл. 2).

Въпреки че като първостепенен разпоредител МСП осъществява общите структурни и организационни въпроси, свързани с разпределението на средства и взаимодействието между държавата, комитетите за социални грижи и общините (чл. 3), в методическо отношение Министерство на народното просвещение постепенно изземва изцяло ръководните функции (чл. 4), което законодателно се регламентира впоследствие със Закона за Народната просвета¹⁴ (*ДВ, бр. 218, 17. 09. 1948 г.*). От началото на 50-те години организацията,

¹⁴ Отдел а. предучилищно възпитание, **чл. 26.** Предучилищното възпитание има за цел да осигури на децата от 3- до 7-годишна възраст всестранно физическо и духовно развитие в духа на социализма и да се подготвят за постъпване в началното училище. **Чл. 27.** Предучилищното възпитание се получава в детски градини, които биват четири вида: а) полудневни, б) целодневни, в) седмични, г) сезонни. Организирането, ръководството и учебно-възпитателният надзор на детските градини се извършва от Министерството на народната просвета и отделите (отделения, служби) Народна просвета при народните съвети. **Чл. 28.** Детските градини се откриват и издържат от народните съвети, държавните учреждения, предприятията и кооперациите. Откри-

ръководството и учебно-възпитателният процес на детските ясли се регламентира към Министерството на народната просвета и отделите (отделения, служби) народна просвета при окръжните и градски народни съвети.

Разглеждайки периода от 1944 до началото на 50-те години на XX в. е необходимо да бъдат направени няколко уточнения относно социалистическото възпитание и институционалната грижа за деца, които се развиват в пряка взаимовръзка с изграждането на домове и заведения като част от възпитателно-образователната система в социалистическа България. Развиваща се интензивно, тя се изгражда и налага не само като част от протичащата промяна на държавно-политическото управление в страната, но и на последвалата индоктринация на цялото българско общество. След 1944 г. все по-ясно открояващите се процеси, свързани със „съветизацията“ и изграждането на социалистическото общество, поставят новите цели и изисквания пред системата да се изградят напълно нови обществени отношения.

Особено място и съществена роля в това „ново общество“ несъмнено се отделя на бъдещата грижа за децата и разбирането за тяхното място в светлото бъдеще на новия обществен строй. Заложени (впоследствие безкритично възприети) като основни принципи при изграждане на комунизма, Маркс и Енгелс описват подробно „мероприятията“, които трябва да се реализират, за да се осъществи социалистическата революция и да се изгради новото комунистическо общество. По отношение на децата ясно е изказана и дефинирана концепцията, че е необходимо „възпитанието на всички деца да се осъществява в държавни заведения и изцяло на държавни разноски, от момента, когато те могат да минат без майчински грижи“ (Маркс, К., Ф. Енгелс, 1978: 128). През посочения период „съединяването на възпитанието с фабричен труд“ и ролята на държавата се разглеждат като своеобразен индикатор за развитието на обществените отношения и грижата и възпитаното на децата. Става ясно, че в идеята за новото обществено устройство децата трябва да се отделят от семействата си и да се впишат в новите обществени отношения.

Безкритично възприето като концепция, поради налагащите се нови обществено-икономически и социално-политически отношения, идеологическата промяна, която по-съществено се забелязва и налага след 50-те години на XX в. в България, спомага да се утвърди разбирането за децата (като

ването става след разрешение от околийския и градския, подчинен на съответния окръжен народен съвет, по доклад на съответния началник на отдел (отделение, служба) народна просвета, основан на разрешен от министъра на народната просвета щат за учителския персонал. **Чл. 29.** Учебно-възпитателната работа в детските градини се води от специално подготвени лица, завършили институт за детски учителки, педагогически училища и отдели за детски учителки, едногодишни педагогически курсове за детски учителки и от придобилите права на редовни детски учителки.

субект), не са грижа за родителите си, а се намират изцяло (собствено) в прерогативите на държавата и нейната социална политика (грижа). В същото време идеята за възпитанието и развитието на децата търпи значителни еволюционни изменения – досегашната представа за семейството като патриархална нуклеарна структура също съществено се видоизменя и трансформира. Съобразно принципите на националната политика *новият режим има за задача да замени традиционните семейни ценности с напълно нови такива, да изведе децата от семейството и да ги настани в „държавни заведения“*. По същество тези заведения, както са дефинирани от системата, ще бъдат държавни институции, осъществяващи комунистическо възпитание от най-ранна възраст, спомагайки да се изгради развитото социалистическо общество. Следвайки шаблонно зададените постулати, индоктриниращото се българско общество безкритично заменя традиционно утвърдените форми на домашното възпитание и грижа за децата с обществено.

Въздействието на държавата, оказвано върху бъдещото социалистическо общество, което само не може да узрее за новите форми на социален живот, има за цел да създаде и развие във всяко дете определен набор от физически, интелектуални и нравствено-идеологически качества и способности. Именно те ще спомогнат не само за неговата социализация, но и всеобщото благоденствие и просперитет на развитото социалистическо общество, което то ще трябва да изгради.

В този си вид, почти без изменения, грижата за деца в седмични детски ясли и градини се запазва до втората половина на 70-те и началото на 80-те години на ХХ в.¹⁵, когато под натиска на налагащите се промени и обществено-икономическото развитие в България те променят своето значение и функции.

В периода на късния социализъм и развитото социалистическо общество седмичните детски ясли съществено започват да изменят своето функционално предназначение. Икономическите фактори, налагащи тяхното съществуване, вече се променят изцяло към сферата на социалната (институционалната) грижа и възпитание, което при т.нар. преход задава нови изисквания към системните структури и държавното управление на страната.

¹⁵ След съществените промени, които оказват пряко влияние, тук могат да бъдат открити законодателните рестрикции, които Законите за защита на майчинството и детството третират тази материя през целия социалистически период и особено в неговия край: *Конвенция № 3* на МОТ за закрила на майчинството, по която България е член (от 1919 г.) и е ратифицира и прилага в КТ (ДВ, бр. 27, 01.04.1986 г., чл. 307–310 абсолютна забрана за полагане на извънреден и нощен труд на майки с деца от 3- до 6-годишна възраст); *Постановление № 62* за въвеждане на 5-дневна работна седмица (ДВ, бр. 28.12.1967 г.); *Решение № 471* на МС за въвеждане на непълно работно време за жените домакини и майки с малки деца (ДВ, бр. 27, 06.04.1971 г.).

Съвременно състояние

Днес детските ясли функционират в съответствие със Закона за здравето и **Наредба № 26** от 18.11.2008 г. на Министерството на здравеопазването (ДВ, бр. 103, 02.12.2008 г.; изм., бр. 36, 10.05.2011 г.) с цел **подпомагане на семействата** при отглеждане на децата до 3-годишна възраст и за **осигуряване на тяхното нормално физическо и психическо развитие**. Детските ясли са организационно обособени структури, в които медицински и други специалисти осъществяват отглеждане, възпитание и обучение на деца от 3-месечна до 3-годишна възраст. Яслени групи могат да се откриват и в **целодневни** и **седмични детски градини**, като организацията на работа в тях не се различава от тази в постоянните ясли¹⁶. Според тази наредба, **чл. 4. (1)** Постоянни детски ясли са тези, в които децата се отглеждат без прекъсване през цялата година. Те биват **дневни, седмични и смесени**.

(2) В дневните ясли се приемат деца от три месеца до 3-годишна възраст за дневен престой. Дневният престой се осъществява всеки ден с изключение на съботните, неделните и празничните дни.

(3) В седмичните ясли се приемат деца от десет месеца до 3-годишна възраст за седмичен престой. Децата в седмичните ясли се приемат в понеделник и се предават на родителите в петък. Децата могат да се взимат от родителите и през другите дни на седмицата, като храната за следобедна закуска и вечеря се дава на родителите.

(4) В смесените ясли децата се разпределят в дневни и в седмични яслени групи.

Обобщавайки историческото развитие на институционалните форми на грижа в дневните и седмични детски ясли в България през ХХ в., могат да бъдат изведени следните изводи:

1. *Постепенно, под влиянието на протичащите социално-икономически процеси, развитието на децата в ранна детска възраст се подчинява на идеологическото разбиране, че те не са грижа за родителите си, а собствено на държавно политическата система. В същото време самата идея за възпитанието и развитието на децата търпи значителни изменения.*

¹⁶ По данни на НСИ (2018) към 31.12.2018 г. в страната функционират 840 самостоятелни детски ясли и яслени групи в състава на детски градини (ДГ) с общо 33 226 места в тях. Продължава очерталата се през последните години тенденция на увеличение броя на заведенията и на местата в тях. Разпределението на децата, отглеждани в детски ясли, по възраст през 2018 г. се запазва без изменения. Най-голям е относителният дял на децата на 2-годишна възраст – 81,9%, а най-малък – на децата на възраст до една година – 0,03%. В края на 2018 г. обхватът на децата, отглеждани в детски ясли, общо за страната е 16,6%. Най-високи са стойностите на показателя за областите Габрово (24,1%), София (столица) (21,2%) и Благоевград (20,8%).

2. Цялата досегашна представа за традиционното семейство се видоизменя и трансформира. Новият режим задава нови (идеологически наложени) семейни ценности, където децата са изведени от семейството, за да бъдат настанени под грижата и възпитанието на „държавните заведения“.

3. По същество те ще се възприемат от системата като част от държавни институции, които ще осъществяват и формират бъдещото социалистическо общество чрез принципите на комунистическо възпитание.

Седмичните детски ясли – социално-политически и психологически ракурси¹⁷

През 50-те години на ХХ в. детската градина се превръща в една от силните връзки между всекидневния свят на семейството и властта. За голяма част от младите родители в първите десетилетия на социализма тя е преди всичко социална институция, която ги подпомага в отглеждането на децата, където могат да оставят децата си, докато са на работа, уверени, че там ще се грижат добре за тях¹⁸.

Тъй като раждането е сведено до „довеждането на бял свят на още един Строител (раждаемостта се насърчава усърдно и с инструментите на социалната политика, и като представян за желан образ на жената, родила повече от три деца), идеологията обезценява труда на майката домакиня, причислявайки го към предишния „прост“ начин на живот, и открито заявява, че по-добър възпитател от държавата няма“ (Иванова, П., 2018: 136).

Социалистическата държава открива детски ясли, „за да реализира на практика основния принцип на социалистическия морал – грижата за човека, подпомага семейството в грижите му за възпитанието на децата“ (Драгошинова, Митева, 1981: 24), подготвяйки поколение, което „ще строи комунистическото общество“. Въпреки че възпитанието в семейството и детските ясли в съвременното социалистическо общество взаимно се допълват, детските ясли „като първо обществено-възпитателно заведение осигуряват на детето планомерно възпитание“ (Тонкова-Ямполска, Е., А. Шмид-Колмер, 1979: 7). Смятало се е, че „по пътя на правилна, системна и хармонична приемственост между тези две звена могат да се осигурят най-благоприятни условия за формиране на добро поведение и обществени навици“ (пак там: 8). И се признава, че понякога „в процеса на взаимодействие на тези две среди на живот на детето възникват редица сериозни проблеми, от правилното решение на които зависи по-нататъшното негово развитие“ (пак там).

¹⁷ Тази част е разработена от М. Богданова.

¹⁸ Ето защо „родителите се интересуват главно от въпросите на храната, здравето, отоплението и условията на живот. Към възпитателните мерки и програми на детската градина те проявяват по-слаб интерес“ (Попова, Г., 2016: 55).

Яслите са дневни и седмични – предназначени за деца на майки, заети в нощни дежурства или нощни работни смени в производството, приемат се в понеделник сутрин до петък вечер. Родителите могат да взимат децата през седмицата, „когато имат възможност за това, за да се поддържа емоционално-социалната връзка със семейството, особено важна за психическото им равновесие“ (Батоева, Д., Т. Минева, 1979: 5). Съществуват и сезонни – за децата на майки, заети в селското стопанство или друг отрасъл на стопанството със сезонен характер, „те се издържат от трудово-кооперативните и държавните земеделски стопанства или от съответното предприятие, при което се организират¹⁹“ (пак там: 7). Постоянните детски ясли са лечебно-профилактични и възпитателни детски заведения за деца от един месец до 3 години, където „децата се приемат в понеделник между 6,30 и 7,30 ч. и се предават на родителите в събота между 18 и 18,30 ч.“ (Семерджиева, Р., 1955: 8). По спешност се приемат децата на самотни майки и на войнишки семейства, а в отделни случаи – по лична преценка на началника на отдел народно здраве. Приемането на децата в детските ясли към предприятията е по преценка на администрацията на предприятието в съгласие с профкомитета²⁰ (пак там: 60).

Постановление на МС 705/23.10.1953 г. гласи:

1. Предприятията и учрежденията, в които работят 300 и повече жени, да предвиждат в годишните си перспективни планове средства за строеж на сгради или за приспособяване на помещения за детски градини и детски ясли с оглед до края на третата петилетка да създадат детски градини и ясли за децата на работничките и служителките при норма по 10 места в детските градини и по 8 места в детските ясли на всеки 100 работнички и служителки.

2. Народните съвети на депутатите на трудещите се в градовете с повече от 20 000 жители и в работническите селища да предвиждат в годишните си перспективни планове средства за строеж на сгради или за приспособяване на помещения за детски ясли с оглед до края на третата петилетка броят на яслените места да достигне най-малко едно място на 100 жители“ (пак там: 6).

Така системата от предучилищни заведения има три основни задачи: „1) да даде възможност на жените активно да участват в обществения живот; 2) да подпомогне семейството в осигуряване здравето и възпитанието на децата; 3) целенасочено да формира у детето такива качества на личността, които могат да бъдат предпоставка за всестранно развитие и високо обществено съзнание“ (Тонкова-Ямполска, Е., А. Шмид-Колмер, 1979: 7).

¹⁹ Поема се изплащането на заплатите и назначаването на персонал, като 15% от местата са за децата на работещите там (Семерджиева, Р., 1955: 12).

²⁰ За напуснало се счита дете, което отсъства 5 дни без „уважителна причина и без предупреждение“, след проверка в дома от сестрата на групата. При наличие на такива – лекарят определя срока, за който се запазва мястото.

При създаването на детски ясли се планира и тяхното местоположение – сградите трябва да бъдат „разположени на тихи улици, по които движението е по-малко и има по-малко прах, да бъдат заобиколени от озеленена площ и градина и да бъдат добре оградени от околните дворове и здания“ (Семерджиева, Р., 1955: 14), тъй като „правилното възпитание“ е резултат от „целесъобразното организиране въздействията на околната среда, за да бъдат те най-благоприятни за развитието на детето“, като трябва да се отчита и типа нервна система (Манова, 1955: 78).

Децата са по около 20 в група, разделени в тази на: кърмачетата (до 10 месеца), пълзящо ходещи деца (до 1,3 години) и на ходещи (до 3 години), като при 50 легла се оформят две групи, а с 30 – една, с две подгрупи (Семерджиева, Р., 1955: 65). За тяхното възпитание се грижат медицински сестри под ръководството на възпитател, като броят на децата в групите е 15 за кърмаческа възраст, 20 за 1–3 години, 25 за 3–7 години (пак там: 6–7). На смяна в група работят една сестра и една детегледачка, като се заплаща такса, като при доход на семейство до 40 лв. – не. Над 40 лв. е 30% от сумата над 40 лв., но не повече от 12 лв. месечно. Когато децата са две – за второто се заплаща 50% от определената такса, а за семейства с 3 и повече деца – 50% от предвидената. Таксата покрива 15–18% от изразходваните средства, което показва, че „грижите за най-малките граждани на нашата страна са поставени на първо място от Комунистическата партия и правителството ни. [...] Това в никакъв случай не бива да намалява родителския дълг на майката и бащата, които носят пряка отговорност пред себе си и пред обществото за поколението, което създават“ (Батоева, Д., Т. Минева, Р. Драгошинова, 1979: 6).

Държавата е реализирала политика за подпомагане на семейството, но в същото време е изземвала родителските функции, създавайки по-благоприятни възможности за „правилно възпитание“. Седмичната държавната грижа за деца до 3 години поставя редица въпроси, като основен е този за тяхното институционализиране поради дългото отделяне от семейството.

Изоставянето и ролята на привилегированата връзка с „Друг“²¹

Идеята за седмичните детски ясли е реализирана в конкретен социално-икономически контекст, в който знанието за последиците от раздялата между малкото дете и родителите отстъпва място на значимостта да се фор-

²¹ Термин, използван от Жак Лакан, който описва символично място – закона, ези-ка, несъзнаваното. Другият е образуван от всички условия, изградили живота на субекта – избори, срещи, предци и начините, по които те са се вписали в него. Другият е необходимо условие за формирането на Аз-а – майката, която дава базална сигурност и спомага детето да оцелее, задоволявайки неговите нужди. Това понятие е свързано и с понятието „*holding*“ (Уиникът, Д., 2008).

мира (целенасочено и методично) личност, отговаряща на идеала. Едновременно с това, безспорно е задействането и на психологически процеси както у детето, така и у всички членове на семейството (разширеното също) – неговата ранна социализация се реализира без то да бъде готово да се раздели, без да се съпровожда семейството в този процес.

Отделянето и настаняването на дете в седмична детска ясла активира у него психични механизми, свързани с преживяването на изоставяне, на липса на сигурност, тъга – на страдание, което оставя следи през целия живот. В наши дни фактът, че бебето разбира, чува и вижда още в утробата, вече не е спорен – за разлика от нетолкова далечното минало, когато за бебето се е говорело като за „*нарче месо*“, „*сляпо като коте*“, в очакване да проговори, за да бъде разбрано. Практиката да се говори на бебето в утробата не само не е била популярна, но и връзката между майката и бебето е била омаловажавана. Подобно разбиране съществува и днес, но все повече изследвания популяризират достиженията на науката²².

Анализите от проведени изследвания тогава са представени противоречиво – „седмичният престой да се възприема като форма на обслужване при крайна необходимост, по изключение“ (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 24), добре е децата да не бъдат настанени преди 3 години, но „авторитетът на яслите като обществена форма на отглеждане на децата все повече нараства“ (пак там: 25). Установява се, че адаптацията на децата е по-трудна, но тъй като там работят детски сестри със средно медицинско образование с педагогическа подготовка, „детското заведение в повечето случаи може и трябва да има ръководна роля спрямо семейството при възпитанието на малкото дете. Родителите могат да получават от детското заведение правилни указания и компетентни съвети как да отглеждат и възпитават своите деца“ (пак там: 26).

Освен това, направени са изследвания (Жукова, Н., 1969; Голубева, Л., 1972), че през първото полугодие от живота децата „най-леко понасят влизането в детско заведение и рядко боледуват“, защото „промените в дневния режим стават в съответствие с възрастта, т.е. те се явяват положителен фактор. Същото може да се каже и за промените в начина на отглеждането“ (Тонкова-Ямполска, Е. Шмид-Колмер, Ан. Атанасова-Вукова, 1979: 32).

Характерните вярвания тогава също имат своето отражение (Батоева, Д., Т. Минева, 1979: 36–55):

²² Вж.: Сежер, М. (2012) В зората на сетивността. Сежер, М. (2016) Ако бебетата можеха да говорят. Сежер, М. (2014) Изкуството да храним бебетата. Богданова, М. (2018) Бебето, детето и техният език. Богданова, М. (2017). Перинаталност и психоанализа.

- детето не бива да спи в леглото на майката или на друг възрастен поради опасност от притискане и възможност за заразяване от глисти и други заболявания;

- спазването на най-строга чистота е основно условие при гледането на детето. Чистотата на пъпчето е въпрос на живот и смърт за детето в буквалния смисъл на думата;

- майката пълни душата на детето с нежност, а бащата събужда възторг и възхищение;

- игрите на децата се ръководят от възрастните, тъй като без това „те остават бедни по сюжет, едностранчиви, краткотрайни и са свързани предимно с манипулативна дейност. А може и да вземат неправилна насока и децата да претворяват страни и порядки от живота, които не са ценни от възпитателна гледна точка“ (Батоева, Д., Минева, Драгошинова, 1979: 43);

- на основата на всеки вид устройство на нервната система, стига да е нормално, може да се възпита и оформи положително поведение и ценни човешки качества, само че при едно устройство това става лесно, а при друго – много или малко по-трудно. Именно различното устройство на нервната система, с което детето се ражда, определя индивидуалните особености. И те трябва да се познават от родителите.

Като термин *невроза*²³ на *изоставянето* се въвежда от Шарл Одие и Жермен Ге и описва „клинична картина, в която преобладават страхът от изоставяне и потребността от сигурност“ (Лапланш, Ж., Ж. Понталис, 2009: 26). Според тях тя не е последица само от реално изоставяне, преживяно в детството, като за нея са характерни страх, агресивност, мазохизъм, чувство за малоценност, свързани и с базисна (афективна) несигурност. Тя е „преди всичко едно емоционално отношение на майката (*или на този, който се грижи за детето – бел. моя*), което се възприема като отказване на обич (например *фалшиво присъствие* на майката – *fausse présence*)“ (пак там: 26).

Когато децата сменят родителските фигури през първата година от живота си, е трудно да се минимализира травмата от (из)оставянето. Попадайки в системата на грижа, в нова среда и с непознат грижещ се, жизнените процеси се преподреждат:

- възпрепятства се процесът на опознаване и разбиране на света;
- загуба на усещането за среда и за Другия;
- загуба на чувството за сигурност, което може да доведе до понижена гъвкавост в бъдеще

²³ „Невроза“ е термин, въведен през 1769 г. от Уилям Кълън, шотландски лекар, популяризиран във Франция през 1785 г. от Филип Пинел и приет от З. Фройд след 1893 г. Симптомите на неврозата са свързани с изтласкан психичен конфликт, чието начало води от детската възраст.

- появява се тревожност, безпомощност, страх при среща с непознати;
- наблюдава се бурна емоционална реактивност и „повишена придиричност“;
- развитието се забавя – език, моторика и т.н.

Разпадането на връзката вследствие загубата на майката, на продължителното ѝ и повтарящо се отсъствие или на последователни промени на хората, които се грижат за храненето на детето, винаги оставя следи на тревожност, дължащи се на *символичната човешка функция, непрекъснато активна у будното бебе*. Желанието за общуване, свързано с доверието, което пък от своя страна е свързано със съучастието и разпознаването на другия, пробужда тревожността, макар в същото време тялото на бебето да е успокоено по отношение на потребностите от субстанциален обмен, осъществен с непознатата заместница на майката.

В институционалната грижа за малки деца въпросът за привързаността е изключително актуален. Когато детето има силна и здрава връзка с родителя си, тя му позволява както да развие доверие в другите, така и да разчита на себе си. Връзката, която детето развива с човека, който се грижи за него през ранните му години, е основата на неговото бъдещо психологическо, физическо и когнитивно развитие и за бъдещите му взаимоотношения с другите.

Привързаността помага на детето да:

- постигне пълния си интелектуален потенциал;
- се хуманизира;
- може да разчита на себе си;
- се справя със стреса и фрустрацията;
- се справя със страха и безпокойството;
- развие ефективни бъдещи взаимоотношения;
- премине през преживяването на ревността.

Схема 1 описва типичното, успешно взаимодействие между майката и детето. Взаимодействието е инициентирано от потребността на детето и последващото изразяване на неудоволствие и завършено от отговора на майката.

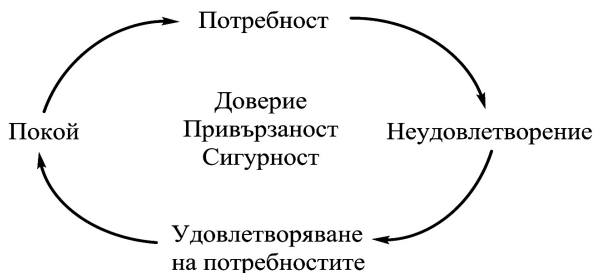

Схема 1. Успешно взаимодействие майка–дете

Този цикъл се нарича *цикъл възбуда–релаксация* (Fahlberg, V., 1990). Повторяемото успешно затваряне на този цикъл е решаващо, ако детето трябва да развива чувство на доверие и сигурност и да общува със своята майка. *В институцията реализирането на този цикъл предполага професионална подготовка и приемането на теоретична парадигма, различна от когнитивистката.*

Джон Боулби е този, който открива връзката между депривацията (която е характерна за около 1–2-годишна възраст) и антисоциалната тенденция – загубено е нещо позитивно, значимо, което е имано от детето, а после е загубено (Боулби, Д., 2019). Когато на детето липсва нещо в дома, то го получава извън него. Когато домът го (из)остави, преди то да има представа за рамка, но с усещане за свобода, което детето губи при откритието, че рамката²⁴ на живота е нарушена. Започва да я търси другаде (при роднини, близки) и „ако бъде осигурена навреме, тази стабилност ще израсне в детето както костите в тялото му, така че постепенно, с течението на първите месеци и години от живота му, то ще премине от зависимост и нужда от обгрижване към независимост²⁵“ (Уиникът, Д., 2008: 37).

(Из) Оставянето на бебето (детето) води до проявата на редица психологически (и соматични) ефекти, свързани с цялостното му развитие. Тяхната сила може да бъде минимизирана чрез думите на Другия, неговата грижа и отношение не само към него и неговото развитие, но и към родителите му, които са го (из)оставили.

Критиките към седмичните детски ясли са спорадични и по-скоро насочени към решаване на трудностите:

„Не са верни твърденията на редица буржоазни автори, че радостта у детето настъпва като резултат на удовлетворяване на неговите органични потребности. В действителност удовлетворяването на органичните потребности – хранене, подсушаване – само премахва отрицателните емоционални реакции и създава условия за възникване на положителни, но не ги поражда. Нахраненото и подсушено дете е спокойно – не плаче, но само поради

²⁴ Сякаш детето се опитва да намери една винаги разширяваща се рамка, един кръг, който „има за свой първообраз майчините ръце или майчиното тяло. Бихме могли да различим цяла такава поредица: тялото на майката, ръцете на майката, родителските отношения, дома, семейството (в т.ч. роднините и братовчедите), училището, квартала с неговите полицейски участъци, най-накрая страната, с нейните закони“ (Уиникът, Д., 2008: 49).

²⁵ По-късно детето, което се определя като *дете с асоциално, дeвиантно поведение*, търси „още малко по-далеч от целта, очаквайки обществото, вместо неговото собствено семейство или училище, да му осигури стабилността, от която се нуждае, за да може изобщо да премине през ранните и толкова важни етапи на своето емоционално израстване“ (пак там: 37).

това че е нахранено, нито едно дете не започва да се смее силно и да се радва шумно. Активната радост идва като отговор само на прякото въздействие на възрастните върху децата. Затова възпитателното въздействие на възрастните трябва да се изразява в постоянно емоционално общение с децата в детските заведения. Това именно се извършва естествено и непринудено в семейството и то често липсва или е недостатъчно в яслите и дома на майката и детето. Степента на правилната организация на възпитанието в детските заведения трябва да се мери с това доколко във всеки момент от живота на детето се държи сметка и се създават условия за развитие на съответни движения, говор и положителни емоции“ (Манова, М., 1955: 84)

И още:

„Опитът показва, че много често висококвалифицирани педиатри и добре подготвени сестри не могат да организират добре работата си в детските ясли и дома на майката и детето: допускат висока заболяемост, изоставане на децата в нервно-психично отношение, пропуски в хигиенно-санитарното състояние на заведенията, бездушно отношение. Причината за това е, че доброто познаване на правилата за отглеждане, хранене и възпитание на децата и тяхното механично изпълнение не е достатъчно. Необходимо е топло, загрижено, майчинско отношение към децата от страна на всички работещи в тези заведения“ (Каменова, О., 1955: 4).

В изследвания период науката все още не е достигнала до знанието, което имаме днес за развитието на бебето от утробата, а разбирането за детското развитие е оказало своето негативно въздействие и предвид идеологията на времето – няколко примера:

- „през втората година (!) се появяват социалните и морални чувства, то познава близките си и се привързва към тях, явява се потребност от радостни преживявания“ (Батоева, Д., Т. Минева, Р. Драгошинова, 1979: 22);

- „слухови възприятия новороденото има още към 3–7-ия ден след раждането, а започва да се обръща по посока на източника на звука към 3-месечна възраст. Постепенно детето се научава да отделя високите от ниските тонове. [...] Развитието на зрението при детето преминава редица моменти. Най-напред детето за кратко спира погледа си на лъскави предмети; към 3-ия месец детето вече активно разглежда предметите, а след това започва да познава близките“ (Манова, М., 1955: 130);

- подражателната способност у детето се развива към осмия-десетия месец (Драгошинова, Митева, 1981: 19). Овладяването на говора е едно от най-трудните и основни задачи на възпитанието, „детето може да се научи да говори само ако слуша човешка реч, ако словесно се общува с него“ (пак там: 19);

- детето при раждането „безспорно е напълно безпомощно и незнаещо същество. Само след три години то вече може да разговаря с възрастните

за различни неща, които е видяло или чуло и които са му направили силно впечатление“ (Драгошинова, Р., Митева, Ю., 1981: 87);

- анатомичните особености на висшата нервна система на детето в ранна възраст „се изразяват в слабо развитата кора на главния мозък, недостатъчната диференцировка на нервните клетки и недостатъчна миелинизация на нервните влакна. С това може да се обясни склонността към разпространение на нервния процес, последователността на развитието на движенията и голямата възбудимост и склонност към афекти на детето“ (Манова, М., 1955: 129);

- захранването в петия месец е в съответствие с анатомо-физиологичните особености на детския организъм. В някои случаи детето трябва да привиква към промени на микроклимата, обаче в тази възраст поведенческите реакции още не са така устойчиви, че да не могат да бъдат лесно променени“ (Тонкова-Ямполска, Е. Шмид-Колмер, Ан. Атанасова-Вукова, 1979: 32);

- между 5/6 и 9/10 мес. всички промени, на които „е привикнало“, вече „представляват трудност“, а от 10 месеца до 1 година 3 месеца, 1 година 4 месеца детето разширява „осъзнатото отношение към околната действителност, осъществено чрез някой възрастен (майка, баба или др.), с който детето има най-тесен емоционален контакт“ – тогава „поведенческите му реакции стават все по-стабилни и в тази възраст всяка промяна на микро-социалните условия, свързана с отделяне от хората, с които то е свикнало, не може да протече безболезнено за детето. Задължително възниква психически стрес“ (пак там: 32–33);

- от редица проучвания се установява, че „най-бързо и най-безболезнено се приспособяват деца, които постъпват в яслите до 4–5 месец от своя живот или след навършване на втората си година“. За „най-трудната възраст“ за тази „пренагласа“ се смята 2-та година, тъй като детето е неспособно да реализира разнообразните си желания, овладява ходенето и говора, които „изискват много голяма индивидуална помощ от страна на възрастния“, както и „изключително голямата емоционална връзка на детето с майката, която добре познава, обича и не се отделя от нея“. Смята се, че дете, „което от малко е отгледано в ясли, се приспособява неусетно към всякакви промени“, „с радост отива в детска градина“ (Батоева, Д., Т. Минева, Р. Драгошинова, 1979: 75).

По време на изследвания период да се говори с бебето като със субект, който има психичен живот, усеща болка и има компетентности, е било непознато и отхвърляно. Съветската методика още по време на бременността е гледала на бебето като на нещо, което трябва да бъде „прогонено“, а бременната жена е поставена в пасивна и зависима позиция.

След голямата политическа промяна в България от 50-те години на ХХ в., в унисон с политиката в СССР, репресивният стил на пре-перинаталните отношения са се поддържали от училища за бъдещата майка, разкрити при всяка женска консултация, и са имали за цел предаване на знания за вътреутробното развитие. Реален резултат от взаимоотношенията на жената с лекаря (до днес се водят от акушер-гинеколози в Русия и бившите социалистически държави) е приемането на позицията „отдолу“, предаване на отговорността на медицината, страх от раждането, безпомощност и неразбиране на връзката със собствения опит, загуба на интуиция. На бебето се гледало като обект на манипулация. Поведението и чувствата на майката, насочени към детето, са се напасвали в съответствие със стеритипите на обществото, поддържани законодателно, и осигурявали въвличане на жената и бебето в системата на тоталитарните отношения, облекчавали са ранната раздяла, правейки я безболезнена, и ранния преход към детските градини и ясли.

Интимните връзки между майката и детето не е трябвало да възникват, тъй като всяка привързаност носи в себе си заплаха за тоталитарното възпитание. Кризата на „медицинския етап“ на пренаталното възпитание на Запад се осъзнава 30 години по-рано, отколкото в Русия. Това се случва между 50–60-те години на ХХ в., когато в науката нараства интересът към новороденото – то престава да бъде „парче крещящо месо“, открива се, че има психична активност.

Снимка: личен архив, А. Х.

Социално-политически контекст на грижата за деца в седмичните детски ясли²⁶

Постъпването на детето в институция за седмична грижа го прави част от нея, институционализирайки го, а неговото Аз претърпява радикални изменения, възприемайки средата за семейство (но и подменяйки я). От друга страна, „в самия процес на изграждане на индивидуалната памет са налице моменти на обобществяване и социализация на опита. Индивидуалната памет не е изцяло изолирана, в нея имплицитно са вписани нишките на социалния и на историческия контекст“ (Знеполски, И., 2017: 229).

Познаването на социално-политическия контекст би подпомогнало разбирането процесите, свързани с грижата за децата до 3 години, но и би очертало картината, необходима за последващ анализ на последиците върху системата днес и върху настоящите родители, тогавашни деца.

Детето, майката, бащата и семействеността

Смятало се е, че семейството в социалистическото общество се различава коренно от предишното по нравствените основи, върху които е изградено – „личната сметка и материалната изгода отстъпват място на свободния избор и взаимната любов между мъжа и жената. Бурното развитие на техниката в наши дни промени начина на нашия живот и внесе ново темпо и динамика в него. Спокойствието на старото патриархално семейство изчезна. Образът на бащата като единствен материален стълб и разпоредител със съдбините на децата вече не съществува. Новите социални придобивки промениха и положението на жената в семейството. Последната наравно с мъжа участва в производството, в обществения живот и взима еднакво и пълноценно участие в решаване на семейните въпроси“ (Драгошинова, Митева, 1981: 22–23). Жената е не само майка и съпруга, „заедно със своя другар тя е активна труженичка. Тя е инженер, учителка, лекарка, медицинска сестра, касиерка, заварчик, шофьор или строителка. Можем да я видим навсякъде – при децата и възрастните, при бумтящите мотори, всекидневно и денонощно. [...] След победата на социалистическата революция у нас се осъществява вековната мечта на българската жена за свобода на личността, за равноправие с мъжа, за еманципация²⁷ (Батоева, Д., Т. Минева, Р. Драгошинова, 1979: 3).

²⁶ Тази част е разработена от М. Богданова.

²⁷ Изследване през 1967 г. показва, че 87% от съпругите работят в различни сектори на народното стопанство, „невястата, която по цял ден тъче и преде, е образ на миналото“ (пак там: 31), а грижите на мъжа за „топливо, за поддържането на жилището и домашния инвентар, за цялостното осигуряване на семейството при съдействието на обществените институти му струват много по-малко загуби на енергия и време“ (Спасова-Хаджиева, Е., 1970: 32).

Едно от първите мероприятия на народната власт след 9.09.1944 г. е изравняване правата на жената с правата на мъжа – *„днес жената вече участва наравно с мъжа при построяването на социалистическото общество. За да може жената майка да участва в стопанския, културния и общественно-политическия живот на страната, държавата я подпомага при отглеждането на децата – разкриват се детски ясли и градини, домове на майката и детето и други детски заведения“* (Каменова, О., 1955: 3).

„Постигнатото от българските жени потвърди както възможностите на жената, така и високата справедливост и жизненост на принципа за еманципацията, победил след историческата борба на комунистическото движение. Социализмът направи жената човек, а това е един от кардиналните проблеми на човешките отношения. [...] Бъдещото развитие на семейно-брачните отношения ще създава нови възможности пред жените по посока на все по-пълното осъществяване на еманципацията“ (Спасова-Хаджиева, Е., 1970: 34).

Тъй като развитието на социалистическото общество очертава бъдещето на децата, „грижите на обществото за тяхното израстване и възпитание стават и ще стават все по-големи, а това ще отстранява прекомерната ангажираност на жената, ще я освобождава за по-пълна изява и в други области на живота“ (Спасова-Хаджиева, Е., 1970: 35).

И в стила на писането тогава идва противоречието – „естествено при съвременните условия на живот децата не могат да бъдат непрекъснато под възпитателните грижи само на майката. Във възпитанието на децата се включва все повече бащата като пълноправен и пълноценен участник, както и по-възрастните членове на семейството“ (пак там), което ни кара да се питаме какво всъщност се случва в семейството и как се отразява това пре-разпределение на задълженията, как се вписва всъщност бащата, след като майката се еманципира чрез труда. И какво прави устойчив мъжа, който вече не е „единствен стълб“ в семейството, но участва наравно с жената при възпитанието на децата.

Тъй като възпитанието е „сложен и продължителен процес за формиране на човешката личност“, не е възможно само семейството да възпитава – „обективно и самите родители не са в състояние да се справят с тази толкова деликатна работа особено когато майката работи в някой отрасъл на народното стопанство“ (Батоева, Д., Т. Минева, 1979: 81). Освен това съвременното физическо и психическо развитие на децата като „утрешни строители на социалистическото общество“ има значение не само за родителите, но и за бъдещето на нацията.

Въпреки постулираната сила на жената и нейното майчинство грижата за детето в семейството е описана до най-малките детайли, почти като алгоритъм, сякаш анулирайки естествената майчинска интуиция – „преди да вземе детето, майката грижливо трябва да измие ръцете си със сапун и да постави

чиста престилка“ (пак там: 38), „косата се реши ежедневно и се измива 1 или 2 пъти седмично“ (пак там: 42).

Популяризира се образът на липсващия баща – „той е видян като работещ прекалено много или постоянно в командировки, алкохолик или напуснал семейството (през темата за развода), или пък просто непоемащ отговорности в дома, домакинската работа и възпитанието на децата. [...] Колкото и да е поставена като проблем обаче, през налагането ѝ като шаблон, повторителен модел, тази фигура е подложена и на нормализация, на разтоварване на мъжа от семейните отговорности за сметка на жената“ (Йорданова, К., 2016: 82). Анализът на К. Йорданова описва жената като наравно натоварен с мъжа професионалист, гонещ целите на кариерата, и едновременно с това е образцова майка, върху която пада отговорността за бита, грижата и морала в семейството – „можем да изведем хипотезата, че именно през социализма става тази същинска патриониализация на жената, която изкарва прехраната наравно с мъжа и същевременно се превръща в глава вътре в семейните отношения“ (пак там).

В стил на лозунги и клишета се описва същността на семейното възпитание, което „полага основите на човешкото поведение“, а „връзката между родителите и децата е двустранна. Родителите създават децата, а децата укрепват семейството. Семейството е нужно на децата с грижите и любовта, която им дава“ (Батоева, Д., Т. Минева, Р. Драгошинова, 1979: 76). Въвежда се морализаторски подход към същността на отношенията в семейството и се поставят децата като залог за добрите отношения между техните родители – „истинско семейство има там, където съществува хармонично съчетание между майката, бащата и децата“ и „децата изграждат трайна връзка между мъжа и жената. Те осмислят техния живот, създават общ език и интереси“ (пак там).

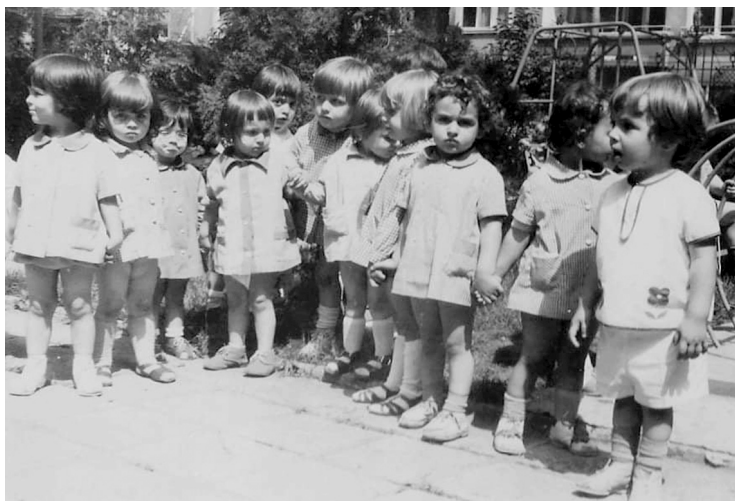
Семействеността е под обществен контрол и одобрение, тъй като „няма по-голяма награда от тази да получиш признанието на обществото, че си отгледал и възпитал добри деца“ (пак там: 77), а от родителите се изисква да не допускат грешки при възпитанието на децата, „защото те оставят трайни следи в съзнанието им, а в някои случаи се оказват трудно поправими“ (пак там).

Пренареждането на семейната ситуация, опитите да се изравнят мъжа и жената, а детето да се изгражда като „бъдещ строител“, създава пространство за вписването на институционалната грижа като възпитателна инстанция, която задава насоката на живее в семейството и семейните отношения, използвайки властовите механизми на знанието и нормите.

В литературните източници при описанието на детето и възпитанието лъха студенина и лозунгизъм – в този процес то е поставено между идеала за силната майка героиня и загрижената институция, които имат визия и за неговото развитие, и за неговото бъдеще. Детето е в капана на очакванията–рамка, от които трудно може да се заяви като субект с желания (по смисъла на Ф. Долто).

Освен това, въпреки че в сравнение със семейното възпитание общественото има своите минуси и плюсове, дългогодишната практика на яслите показва, че в „тези заведения децата се развиват много по-добре по отношение на общите движения (ходене, катерене, хвърляне), овладяват фини двигателни умения с ръцете, които улесняват своевременното формиране на редица културно-хигиенни навици и привычки. В яслите стават по-активни, по-самостоятелни, по-популярни и изпълнителни. Известно затруднение създава овладяването на говора, особено в седмичните детски ясли“ (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 27).

Основното, което е установено, е, че *детето е говорещ субект и когато не е разбран неговият език, речта му изостава.*

Снимки: интернет

Труд–заетост

По времето на социализма трудът е издигнат в култ – неуморен, съзидателен, колективен, „дело на чест, слава, доблест и геройство за всеки човек“ (Иванова, 2018: 33), той е бил идеологизиран и вписан в културен календар на Дирекция „Труд, радост, отдих и култура“²⁸. Трудовите постижения се отличават с ударник, стахановец, рационализатор – идеологията ги създава като герои, които могат да имат по-заможен, „люксозен“ и културен живот. За труда се говори с военни термини (героичен, победен, устремен), полагат се клетви, изпълняват се химни, очакват се подвизи и трудова дисциплина. Всички трябва да са ангажирани и отдадени – не се поощряват отсъствия за пътувания, чествания за лични празници, което ограничава и поставя под заплаха от всевъзможни наказания „нормалността на обичуването извън труда“, той е „непрестанен и денонощен“. Строителят престава да се съобразява с релефа, климата, светлината на деня и тъматата на нощта. Преосмислена в цялостната представа за времето, като то се остойностява изключително благодарение на извършения в него труд. Часовете (особено преди да се изгради концепцията за „културната почивка“ в началото на 1950-те години), свободни от труд, често биват определяни от „новите хора“ като „празни“ (Иванова, П., 2018: 34).

Трудът е средство за възхвала на вожда, той не е утопия, а води до светло бъдеще: „Щастие ще бъде за всеки работник да живее в такива жилища с електричество, радио, с баня, телефон и други удобства. Вечер и млади, и стари ще се разхождат из алеите на градините. Много от металурзите със семействата си ще се наслаждават на хубави филми в киносалона. До късно през нощта ще светят прозорците на библиотеката и читалните“ (Дончев, В., 1954, цит. по: Иванова, П., 2018: 43). Всъщност мечтите са изцяло подвластни на строежа на социализма, на светлото бъдеще чрез модернизация на производството. Принципът е по Ленински: „Всекиму според труда“, а инвалидите се дисциплинират (Димитрова, И., 2019: 33–47).

Строителят на социализма се представя основно чрез професията си – „онова място от трудовия фронт, където благодарение на народната власт може да разгърне целия си творчески потенциал. За да няма съмнение в работническия характер на Народната република, професиите на описваните в „Работническо дело“ нейни граждани са преобладаващо из сферата на промишлеността и транспорта, а второто място е за тружениците в селското стопанство“ (пак там: 62).

Времето се използва по възможно най-целесъобразен начин – „няма време за губене“, трудещите са „бързи“, „пъргави“, което води до преизпълнение на плана. Свободното време е „културна почивка“ – гледане на филми, посещения на театрални постановки, четене на прогресивна литература, участие

²⁸ Вж. повече в: Еленков, И. (2013) Труд, радост, отдих и култура. Рива, София.

във физкултурни мероприятия или посещение на такива, интелектуални игри (шах и слушане на радио)“ (пак там: 124–125).

Отношението към труда измества отношението към семейството – „другарката“ продължава да се възприема като „другар и помощник в труда“, а децата „биват галени по-често от вожда, отколкото от родителите си“ (пак там: 123).

Трудът, издигнат в култ, е пропагандиран устрем да се постигне по-бързо обещаното светло бъдеще в настоящето – илюзорна утопия, която моделира всекидневните отношения и фокусира тружениците. Той е инструмент за възпитание, но и светоусещане, вписано в живота на децата в най-ранна детска възраст. Разбирането за труда ни кара да мислим за това как възпитателите, предимно жени, са гледали на своята работа, отдадени да заместват майките, докато работят.

Снимки: интернет

Домът

Домът е съвкупност от образи, които дават на човека основания или илюзии за стабилност (Башлар, Г., 1988: 53), той е мястото на битието²⁹ – във в. „Работническо дело“ избилстват теми, противопоставящи преди и сега, където отношенията са вписани в средата на дома: „Тук, на село, дето никога не са знаели друго веселие освен пиянство и разпуснатост, сега се чувства непрекъснато желанието и умението на хората да си отпочиват красиво. Чувства се особено внимателно отношение на хората към това, което са създали. Всеки пази не само килимите и креслата, а и тази атмосфера на яснота, чистота и хубава гордост у себе си и у другите, която цари в този дом. Тук няма да види-

²⁹ Вж. повече в: Бояджиев, Ц., Г. Каприев, В. Градев, К. Янакиев (2017) Домът на човека.

те нито една пращинка паднала на пода – ако падне веднага, я вземат, няма да чуе нито една рязка или груба дума – ако се отрони, всички поглеждат към виновника с такъв пълен с достойнство и упрек поглед, че той веднага млъква смутено“ (Николаева, Г., 1949, цит. по: Иванова, П., 2018: 39–40). Въпреки че домът е център на семейството, неговото съществуване като „място за социализация на младите членове на общността е безсмислено, като неговите функции се делегират на държавни и партийни органи“ (Иванова, П., 2018: 187).

В изследвания период битът е уеднаквен – еднакви мебели, книги, жилището трябва да бъде „непременно чисто и, в съгласие с принципите на социалистическата естетика, там са разположени радиото (особено след 1952 г.), бюфетът и представяният като обект на възжеления и гордост гардероб“ (пак там: 38).

Домът като светоусещане и среда за възпитание създава фундамент за мислене на битието, за „съпротива срещу агресивната история“. Той е място за съхранение на човешки същности и като такъв следва да е шарен, индивидуален и отвъд-времето-си. За светоусещането на детето домът е източник на преживявания и усещания – той създава неговото сензорно тяло.

Снимка: интернет

Въпросът за тялото и сексуалността

Изначално тялото осигурява връзка с реалността на родителската двойка, която „дава“ раждането, и следователно действа като напомняне, отпечатано върху „даденото“ на реалността тяло – реалност на различията и недостатъците, които трябва да бъдат „родени“, а не всемогъщо отречени. Съществуването-в-тяло предполага признаването на времето на двойката – време „преди“ тялото и следователно време преди раждането на Аз-а. Тялото е неразделна част от създаването на *временна връзка*, която осигурява усещане за приемственост и континуитет на преживяванията за това кои сме във времето, то свързва с обектите, с които сме били, и бихме могли да продължим да бъдем, във връзка на зависимост. Ето защо цялостното модифициране на тялото може да наруши ориентацията във времето, тъй като новото-променено-тяло, а оттам и самият Аз, е „откътвено“, „открепено“ от „даденото“ тяло – това, което съхранява ключовата връзка между миналото и настоящето³⁰.

Една от главните задачи „на режима по създаването на „новия социалистически човек“ е не само да се наложат определени стереотипи и модели – обусловени от връзката между индивидуалното и социалното тяло, но и да се изработи нормативна телесност, с помощта на която да се поддържат телата на строителите на социализма – здрави, работещи и под контрол“ (Колева, Д., 2016: 10).

Основни образи през социализма са тези на героя и на вожда, на другаря – всеки със свои физически характеристики и качества (Иванова, П., 2018: 49–99). На тези модели децата искат да подражават – тялото е оръдие на труда, то не се валоризира.

Социалистическият труженик има своите физически характеристики – за предпочитане е да бъде висок и едър, румен, с бръчки от смях, усмихнат, рус, с „живи“ сини очи и „грейнал“ поглед, с „жилести“ груби ръце, с високо чело, строго, волево, изопнато от напрежение лице, мрачността, които „кореспондират с твърдата воля да се удържи властта на пролетариата“, а през 1950 г. лицата стават дружелюбни и открити, лица на хора, видели и готови да защитават предимствата на „най-справедливия строй в историята на човечеството“ (пак там: 79).

Тялото „рядко е в покой, често е обляно в пот и носи по себе си следите от отдадеността на труда (разни изцапвания)“. Голотата е допустима, но само по време на трудова работа, а „останалите контексти на проявление на голото тяло се отхвърлят, подложени са на осъждане или на игнориране“ (пак там: 75). То е-тяло-в-облекло – важни са дрехите униформа – памуклийки, куртки, ватенки, престилки и забрадки, чрез които се идентифицира.

³⁰ Вж. повече в: Богданова, М. (2019). Въпросът за тялото в клиничната практика. Авангард-Прима, София.

Социалистическият човек притежава основните качества „скромност, честност, „чисто сърце“, любознателност и природна интелигентност“, формиращи чрез „позволените позитивни емоции“ (радост, щастие, обич, любов, благодарност и чувство на гордост) и негативните като скръб (за смъртта на Вожда), омраза и гняв (към Врага), страх (пак там: 89, 91). Основното, през идеологията, за „хората на светлото бъдеще“, „която ги рисува“ е, че те не намират повод за положителни емоции в отношения извън Строежа (интимни и приятелски връзки, семейство)“ (пак там: 95), а изразяването на тези емоции е без думи, сдържано, без глас (Еленков, И., 2013: 39).

Така тялото сякаш е унифицирано – женското тяло е мъжествено, работещо тяло. Идеологията „внушава, че „преди“ жената е била потъпквана и я освобождава, като я измъква от защитеността на дома, за да се труди свободно (извършвайки най-вече тежък физически труд). На интелектуалките и аристократките на Царството се лепва петното на „лека живот“, буржоазната обремененост и вина, че са се „изучили“ на гърба на народа“ (Иванова, П., 2018: 135). Тялото-е-без-наслада.

Тъй като „хистеризирането на женската сексуалност я е превърнало в реле, свързващо телата на жените, от една страна, с медицински, психиатрични, демографски знания, от друга страна – със семейството, раждането, отглеждането и възпитанието на децата, от трета страна – с хигиенистки, педагогически, социални, архитектурни, градоустройствени практики, от четвърта страна – с жизнеността, раждаемостта, смъртността, възрастовата структура, производителните сили на населението, и накрая – с практики на себе си, конституиращи жените като субекти на отговорност за себе си, децата си и своето семейство, Т. Христов доказва, че при социализма „това реле е било съчетано с друго, с друг механизъм, свързващ женското тяло, раждаемостта, семейството, медицината, психиатрията, хигиената, педагогиката, социалната, икономическата и партийната политика – женският труд“ (Христов, Т., 2016: 91–92).

Сексуалността е табу, заплаха, травма, трудност, тя трябва да се „рационализира и индоктринира“ (Йорданова, К., 2016: 79), а представата за тялото и сексуалността са обществена задача – „комунистическата доктрина залага на рационализация, институционализиране на частните сфери – от свободното време до сексуалния акт и общуване, личният живот престава да принадлежи на индивида и става проблем, който трябва да бъде контролиран и моделиран през идеологията на обществото“ (пак там: 77).

Тялото е основен факт от живота, който поддържа всички други психически функции – следователно, когато то бива отхвърляно, емоционалното, социалното и когнитивното функциониране могат да бъдат нарушени. Избягването на реалността на тялото неизменно води до бягство от едно място в съзнанието, където мисленето и усещането са възможни и следователно, където отнасянето към другото като „друго“ също е възможно.

Как се разпознава сексуалността при детето, какви са последиците от нейното анулиране и как се развива тяло-без-удоволствие? Възможно ли е да се отелеси тяло-в-идеология? И какви анализи би направила сега новата дисциплина „социология на тялото“ за политическото влияние върху определени културни полярности чрез институциите на секса (възпроизводството), семейството и патриархата?

Мъжът и жената интимно –
книгата–Библия на социализма

Възпитателните възгледи на идеологическа основа и структура на персонала в детските ясли

В обществото, което се строи, социализмът „възпитава всичко, всяко едно измерение на битието, всички колективи, чрез всяко свое действие“ (Иванова, П., 2018: 163), а възпитателните възгледи са поставени на идеологическа, марксистко-ленинистка съветска теория, която залага на възпитание във и чрез колектива, интерпретирайки възпитателния процес като „определено, целеустремено и систематично въздействие върху психологията на възпитавания, за да се внедрят в него качествата, желани от възпитателя“ (Калинин, М., 1948, цит. по: Иванова, П., 2018: 193).

Тогаващото схващане за психичното развитие на съветската и българската психологическа и педагогическа наука се основава на диалектико-материалистическото разбиране за развитието, на Павловското учение за детерминираността на психичното развитие от външните условия и ролята на висшата нервна дейност – „психическото развитие е резултат от сложното диалектическо единство, намиращо се в динамика и развитие, от наследственото (биологичното) и придобитото“ (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 13). Марксисткото схващане не отрича ролята на биологичното, защото „не може да има психика например, ако няма мозък, защото материалният субстрат на психиката е висшата нервна дейност“, като човекът е и социално същество,

„вн от социалната среда човекът не е човек и заложибите, които носи у себе си, не го оформят като личност“³¹ (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 13).

Възпитанието е „организирано, целенасочено въздействие, системно осъществявано по посока на предварително поставена цел, което се извършва от по-опитен и по-знаещ възрастен“, то е „могъщ фактор, който чертае пътя на развитието, а не върви след него, за да установи само постиженията в психическото развитие. Психическото развитие се нуждае от насочване, от управление на неговия ход и темп, защото в противен случай може да изостане някоя от неговите страни и детската личност да не се развие хармонично“ (пак там: 14). Тъй като се е смятало, че коригирането на пропуските във възрастовите периоди е по-трудно, „осигуряването на правилно възпитание и своевременно психическо развитие на най-малките деца е първостепенна обществена грижа, която всеки трябва да изпълнява с чувство на висока съзнателност и обществена отговорност“ (пак там: 16). Така задача на възпитанието е „да се развият различните способности на детето да възприема разнообразните външни въздействия“ (пак там: 17). Освен това възпитанието „трябва да поддържа винаги у детето весело и бодро настроение, като много полезни в това отношение са музикалните въздействия“ (пак там: 20).

Педагогиката на ранното детство се основава на схващането, че „от раждането на детето активността се регулира от взаимоотношенията възрастен–дете, при което в първите три години доминиращата роля принадлежи на възрастния. Тези възрастови особености определят целия комплекс от медико-педагогически въздействия“ (Тонкова-Ямполска, Е., А. Шмид-Колмер, 1979: 23).

Институциите по време на социализма още от най-ранна детска възраст „насаждат“ правилен мироглед на „новата смяна“, „строители на комунизма“, водейки ги на митинги и манифестации, а като „явен израз на „щастливото детство“ децата често пеят, рисуват и разказват за това именно щастие – да си гражданин на Народната република“ (Иванова, П., 2018: 140–141). Защото именно колективът е „средата, в която се извършва превръщането на човека в Строител посредством преобразяващата сила на труда“ (пак там: 183).

За социалистическата държава детската градина е „основна възпитателна инстанция, където се поставят основите на формирането на новия човек“ (Попова, Г., 2016: 55), а системата, по която се извършва тази отговорна дей-

³¹ Така основен въпрос в психологията и педагогиката на ранната детска възраст е проблемът за дейностите – игра, обучение и труд, чрез които се осъществява активната връзка на детето с околната среда и се реализират развитието на психиката и задачите на възпитанието (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 9).

ност, „е научно обоснована, многократно потвърдена от практиката и дълбоко осъзната от тружениците на този труден фронт“ (Батоева, Д., Т. Минева, 1979: 4).

През 1959 г. в системата на образованието в СССР се създава нов тип детско заведение за предучилищна възраст – „ясли–детска градина“, което се ръководи от МНП, а „комплексът от оздравителни и възпитателни мероприятия“ е разработен на научна основа „при съобразяване с анатоמו-физиологичните особености на децата най-напред в СССР“ (Тонкова-Ямполска, Е., А. Шмид-Колмер, 1979: 21).

Декларира се (и със средствата на пропагандата), че качеството на работа в предучилищни заведения навсякъде непрекъснато се подобрява – в СССР, ГДР, България рязко намалява броят на инфекциозните болести при децата. Показателите на физическото развитие се подобряват, „расте броят на хармонично развитите деца“, като „по някои показатели децата от предучилищни заведения изпреварват своите връстници, които се възпитават в семейството“ (пак там: 22).

В своето обширно, критично изследване К. Попова (2016) проучва въздействието на теорията на Павлов върху всекидневната работа на детските градини и белезите, които оставя върху педагогиката и предучилищното образование на няколко поколения, отхвърляйки идеите на Ф. Фрьобел и М. Монтесори, на П. Касабова, която се опитва да се противопостави на въвеждането на съветския модел, водещ до „обезличаване на детската индивидуалност“ (Чичовска, В., 1995, цит. по: Попова, Г., 2016: 39). Авторът прави следното заключение: „Възпитателната работа включва няколко основни раздела, изцяло теоретизирани през Павлов и ролята на нервната система, както и подходи, сведени единствено до възрастовите особености на детето (например „правилното хранене изисква количествено разпределение и качествено разнообразие на храната и приемането ѝ в точно определени часове през равни интервали от време“, които зависят от възрастта на детето, от вида на храната (млечна, каша, пюре или обща) и от възможностите на храносмилателната система (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 30).

Тези раздели са: (по пак там: 28)

1. Подходящ дневен режим, съставен съобразно възрастовите и индивидуалните потребности на децата. Правилна организация на отделните моменти на режима (сън, хранене, бодърстване), на хигиенните процедури и на всички оздравителни мероприятия³².

³² Реализирането на „добре обмислен дневен режим има огромно възпитателно значение, понеже чрез него се изработват у децата определени и устойчиви условни рефлексии“ (Манова, М., 1955: 93).

2. Правилна организация и ръководство на основната игрова дейност³³. Създаване на повече възможности и осигуряване на достатъчно време за игра и самостоятелна изява на децата.

3. Системно провеждане на обучение, съобразено със специфичните особености на децата през първите три години. Прилагане на адекватни методи и форми на осъществяване на основните задачи на обучението в тази възраст.

4. Изграждане на умения и навици и подготовка за трудова дейност.

5. Укрепване на положителния емоционален тонус чрез правилна организация на празници и развлечения.

Системният контрол на психическото развитие на децата в детските ясли по показатели, изработени за страната през 1972 г., „позволяват с всеки изминат ден да се подобрява възпитателната практика и по-пълно да се реализира основната цел – всестранното развитие на детето“ (пак там: 27).

Грижата е изключително детайлизирана, което е риск от механизиранието ѝ – „обемът на храната“ се съобразява с „обема на детския стомах“ – децата до 3 години поемат 350 до 400 мл. храна на прием“ (Батоева, Д., Т. Минева, 1979: 56). Без да се психологизира, прилаганите практики инструментализират разбирането за детето:

- „когато детето току-що е преминало на един дневен сън, трябва на обяд да се нахрани първо и да се сложи *веднага да спи (курсив мой)*. Това положение е проверено многократно и утвърдено във възпитателната практика на детските ясли и дава много добри резултати“ (пак там: 31);

- смученето на пръста се нарича „вреден навик“, чиято причина е скуката – „детето няма какво да прави“ или заради „общо неспокойствие поради глад, болка, умора и пр.“. Навикът е отрицателен, защото пръстът му е „удължен, изгънен, понякога изкривен и почти винаги кожата е леко набъбнала или покрита с лишеи. На някои упорити „смукачи“ частично се деформира челюстта там, където те постоянно поставят пръста си. [...] Понижава интереса на детето към околната среда“ (Дом, семейство, бит, 1970: 63). И още: „децата трябва да се отвикват от „лошите навици“, като най-често срещаният е смучането на пръсти, което „при всички случаи е признак на запуснатост при възпитанието“, а „борбата“ зависи от „степената на затвърдяването“ и е „доста трудна“ (Манова, М., 1955: 109). Ако навикът е станал „упорита привичка, трябва да се вземат специални мерки за премахването му – да се връзват пръстите с марля или да се увиват с лейкопласт, да се слага ръкавичка на ръката,

³³ Чрез играта се създават навици за послушание, формират се другарски отношения – тя е първата школа за възпитание в обществено поведение (Драгошинова, Митева, 1981: 51). Затова са правени изследвания, чиито резултати показват, че „след 3 месеца системно обучение индивидуалната игра рязко намалява, играта по двойки се увеличава. Появява се и групова игра (на три и повече деца) с тенденция последната да изпревари по продължителност останалите видове“ (пак там: 76).

ушита от тънък плат, да се мажат съответните пръсти с йод или хинин. Ако това не помогне, се поставя шина от свита на цилиндър картонена лента, обвита с марля, на ръката около лакътя, като се привързва така, че детето може свободно да я движи, без да достига до устата“ (пак там: 110).

- най-доброто средство за бързо заспиване е „чистият въздух и умерената температура. Детето трябва по възможност да спи на открито или най-малкото, след като се постави в леглото, прозорците на спалнята да се отворят широко“ (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 34);

- у детето отначало се затвърдяват прости стереотипи, свързани с храненето и отглеждането, а по-късно – реакциите на често използвани предмети и познати хора. На 9 месеца детето притежава затвърдени стереотипи в отношенията към родителите, обичайната организация на бодърстването, методите на хранене и на поставяне за сън“ (Аксарина, Д., 1974, цит. по: Тонкова-Ямполска, Е., Шмид-Колмер, 1979: 20);

- предполага се, че адаптираните към яслите деца „трябва да бъдат предимно спокойни, самостоятелно да играят по време на бодърстването, да ядат всичко, което им се предлага, бързо да заспиват и да имат нормална продължителност на дневния сън“ (Тонкова-Ямполска, Р., Г. Гриднева, Л. Голубева, А. Мишкинс, 1979: 54);

- несъзнаваното не съществува – „психическото е винаги субективно отражение на обективната реалност, което се извършва на основата на нервните процеси. [...] Същевременно обаче то е и вярно отражение на обективната реалност, защото подлежи на проверка“ (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 11);

- в детските заведения „често се наблюдава следното явление: здрави и добре охранени деца не могат да говорят, лошо разбират говора на възрастните, късно се научават да ходят, несръчни са и са отпуснати в движенията си. Това се случва, защото относно храненето и физическото укрепване на децата в детските ясли и дома на майката и детето лекарите, сестрите и останалият обслужващ персонал вече имат изработено сравнително правилно схващане, което вече е влязло в практиката, докато грижите за психическото развитие, за развитието на висшата нервна дейност остават все още на заден план“ (Манова, М., 1955: 80);

- когато някои деца спят неспокойно, „трябва да се обърне внимание и да се открие причината за това. Тя може да е неудобното легло или неподходящата температура – много топло или много студено, а може да е начало на някакво заболяване. Ако детето не се успокои след поправяне на леглото, завивката и облеклото, сестрата трябва да уведоми лекаря. Ако това дете пречи на другите деца, леглото му трябва да се извади от общото помещение“ (пак там: 106);

- от изследване през 1966 г. Манова-Томова установява, че „болното дете има понижена емоционална и говорна активност. То е апатично спрямо въз-

действията на околната среда. Нарушеното здравословно състояние на детето се отразява неблагоприятно върху психическото му развитие“, но тъй като през този ранен период „детският организъм е най-неукрепнал, най-безпомощен и податлив към заболявания, опазването на здравето и физическото развитие да бъде първа и основна задача на възпитанието“ (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 16);

- ранната възраст е „оптимален период не само за формирането на първите навици, но и за приучаване на децата към правилни взаимоотношения“ (курсив мой), основа на нравственото възпитание (пак там: 20).

Задачите на възпитанието в детските ясли произтичат от общите задачи на комунистическото възпитание, но се осъществяват съобразно възрастовите особености, като крайната цел е „хармонично, всестранно развитие на личността и формиране на положителни черти на характера“ (пак там: 21). Заложени през първите три години са задачи за физическо, умствено, нравствено, естетическо и политехническо развитие и възпитание, а детските ясли са „първият помощник на семейството при отглеждането и възпитанието на децата и те навярно с него трябва да имат грижа за осъществяването на тяхното всестранно развитие“ (пак там).

Задачи са:

1. Осигуряване на добро здраве и нормално физическо развитие.
2. Своевременно и пълноценно развитие на движенията, сетивните способности, говора, вниманието, паметта, мисленето, въображението, ориентировката в околната среда и др.
3. Създаване условия за добро, положително емоционално състояние – радост, весело настроение, ограничаване на отрицателните емоции (страх, гняв, тъга и т.н.).
4. Поставяне началото на нравственото възпитание (възпитаване на положителни отношения с възрастните и децата, формиране на положителни навици, самостоятелност, възпитание на елементарни правила на поведение в колектива и извън него).
5. Поставяне основите на естетическото възпитание (любов и интерес към музиката, пеенето, художествената реч, положително отношение към красотата в природата и живота на околните).

Ж. Желева нарича основните моменти по отглеждането на кърмачето и малкото дете в яслите „мероприятия“, чрез които заедно с „правилната организация на средата“ може „да се борим срещу хоспитализма“ и да се повиши „нивото на работата“. Тя описва в прецизни детайли, по алгоритъм почти всяко движение на специалиста в основни моменти от режима на детето – къпане, хранене, сън, както и по отношение на обличането, на дрехите – „за детските дрехи от голямо значение е качеството на шева. Трябва да се избягват грубите шевове“ (Желева, Ж., 1955: 152).

Грижата е почти алгоритмувана: „детето се освобождава от дрехите, с които е бодърствало, подсушава се, ако е по-малко, или се поставя на гърне, ако е над 8-месечна възраст, завива се топло и удобно, без да се стяга. По време на подготовката сестрата трябва да му говори спокойно и нежно, без да го възбужда. Ако детето проявява неспокойствие, сестрата остава при него, като поставя леко ръката си на гърба му или го поглажда по челото, без да го гледа. Така детето заспива бързо, ако не му се говори“ (пак там: 34).

Интересен факт е, че детските ясли функционират както домовете на майката и детето – това легитимира изоставянето и вписва държавата като грижещ се за *нашите деца*. Тяхната основна цел на възпитателната работа е „да се подобрява непрестанно нервнo-психичното развитие на децата. За осъществяването на тази цел трябва да работи целият колектив на детското заведение, но главна отговорност носят лекарят и възпитателят педагог“ (Манова, М., 1955: 116). *Така, като Домове на майката и детето, детето се възприема винаги във връзка с майката, то не е субект, а обект на държавна грижа, контролираща майчинството и изземваща присъщите му функции.*

Учебно-възпитателната работа в детските ясли почива на научнообоснован подход и достиженията на съветската наука. Развитието на децата се следи по възрастови етапи, които се контролират и „редовно се оценяват“, което има значение за „правилното ръководене процеса на детското развитие“ в 4 направления – развитие на движението, сензорната (сетивната) дейност, емоционално-социалното развитие и овладяването на говора (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 16). Физическото развитие и физиологичните процеси са изведени на преден план при планиране и осъществяване на учебно-възпитателната работа в детската ясла, понеже без правилното развитие на тези процеси не може да се осигури психическото развитие на детето. От друга страна, правилното психическо развитие зависи съществено от „постъпването на децата в детските ясли и поставянето им в своя среда и под целенасочено педагогическо въздействие“, въпреки че е налице схващането, „че в тази възраст те все още не умеят достатъчно да общуват и да играят помежду си“ (Батоева, Д., Минева, Драгошинова, 1979: 18).

Учебно-възпитателната работа в детските ясли се постига чрез участието на децата в основните дейности – игра, обучение и труд, и чрез цялостния дневен режим и неговата организация. Обучението изключва спонтанност и ръководене по детето, а заедно с трудовата дейност и организацията на бита в детските заведения се реализира единен педагогически процес, единна система на въздействие, подчинени на общата цел на възпитанието и комунистическа максима – развитие на всестранно надарена личност“ (пак там).

Идеята за адаптацията на децата е важна, тя е разработена и издадена от МНЗ през 1975 г. в специално методическо указание за предварителна подготовка на децата, постъпващи в детски ясли, но се свежда до „научаване на

детето да живее по съответстващия на възрастта му дневен режим, което означава да се храни и да спи в определени часове“, без залъгалки, самостоятелно да се обличат и събличат, да подреждат и мият лице и ръцете си (пак там: 70). В психологическата подготовка се включва и предварителното запознаване на децата с новата обстановка, с дневния режим и с медицинската сестра. Залегнали са и напредничави идеи като препоръка през първите дни да присъства и член от семейството, за да „се намали психическата травма от смяната на обстановката“, да донесат любими играчки, с които детето е свикнало да играе (пак там: 73). Отбелязва се също, че най-същественният фактор е „положителното въздействие на хората, които се грижат за децата в семейството и в детските заведения. Приспособяването изисква цялостна пренастройка на детския организъм към непознатите за него досега условия“ (пак там: 74).

Яслите се завеждат от лекар³⁴, който е длъжен „да организира, ръководи и контролира правилното хранене и отглеждане на децата, възпитател-

³⁴ Виждаме, че днес ситуацията не е много по-променена. **Днес Чл. 14.** (1) На една яслена група се назначават най-малко две медицински сестри и две детегледачки, като обслужването на децата се осъществява от най-малко една медицинска сестра и една детегледачка на смяна. (2) В седмичните детски ясли се назначават най-малко две медицински сестри допълнително. (3) В кърмаческите групи се назначава най-малко една медицинска сестра и една детегледачка допълнително. **Чл. 13.** В детска ясла до 60 деца се назначава най-малко един педагог, а на всеки следващи 20 деца се назначава още един педагог допълнително. **Чл. 10.** (1) За медицинска сестра или акушерка се назначава лице с висше образование съответно по специалността *Медицинска сестра* или *Акушерка* на образователно-квалификационна степен бакалавър. (2) Медицинската сестра или акушерката: ръководи и отговаря за цялостната работа в поверената ѝ група; приема децата и извършва ежедневен контрол на здравословното им състояние, като се информира за това и от родителите; провежда организирани занимания на децата в групата по писмени указания на педагога на яслата и с негово участие; наблюдава здравословното състояние на децата и оказва при необходимост първа помощ; прилага индивидуален подход към всяко дете и активни грижи за новопостъпилите деца през периода на адаптацията им; отговаря за храненето на децата, участва при изготвяне на дневното и седмичното меню за храненето; организира и провежда общозакалителни и специални закалителни процедури по назначение на лекар; прави масаж и гимнастика на кърмачетата; извършва антропометричните измервания на децата; следи за провеждането на имунизациите съгласно имунизационния календар; взема материали за микробиологичен анализ и следи за получаване на резултатите; следи за спазване на хигиенния режим в помещенията и контролира работата на детегледачката; контролира спазването на изискванията към факторите на средата. **Чл. 11.** (1) За педагог в детска ясла се назначава лице с висше образование по специалност *Предучилищна педагогика*. (2) Педагогът в детската ясла: ръководи, организира, планира и контролира цялостната възпитателна работа с децата; осигурява подходящи материали за игра и обучение на децата; изработва и подготвя дидактични пособия за занимания и игри; организира съобразно възрастта и индивидуалните особености на

ната, лечебно-профилактичната и административно-стопанската дейност на яслите. Лекарят носи административно-правна отговорност и „организира и контролира обслужването на децата в духа на павловското учение“. Този специалист има ръководна роля при осигуряване възпитателната дейност на целия персонал, провеждането на режима в детските групи, както и при реализиране на мероприятията по закаляването на децата и профилактиката на детските болести (Семерджиева, Р., 1955).

Медицинската сестра (детска сестра или сестра-възпитателка) работи под ръководството на лекаря, педагога и старшата сестра и отговаря за работата на детегледачките, измерва телото и температурата на децата, провежда хигиенни мероприятия (тоалет, слагане на гърне, къпане, обличане), следи за техния апетит и изпражнения, записва наблюденията си и изпълнява назначенията на лекаря, осигурява правилен режим и изпълнението на всички противоепидемични мероприятия, носи отговорност за санитарно-хигиенното състояние на помещенията (Семерджиева, Р., 1955: 70–71).

Професионалният профил и личностните качества на медицинската сестра, както и изискванията за влизане в професията могат да бъдат систематизирани на база публикациите в специализираната литература от социалистическия период. Критериите за заемане на длъжността и тези към личността на практикуващия професията, научно обосноваваният подход на работа в тези детски заведения са в унисон с налаганата във всички сфери на живота идеологическа доктрина. Както стана ясно по-горе, трудът е от особена, първостепенна важност за изграждането на новия човек, на новия свят и именно чрез труда на заетите в детските заведения държавата моделира човешкия ресурс. Концепцията за правилното развитие на човека почива на съветските научни изследвания и приоритетно бихейвиористичния подход, марксистко-ленинските постулати и „добродетелите на комунистическия морал“ (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 32).

Професионалните компетенции на медицинската сестра възпитател изразяват способността ѝ „да ръководи психическото развитие на детето“. Ето защо професионалното ориентиране към професията е ключово изискване за нейното упражняване, особено що се отнася до личните качества – важно ус-

новоприетите деца адаптацията им към детската ясла; разработва периодично плановете за възпитателната работа; дава ежедневни писмени и устни указания на медицинската сестра при организирането и провеждането на дневния режим, индивидуалните и груповите занимания, игрите, разходките, забавленията и наблюденията и участва в тях; проследява системно психичното развитие на децата и го регистрира в здравнопрофилактичните им карти. **Чл. 12.** (1) За детегледачка в детската ясла се назначава лице със средно образование. (2) Детегледачката в детската ясла: се грижи за поддържането на личната хигиена на децата; се грижи за общата хигиена на помещенията в групата; активно участва във всички режимни моменти.

ловие за професионалната реализация в детско заведение е пренебрегването на собствената личност и себеуещане в полза възпитанието на децата. Преди да избере професията, медицинската сестра трябва да е открила в себе си безрезервната любов към децата и да разчита на тяхната пълна зависимост, безпрекословно да е готова да помогне „без това да счита за унижение“, да се вълнува и да изпитва „безгранична радост от положените усилия и постигнатите успехи в развитието на децата“. Нейните качества също са подробно описани и съставляват образа, идеала на новия човек, на социалистическия човек – търпелива, вежлива, сръчна, експедитивна и подвижна, жизнерадостна и приветлива и същевременно много взискателна както към себе си, така и към децата и към останалия персонал. Нейното културно поведение трябва да служи за пример на децата и да буди възторг у родителите. Като финални щрихи към образа ѝ са изискванията за притежаване на умение да забавлява децата, владеене на музикален инструмент и притежаване на художествени способности. Идеалната жена труженичка в детско заведение „трябва да има естетически издържан вкус, което да личи не само от външния ѝ вид, но и от поведението ѝ (пак там: 39).

Отношението ѝ към труда също попада в обсега на морално-ценностните измерения на комунистическата идеология и стремежа на държавата към програмиране и унифициране на субективността на човека – „любовта ѝ към труда трябва да я окриля, привързаността ѝ към колектива – да я вдъхновява, трудовата ѝ дисциплина да бъде изрядна, в дейността си да се ръководи от патриотични и интернационални чувства, да бъде вярна на идеите и принципите на комунистическото общество и на дело да показва привързаността си, убежденията си и готовността да изпълни докрай своя висш и благороден дълг – *да бъде майка и сестра на малките деца* (курсив мой)“. Тъй като възпитателната дейност на медицинската сестра е „сравнително най-младата ѝ функция“, тя „не трябва да я чувства като тежест, а като свое основно задължение, защото специфичната работа на медицинската сестра в яслите се състои именно във възпитателната ѝ работа“; принципите на комунистическото общество рамкират нейната дейност и същността на възпитателното взаимодействие в детското заведение. Именно чрез труда на медицинската сестра става възможно да се канализират базовите принципи на комунистическата идеология и да се възпитат в тях бъдещите поколения на социалистическата държава. В този смисъл медицинската сестра трябва да има авторитет, защото „благодарение на този авторитет децата се привързват към нея и тя може непринудено да им въздейства“. От друга страна, лична отговорност и задължение на работещите в детските заведения е стремежът към повишаване на общата и политическа култура, овладяването на специалността, непрекъснатото професионално развитие, възпитаване чувство на отговорност за възложената задача и на любов към (Семерджиева, Р., 1955: 67).

Професионалният профил на медицинската сестра е разгърнат като за свръхпрофесионалист, който е призван да направи реални идеалите утопия. Тя не само реализира важна за държавата професия, но и създава бъдещите строители. В тази задача–отговорност тя е „и майка, и приятел“. Днес бихме се запитали: „Възможно ли е изобщо това? И къде всъщност са границите между професионалната идентичност и личното желание да отглеждаш деца (което активира различни несъзнавани въпроси, отразени в практиката и работата)?“.

Работата на сестрите се ръководи от старшата сестра с полувисше медицинско образование, която „ежедневно ги инструктира по време на тяхната практическа работа“, прави „ежедневни визитации, за да се осведоми за хигиенното състояние на помещенията и организацията на работата и да даде указания за изпълнението ѝ, контролира организацията на възпитателната работа, следи за правилното провеждане режима на децата в групите (тоалет, кърмене, сън, разходка, бодърстване, изготвя требвателния лист за млечната и обща кухня, следи за храненето на децата в групите и пробва храната при отсъствието на лекаря“ (пак там: 69).

Организацията на възпитателната работа, условията за осигуряване на нормален живот на децата и обучението на сестрите и детегледачките е основна функция на педагога в детската ясла. Той трябва да притежава средно-педагогическо или средно-медицинско образование и „завършен специален курс по възпитание на деца в ранна възраст“ (пак там: 70). Педагогът следи развитието на децата, чрез ежедневни наблюдения и оценки и при необходимост въвежда възпитателни мероприятия.

Детегледачката е „първ помощник на медицинската сестра и работи под нейно непосредствено ръководство, като ѝ помага активно в провеждането на мероприятията с децата при храненето, при поставянето на гърне, тоалет, къпане, обличане, разходка, а също при провеждането на игрите и занятията“. Тя отговаря за чистотата на помещенията на своята група, изнася и измива гърнетата, почиства детските обувки и дрехи, извършва техническата работа по подготвянето на всички процеси: носи вода, отнася замърсеното и донася чистото бельо, получава и донася храната, мие приборите за хранене и т.н. – тази работа тя изпълнява по възможност, когато децата спят“ (пак там: 71).

В яслите се провеждат и здравно просветни мероприятия с родителите, най-вече с майките, когато оставят и взимат децата, тъй като „продължителният престой на децата в яслите дава възможност за системно запознаване на всяка майка с правилата на хигиената и възпитанието на нейното дете, без да има опасност тя да прекъсне посещението си, както това се случва понякога в курсовете по майчинство и детство в консултациите“ (пак там: 72).

Лекарят „провежда лекции, изнася доклади на събранията с родителите и групови и индивидуални беседи с майките, отговаря им от „дъската за

въпроси и отговори“, ръководи здравно просветната дейност на сестрите и педагога, провежда занимания с младшия медицински и административния персонал за повишаване на здравно просветната му подготовка (пак там: 74).

Старшата сестра подпомага лекаря, а сестрата обучава майките и другите членове от семейството в правилата на кърмене, храненето и отглеждането, провежда индивидуални беседи, чете на глас листовки и паметки. Педагогът изнася лекции за възпитанието на децата (пак там).

Системата на седмичните детски ясли се развива основно по медицински модел, в който водеща е ролята на медицинския персонал и грижата за физическото здраве на децата. Психологическата подготовка е сведена до разбирането най-вече за тяхното когнитивно развитие и механизмите за изграждане на „всестранно развита личност“. Залегналата идеология изцяло определя подходите, светоусещането и ежедневието в детските ясли, а седмичната грижа е заместник на семейната. Родителската интуиция е възпитавана и обучавана от специалисти, които знаят повече за родителството. Това води до риск от психично отдалечаване с децата, за които друг носи отговорност. Тези процеси не могат да останат без последици в бъдеще.

Снимка: Личен архив, А. Х.

В заключение

Седмичните детски ясли са били практика, повлияла съдбите на много семейства и на децата, преминали през тази идеологизирана система. Въпросите, на които следва да търсим отговори днес, са: „Как функционират детските ясли днес и на каква теоретична основа е поставена грижата?“, „Как се

е развил персоналът, които и днес е част от системата, за да може да се гарантира промяната и въвеждането на достиженията на науката?“, „Какъв е езикът, на който се говори с детето, а не само за детето?“. И въобще: „Какво може да се направи не само за да се разберат трудностите, но и да се преодолеят?“.

Предстои да се запитае също: „Кой е гражданинът днес, преминал през системата на яслите преди?“.

ЛИТЕРАТУРА

- Батоева, Д., Т. Минева, Р. Драгошинова (1979) Детските градини, ясли, семейство. Медицина и физкултура, София. [Batoeva, D., T. Mineva, R. Dragoshinova. (1979) Detskite gradini, yasli, semeystvo. Meditsina i fizkultura, Sofia.]
- Башлар, Г. (1988) Поетика на пространството. Есета. София, Народна култура, [Bashlar, G. (1988) Poetika i prostranstvo. Eseta. Sofia, Narodna kultura.]
- Бернайс, Е. (2019) Пропаганда. София, Изток-Запад. [Bernays, E. (2019) Propaganda. Sofia, Iztok-Zapad.]
- Богданова, М. (2017) Посрещане на новороденото през думите и в Света. Перинаталност и психоанализа. София, Авангард Прима. [Bogdanova, M. (2017) Posreshtane na novorodenoto prez dumite i v Sveta. Perinatalnost i psihoanaliza. Sofia, Avangard Prima.]
- Богданова, М. (2018) Бебето, детето и техният език. София, Авангард Прима. [Bogdanova, M. (2018) Bebeto, detetto i tehniyat ezik. Sofia, Avangard Prima.]
- Богданова, М. (2019) Въпросът за тялото в клиничната практика. Авангард-Прима, С. [Bogdanova, M. (2019) Vuprosut za tyaloto v klinichnata praktika. Sofia, Avangard Prima.]
- Боулби, Д. (2019) Стабилна основа: привързаността родители–деца и психичното здраве. София, Изток-Запад. [Boulbi, D. (2019) Stabilna osnova: privarzanostta roditeli–detsa i psihichnoto zdrave. Sofia, Iztok-Zapad.]
- Бояджиев, Ц, Г. Каприев, В. Градев, К. Янакиев (2017). Домът на човека. <https://kultura.bg/web/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D0%BE%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%BE-%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B5-%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D1%8A%D1%82-%D0%BD%D0%B0-%D1%87%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BA%D0%B0/> – посетен 03.2020. [Bojdgiev, Ts., G. Kapriev, V. Gradev, K. Yanakyev (2017) Domut na choveka.]
- Брунбауер, У. (2010) Социалистическият начин на живот. Идеология, общество, семейство и политика в България (1944–1989). Русе, МД „Елиас Канети“. [Brunbauer, U. (2010) Sotsialisticheskiyat nachin na zhivot. Ideologia, obshtestvo, semeystvo i politika v Bulgaria (1944–1989). Ruse, MD „Elias Kaneti“.]
- Вачков, Д. (2019) 1989 г. – края на една сбъркана стопанска модернизация. – В: Проекции на комунистическия тоталитаризъм в България периода 1944–1989 г. София, Изток-Запад. [Vachkov, D. (2019) 1989 g. – krayat na edna sbarkana stopanska modernizatsia. – V: Proektsii na komunisticheskia totalitarizam v Bulgaria perioda 1944–1989 g. Sofia, Iztok-Zapad.]

- Въчева, С. (1998) Начало на теорията и практиката на общественото предучилищно възпитание в България. – *Педагогика*, 1, 1998, 74–84. [Vacheva, S. (1998) Nachalo na teoriyata i praktikata na obshtestvenoto preduchilishtno vazpitanie v Bulgaria. – *Pedagogika*, 1, 1998, 74–84.]
- Въчева, С. (1999) Предучилищното възпитание в гр. Русе в периода между двете световни войни. – В: Юбилейна конференция „25 години Шуменски университет „Епископ К. Преславски“, Ч. 2, Шумен, 59–62. [Vacheva, S. (1999) Preduchilishtnoto vazpitanie v gr. Ruse v perioda mezhdu dve svetovni vojni. – V: Yubileyna konferentsia „25 godini Shumenski universitet „Episkop K. Preslavski“, Ch. 2, Shumen, 59–62.] посетен 01.2020. – <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp18/6.2/6.2-18.pdf>
- Въчева, С. (2015) Подготовка на детските учителки в България до Първата световна война. – *Българско списание за образование*, 1, 70–106. [Vacheva, S. (2015) Podgotovka na detskite uchitelki v Bulgaria do Parvata svetovna voyna. *Balgarsko spisanie za obrazovanie*, Br. 1, s. 70–106.] посетен 01.2020. – https://www.elbook.eu/images/Snejana_Vacheva.pdf
- Детски ясли. Дом на майката и детето (1955) София, Наука и изкуство. [Detski yasli. Dom na maykata i deteto (1955). Sofia, Nauka i izkustvo.]
- Детски ясли през 2018 г. (НСИ) [Detski yasli prez 2018 g. (NSI)] [посетен 01. 2020] https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Creches2018_SSTANJP.pdf
- Детството при социализма. Политически, институционални и биографични перспективи (2010) София, Рива. [Detstvoto pri sotsializma. Politicheski, institutsionalni i beiografichni perspektivi. (2010) Sofia, Riva.]
- Дичева-Касабова, А. (2005) „Самотната майка“ в България – между стигматизиране и героизиране. Противоречивата политика на социалистическата държава към извънбрачната раждаемост. – В: Обществено подпомагане и социална работа в България, 149–165. [Dicheva-Kasabova, A. (2005). „Samotnata mayka“ v Bulgaria – mezhdu stigmatizirane i geroizirane. Protivorechivata politika na sotsialisticheskata darzhava kam izvanbrachnata razhdaemost. – V: Obshtestveno podpomagane i sotsialna rabota v Bulgaria, 149–165.] посетен 01.2020. – http://www.history.swu.bg/anelia_kasabova.pdf
- Дончев, В. (1954) С името на Ленин. – *Работническо дело*, 21/1954 г. [Donchev, V. (1954). S imeto na Lenin. – *Rabotnichesko delo*, 21/1954 g.]
- Драгошинова, Р., Ю. Митева (1981) Сестрата възпитател в детските ясли. София, Медицина и физкултура. [Dragoshinova, R., Miteva, Yu. (1981) Sestrata vazpitateľ v detskite yasli. Sofia, Meditsina i fizkultura.]
- Дулов, В., М. Маринов (2012) Качествени методи в социологията. Благоевград, УИ „Неофит Рилски“. [Dulov, V., Marinov, M. (2012) Kachestveni metodi v sotsiologiyata. Blagoevgrad, UI „Neofit Rilski“.]
- Еленков, И. (2013) Труд, радост, отдих и култура. Въведение в историята на идеологическото моделиране на всекидневието през епохата на комунизма. С., Център за академични изследвания. [Elenkov, I. (2013). Trud, radost, odih i kultura. Vavedenie v istoriyata na ideologicheskoto modelirane na vsekidnevieto prez epohata na komunizma. S., Tsentar za akademichni izsledvania.]
- Знеполски, И. (2017) Историкът и множественото минало. София, Сиела. [Znepolski, I. (2017) Istorikat i mnozhestvenoto minalo. Sofia, Siela.]

- Иванова, П. (2018) Човекът на „светлото бъдеще“: цели и механизми на социалистическата идеология в България (1944–1956). София, УИ „Св. Климент Охридски“. [Ivanova, P. (2018). Chovekat na „svetloto badeshte“: tseli i mehanizmi na sotsialisticheskata ideologia v Bulgaria (1944–1956). Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Игов, И. (2011) Изследване на стереотипите и предразсъдъците в учебници, учебни помагала и образователни програми и планове в подготвителното и основното образование. [Igov, I. (2011). Izsledvane na stereotipite i predrazsadatsite v uchebnitsi, uchebni pomagala i obrazovatelni programi i planove v podgotvitelnoto i osnovното образование.] посетен 01.2020. – <https://iigoff.blogspot.com/2011/12/blog-post.html>
- Йорданова, К. (2016) Може ли да се възпитава младежката сексуалност? Педагогика, дидактика и роля на страниците на списание „Семейство и училище“ през 80-те години на XX век. – В: Тялото при социализма. С., Център за академични изследвания. [Yordanova, K. (2016) Mozhe li da se vazpitava mladezhkata seksualnost? Pedagogika, didaktika i rolya na stranitsite na spisanie „Semeystvo i uchilishte“ prez 80-te godini na XX vek. – V: Tyaloto pri sotsializma. S., Tsentar za akademichni izsledvania.]
- Калинин, М. (1948) За комунистическото възпитание. София, Изд. на БРП(к). [Kalinin, M. (1948) Za komunisticheskoto vazpitanie. Sofia, Izd. na BRP(k).]
- Каменова, О. (1955) Увод. – В: Детски ясли дом на майката и детето. София, ДИ „Наука и изкуство“. [Kamenova, O. (1955) Uvod. – V: Detski yasli dom na maykata i deteto. Sofia, DI „Nauka i izkustvo“.]
- Колева, Д. (2016) Социалистическа телесност и нейните безпокойства. – В: Тялото при социализма. София, Център за академични изследвания. [Koleva, D. (2016) Sotsialisticheska telesnost i neynite bezpokoystva. – V: Tyaloto pri sotsializma. Sofia, Tsentar za akademichni izsledvania.]
- Колектив (1977) Наръчник за работата на профилактичните детски заведения. София, Медицина и физкултура. [Kolektiv (1977) Narachnik za rabotata na profilaktichnite detski zavedenia. Sofia, Meditsina i fizkultura.]
- Лапланш, Ж., Б. Понталис (2014) Речник на психоанализата. София, ИК Колибри. [Laplansh, Zh., Pontalis, B. (2014) Rechnik na psihoanalizata. Sofia, IK Kolibri.]
- Манев, А. (1957) Социалните грижи в Народна Република България. София, Формуляри и регистри. [Manev, A. (1957). Sotsialnite grizhi v Narodna Republika Bulgaria. Sofia, Formulyari i registri.]
- Манова, М. (1955) Възпитание на малките в яслите и дома на майката и детето. – В: Детски ясли дом на майката и детето. София, ДИ „Наука и изкуство“. [Manova, M. (1955) Vazpitanie na malkite v yaslite i doma na maykata i deteto. – V: Detski yasli dom na maykata i deteto. Sofia, DI „Nauka i izkustvo“.]
- Матеев, Б. (1969) Установяване и укрепване на народнодемократичната власт: Сеп. 1944–май 1945. Сборник документи. София, БАН. [Mateev, B. (1969) Ustanovyavane i ukrepvane na narodnodemokratichnata vlast: Sep. 1944-may 1945. Sbornik dokumenti. Sofia, BAN.]
- Молхов, М. (2004) Познавателни възможности на „толпата“ социология. – В: Емпиричното социологическо изследване на социалната действителност. Подходи, методи, организация. Проблеми и нови решения. София, Академично издателство „Марин Дринов“. [Molhov, M. (2004). Poznavatelni vazmozhnosti na „tolpata“ sociologia. – V: Empirichното социологическо изследване на социалната действителност. Подходи, методи, организация. Проблеми и нови решения. София, Академично издателство „Марин Дринов“.]

- „toplata“ sotsiologia. – V: Empirichното sotsiologicheskо izsledvane na sotsialnata deystvitelnost. Podhodi, metodi, organizatsia. Problemi i novi reshenia. Sofia, Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“.]
- Мутафчиева, В. Българи няма, има разни българи. [Prof. Vera Mutafchieva: Balgari nyama, ima razni balgari.]. <http://old.segabg.com/article.php?issueid=2003§ionid=5&id=0001001> – посетен 12.2019.
- Николов, Т. (2019) Историята като настояще. – В: Sine arte scientia nihil est. Изследвания в чест на проф. дфн Олег Георгиев. София, УИ „Св. Климент Охридски“. [Nikolov, T. (2019) Istoriyata kato nastoyashte. – V: Sine arte scientia nihil est. Izsledvania v chest na prof. dfn Oleg Georgiev. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Николова, В., Р. Стоянова (2009) Споделената отговорност. Гражданските организации, държавата и институциите за обществените грижи в България (1878–1939). София, Военно издателство „Св. Георги Победоносец“. [Nikolova, V., Stoyanova, R. (2009) Spodelenata otgovornost. Grazhdanskite organizatsii, darzhavata i institutsiite za obshtestvenite grizhi v Bulgaria (1878–1939). Sofia, Voenno izdatelstvo „Sv. Georgi Pobedonosets“.]
- Николаева, Г. (1949) Чертите на бъдещето. – *Работническо дело*, бр. 63/1949 г. [Nikolaeva, G. (1949) Chertite na badeshteto. – *Rabotnichesko delo*, br. 63/1949 g.]
- Паунова, С. (2003) Формирането на бъдещия социалистически гражданин (опит върхи ДПО „Септемврийче“). – В: Социологически проблеми: тримесечно списание на Института по социология при БАН. – XXXV, 1–2 (2003), 208–216. [Paunova, S. (2003). Formiraneto na badeshtia sotsialisticheski grazhdanin (opit varhi DPO „Septemvriyche“). – V: Sotsiologicheski problemi: trimesechno spisanie na Instituta po sotsiologia pri BAN. – XXXV, 1–2 (2003), 208–216.]
- Пачаманова, И. (2015) Предишният преход. Жената и семейството при социализма (закопи, държавна политика и теренно проучване на едно българско село). София, Сиела. [Pachamanova, I. (2015) Predishniyat prehod. Zhenata i semeystvoto pri sotsializma (zakoni, darzhavna politika i terenno prouchvane na edno balgarsko selo). Sofia, Siela.]
- Попов, Г. (2006) История на предучилищното възпитание. София, Любомъдрие. [Popov, G. (2006). Istoria na preduchilishtното vazpitanie. Sofia, Lyubomadrie.]
- Попова, Г. (2016) Тялото в оксимороните на социализма. София, Фабер. [Popova, G. (2016) Tyaloto v oksimoronite na sotsializma. Sofia, Faber.]
- Попова, К. (1999) Националното дете. Благотворителната и просветна дейност на Съюза за закрила на децата в България 1925–1944. София, ЛИК. [Popova, K. (1999) Natsionalното dete. Blagotvoritelnata i prosvetna deynost na Sayuza za zakrila na detsata v Bulgaria 1925–1944. Sofia, LIK.]
- Попова, К. (2016) Висшата нервна дейност на социализма. Революционното приложение на една кучешка слюнка в предучилищното възпитание през 50-те години. – В: Тялото при социализма. София, Център за академични изследвания. [Popova, K. (2016) Visshata nervna deynost na sotsializma. Revolyutsionното prilozhenie na edna kucheshka slyunka v preduchilishtното vazpitanie prez 50-te godini. – V: Tyaloto pri sotsializma. Sofia, Tsentar za akademichni izsledvania.]

- Семерджиева, Р. (1955) Организация и устройство на детските ясли и дома на майката и детето. – В: Детски ясли дом на майката и детето. София, ДИ „Наука и изкуство“. [Semerdzhieva, R. (1955) Organizatsia i ustroystvo na detskite yasli i doma na maykata i deteto. – V: Detski yasli dom na maykata i deteto. Sofia, DI „Nauka i izkustvo“.]
- Сежер, М. (2016) Ако бебетата можеха да говорят: погледът на психоаналитика. София, ИК Колибри. [Sezher, M. (2016) Ako bebetata mozheha da govoryat: pogledat na psihoanalitika. Sofia, IK Kolibri.]
- Сежер, М. (2014) Изкуството да храним бебетата. София, УИ „Св. Климент Охридски“. [Sezher, M. (2014) Izkustvoto da hranim bebetata. Sofia, UI „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Социалната адаптация на децата при постъпване в детски ясли и градини. (1979) София, Медицина и физкултура. [Sotsialnata adaptatsia na detsata pri postapvane v detski yasli i gradini. (1979) Sofia, Meditsina i fizkultura.]
- Спасова-Хаджиева, Е. (1970) Дом, семейство, бит. Книга за домакията. София, ДИ „Земиздат“. [Spasova-Hadzhieva, E. (1970) Dom, semeystvo, bit. Kniga za domakinyata. Sofia, DI “Zemizdat“.]
- Среща с В. Мутафчиева (2005) [Sreshta s V. Mutafchieva, (2005)] <https://dariknews.bg/novini/interviu/sreshta-s-vera-mutafchieva-yuli-2005-g-364552> – посетен декември 2019.
- Тонкова-Ямполска, Е., А. Шмид-Колмер (1979) Социалната адаптация на децата при постъпване в детски ясли и детски градини. София, Медицина и физкултура [Tonkova-Yampolska, E. Shmid-Kolmer, A. (1979) Sotsialnata adaptatsia na detsata pri postapvane v detski yasli i detski gradini. Sofia, Meditsina i fizkultura.]
- Тонкова-Ямполска, Р., Г. Гриднева, Л. Голубева, А. Мишкинс (1979) Проучване особеностите и закономерностите на адаптацията на децата при постъпване в детските ясли. – В: Социалната адаптация на децата при постъпване в детски ясли и детски градини. Медицина и физкултура, София. [Tonkova-Yampolska, R. Gridneva, L. Golubeva, A. Mishkins (1979) Prouchvane osobenostite i zakonomernostite na adaptatsiyata na decata pri postupvane v detskite yasli. – V: Sotsialnata adaptatsia na detsata pri postapvane v detski yasli i detski gradini. Sofia, Meditsina i fizkultura.]
- Уиникът, Д. (2008) Някои психологически аспекти на детската престъпност. – В: Антисоциалното поведение – теория и терапия: сборник. София, Център за психосоц. подкрепа. [Unikat, D. (2008) Nyakoi psihologicheski aspekti na detskata prestapnost. – V: Antisotsialnoto povedenie – teoria i terapia: sbornik. Sofia, Tsentar za psihosots. podkrepa.]
- Христов, Т. (2016) Хистеризиране на труда: психохигиена и биополитическо регулиране на женското тяло. – В: Тялото при социализма. София, Център за академични изследвания. [Hristov, T. (2016) Histerizirane na truda: psihohigiena i biopoliticheskoregulirane na zhenskoto tyalo. – V: Tyaloto pri sotsializma. Sofia, Tsentar za akademichni izsledvania.]
- Чавдарова, А. (2018) Закрила на децата в България (Исторически аспекти) – *Педагогика*, Год. 90, 9, 1233–1252. [Chavdarova, A. (2018) Zakrila na detsata v Bulgaria (Istoricheski aspekti) – *Pedagogika*, God. 90, 9, 1233–1252.]
- Чакаръров, Н., В. Начева-Петкова (1961) История на предучилищното възпитание в България, София, Народна просвета. [Chakarov, N., V. Nacheva-Petkova (1961) Istoria na preduchilishtnoto vazpitanie v Bulgaria, Sofia, Narodna prosveta.]

- Ченгелова, Е. (2004) Дълбочинно интервю – потенциал и лимити. – В: Емпиричното социологическо изследване на социалната действителност. Подходи, методи, организация. Проблеми и нови решения. София, АИ „Марин Дринов“. [Chengelova, E. (2004) Dalbochinno intervyyu – potentsial i limiti. – V: Empirichnoto sotsiologicheskoto izsledvane na sotsialnata deystvitelnost. Podhodi, metodi, organizatsia. Problemi i novi reshenia. Sofia, Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“.]
- Чичовска, В. (1995) Политиката срещу просветната традиция. София, УИ „Св. Климент Охридски“ [Chichovska, V. (1995) Politikata sreshtu prosvetnata traditsia. Sofia, UI „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Fahlberg, V. (1990) Attachment and separation – putting the pieces together. Michigan Department of Social Services.

Нормативни актове и документи:

- Закон за народното просвещение. – ДВ, бр. 49, 05.03.1909 г. [Zakon za narodnoto prosveshlenie. – DV, br. 49, 05.03.1909 g.]
- Закон за народното просвещение. – ДВ, бр. 87, 21.07.1921 г. [Zakon za narodnoto prosveshlenie. – DV, br. 87, 21.07.1921 g.]
- Сборник закони по народното просвещение. С., 1924 г. [Sbornik zakoni po narodnoto prosveshlenie. S., 1924 g.]
- Указ № 280** Наредба-закон за предучилищното образование. – ДВ, бр. 218, 24.12.1934 г. [Ukaz № 280 Naredba-zakon za preduchilishhtnoto obrazovanie. – DV, br. 218, 24.12.1934 g.]
- Правилник** за уредба и ръководство на дневни детски домове. – ДВ, бр. 62, 20.03.1943 г. [Pravilnik za uredba i rakovodstvo na dnevni detski domove. – DV, br. 62, 20.03.1943 g.]
- Окръжно № 1** от 18.10.1944 г. на ЦК на ОРПС до централните и местните настоятелства на професионалните съюзи и синдикалните съвети във връзка с подобряване ръководството на детските домове и ясли с цел да се облекчи положението на жените майки, работещи в производството. (ЦПА, ф. 146, оп. 5, а. е. 977, л. 4. [Okrazhno № 1 ot 18. 10. 1944 g. na TsK na ORPS do tsentralnite i mestnite nastoyatelstva na profesionalnite sayuzi i sindikalnite saveti vav vrazka s podobryavane rakovodstvoto na detskite domove i yasli s tsel da se oblekchi polozhenieto na zhenite mayki, raboteshti v proizvodstvoto. (TsPA, f. 146, op. 5, a. e. 977, l. 4.)
- Правилник** за уредба и ръководство на детските домове. – ДВ, бр. 77, 04.04.1945 г. [Pravilnik za uredba i rakovodstvo na detskite domove. – DV, br. 77, 04.04.1945 g.]
- Закона за Народната просвета. – ДВ, бр. 218, 17.09.1948 г. [Zakona za Narodnata prosveta. – DV, br. 218, 17.09.1948 g.]
- Наредба № 6** от 27 февруари 1987 г. за организацията и дейността на детските ясли. – ДВ, бр. 44, 09.06.1987 г. [Naredba № 6 ot 27 fevruari 1987 g. za organizatsiyata i deynostta na detskite yasli. – DV, br. 44, 09.06.1987 g.]
- Наредба № 26** от 18 ноември 2008 г. за устройството и дейността на детските ясли и детските кухни и здравните изисквания към тях. [Naredba № 26 ot 18 noemvri 2008 g. za ustroystvoto i deynostta na detskite yasli i detskite kuhni i zdravnite iziskvania kam tyah.] <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135608240>

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Социални дейности

Том 114–115

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Social work

Volume 114–115

ИСТОРИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА ДОМАШНИЯ СОЦИАЛЕН ПАТРОНАЖ В БЪЛГАРИЯ

(50-те–90-те години на XX в.)¹

АЛЕКСАНДЪР ХРИСТОВ*

***Резюме.** Настоящата публикация разглежда и анализира отделни аспекти, свързани с историческото развитие и институционализирането на домашната социална грижа в България от началото на 50-те до края на 80-те години на XX в. Проследяват се еволюционните процеси в държавната и партийна политика, прилагани по отношение на лица в напреднала старческа възраст и хора с увреждания, до трайното ѝ утвърждаване като основна социална услуга в системата на социалното подпомагане. Изведени са специфичните и ключови елементи, характеризиращи нейната трансформация от второстепенна медико-социална дейност до съвременните форми на домашен социален патронаж.*

***Ключови думи:** хора с увреждания, стари хора, социална грижа, патронаж, подпомагане, обслужване*

¹ Настоящата публикация се посвещава на всички социални работници от системата на социалния патронаж и 45-ата годишнина от нейното официално въвеждане като социална услуга в България.

* Имейли: al.x.x@abv.bg; a.hristov@fp.uni-sofia.bg

HISTORICAL DEVELOPMENT OF DOMESTIC SOCIAL PATRONAGE IN BULGARIA (50s–90s of the XX century)

Alexander Hristov

Abstract. This publication examines and analyzes some aspects related to the historical development and institutionalization of home social care in Bulgaria from the early 50s to the late 80s of the twentieth century. The evolutionary processes in the state and party policy, applied to the elderly and people with disabilities, to the permanent and establishment as a basic social service in the system of social assistance are traced. The specific and key elements characterizing its transformation from secondary medical and social activity to modern forms of home social patronage are presented.

Key words: persons with disabled, older adults, social care, patronage, assistance, service

Как се отнасяме към нашите възрастни съграждани, е решаващ тест за качеството на националната ни система за социална сигурност. Нация, на която липсва благодарност към онези, които честно и продължително са работили за нея в миналото, докато са имали силата да го направят, не заслужават бъдеще, тъй като те са загубили чувството си за справедливост и инстинкта си за милост.

Дейвид Лойд Джордж, британски премиер-министър (1916–1922)

Увод

За съвременните изследователи на социалната работа в България процесите и дейностите, свързани с осигуряването на медико-социални грижи за възрастни (самотно живеещи хора), социално слаби и уязвими групи лица в домашна среда, се разглежда като неизменна част от широкия спектър услуги, които специализираните структури и институции за социално подпомагане предоставят на нуждаещите се. Въпреки че днес тази форма на социална подкрепа има ключова роля за подобряване качеството на живот на уязвими групи и лица, в исторически план тя остава слабо проучена и неизследвана област за научната общност поради факта, че в съвременния си вариант тя се развива по-съществено у нас едва през последните четири десетилетия.

Поради своята историческа специфика, която преходът към демократично управление и пазарна икономика наложила у нас за дълъг период от време, въпросите на социалното подпомагане, свързани с развитието на домашния социален патронаж в българското общество от 50-те до началото на 90-те години

на миналия век, останаха извън полезрението на изследователите и социалната история. Непознати за съвременната социална работа остават не само принципите, чрез които се реализират формите на социална подкрепа, но така също и пътищата, по които тя се трансформира и достига съвременното си състояние на една от водещите социални услуги, прилагана по отношение на лица с увреждания (инвалиди)², самотни възрастни хора и други уязвими групи.

Значително близка до съвремието днес темата остава все още слабо проучена и дискутирана в научните среди и историческата литература. Като съществен проблем пред научната общност, очертаващи и тематичната рамка на настоящата публикация, могат да бъдат посочени не само идеологическата обремененост за безпристрастен анализ, но също така и липсата на цялостно и обобщаващо изследване, проследяващо еволюционните процеси през посочения период.

Цели и задачи. Настоящата публикация има за **цел** да проследи и анализира историческото развитие на социалното подпомагане в България през втората половина на XX в., акцентирайки най-вече по отношение на процесите и етапите, свързани с развитието на грижа за възрастни и уязвими групи лица в домашна среда – домашен социален патронаж, до утвърждаването ѝ като една от основополагащите форми на съвременните социални грижи.

Очертавайки тематичния кръг от въпроси и **задачи**, настоящото изследване ще насочи вниманието както в исторически план, така също и в социално-приложен, с оглед на спецификата и функционалната ѝ дейност като медико-социална услуга през посочения период.

Периодизация. Определяйки хронологическата рамка на изследването, простиращо се в широките граници от 50-те до началото на 90-те години на миналия век, ще бъдат разгледани и анализирани, следните по-значими **етапи** в развитието на домашната социална грижа:

- **Период на трансформация (Преходен период)** (от началото на 50-те до първата четвърт на 60-те години на XX в.) – характеризиращ се с функционалната ограниченост на социалното подпомагане, отреждайки му второстепенно място и роля в социално защитната системата на България най-вече по отношение на групи лица, „останали незасегнати от общественото осигуряване“ – слепи, глухоними, неработоспособни, „инвалиди“, **самотни старци (възрастни лица – б. а.)** и др. (Указ за общественото подпомагане. – *ИПНС бр. 77, 25.09.1951 г.*).

² Въпреки че от съвременна гледна точка в терминологично отношение СЗО да е възприело като професионално определение понятието „хора с увреждания“ (Конвенция за правата на хората с увреждания, *ДВ, бр. 12 от 10.02.2012 г.*) вместо „инвалиди“, тук то ще се използва в исторически утвърдилата се форма, под която с него в различни нормативни документи през разглеждания период се визират и разглеждат широк кръг потребители на социални услуги.

• **Интеграционен (апробационен) период** (от втората четвърт на 60-те до средата на 70-те години на миналия век), отличаващ се с постепенното (експериментално) въвеждане на ограничени от функционална гледна точка дейности, свързани с домашната патронажна грижа в отделни големи градове като нов вид социална услуга в системата на общественото подпомагане.

• **Институционален период** (от средата на 70-те до началото на 90-те години на ХХ в.), характеризиращ се с цялостно законодателно регламентиране и практическото прилагане на определени медико-социални услуги, свързани с обслужването на „стари хора“ и „инвалиди“ по домовете, до интегрирането им като част от съвременната система за социално подпомагане.

Терминология. В терминологично отношение под дефиницията за **лица, подлежащи на социално подпомагане (обслужване) по домовете** – т.е. **патронажна грижа**, както те се определят в отделните нормативни актове и документи през целия посочен период, системата визира и разглежда няколко категории уязвими групи и лица, които според своята специфика се подразделят на:

✓ **безспорно нуждаещи се** – лица в напреднала (пензионна) възраст, болни, стари (немощни) хора и „инвалиди“; пациенти с хронични и когнитивни нарушения и деменции, изискващи сегрегативна (индивидуална) грижа от други пациенти; лица и семейства с доход до 1000 лв./годишно; инвалиди от войните и пострадали при въздушни нападения, които се нуждаят от временна – ограничена **медико-социална грижа** или помощ у дома, при определени здравословни (геронтологични) състояния или материално-битови нужди;

✓ **привилегировани (нуждаещи се)** – ограничена група лица (нетрудоспособни и „инвалиди“), обособени по идеологически/политически признак (АБПФК и участници в Отечествената война 1944–1945 г.), което естествено не предполага такова социално-правно положение, но те са подпомагани чрез осигуряване на достъп до определени форми на медико-социални грижи и услуги, съобразно техния статус (Пушкарова, И., 2012: 3–4).

Въпреки условния характер и идеологическата обремененост на терминологичната класификация, въвеждането ѝ в употреба за нуждите на изследването се налага от гледна точка на историческата специфика, която системата залага с приемането на Закона за обществено подпомагане (*ИПНС бр. 77, 25.09.1951 г.*).

Изследвания. Днес, независимо от интензивното научно-историческо развитие и безпристрастното представяне на факти в българската **историография**, тематичният кръг от въпроси, свързани с настоящата проблематика през визириания период, остава все още слабо проучена или частично отразена в специализираната литература. Въпреки това върху отделни нейни аспекти особено внимание обръщат автори като: К. Попова (2003), Г. Стойнев (1975), П. Балканска-Георгиева (2003), Н. Димитрова (2012), И. Петров (2014), Г. Механджийска (2015; 2020) и др.

Наред с изложените постановки при интерпретиране на историческата информация, като основни източници за нуждите на настоящото изследване са използвани достъпни официални исторически документи, закони, правилници, както и анализи, поместени на страниците на периодични специализирани издания и научна литература от посочения период, като *списания* „*Инвалид*“ и „*Социално дело*“ (официални издания на МТСГ).

Период на трансформация (Преходен период)

(от началото на 50-те до първата четвърт на 60-те години на ХХ в.)

Непосредствено след политическата промяна от средата на 40-те до началото на 50-те години на ХХ в. в България постепенно се налага специфична социално защитна система, в която на социалното подпомагане се отрежда незавидното положение да изпълнява второстепенни допълващи функции (Христов, А., 2021: 212). Насочени основно към **лица, незасегнати от общественото осигуряване**, социалните услуги, независимо от положителните аспекти в социално законодателната кодификация на държавното и политическо управление на страната, за дълъг период от време остават функционално интегрирана част от първата защитна мрежа (социалното осигуряване – б. а.).

Като част от провежданата социална политика на отечественофронтовското правителство през този период, грижата за възрастни, нетрудоспособни и „инвалиди“ намира по-съществено място в отделните нормативни актове и закони: **За подпомагане на нуждаещите се граждани** (ДВ, бр. 60, 15.03.1945 г.), **Закон за обществената грижи за слепи, глухонеми, морално-паднали лица и бавно развиващи се** (ДВ, бр. 155, 08.07.1947 г.) и **подпомагане на пострадали от войните и фашизма** (*Окръжно № СГ- I- 19*, ДВ, бр. 78, 06.04.1949 г.).

Регламентиращи основните положения по отношение на тази специфична група лица, в тях се определят начините и формите на подпомагане, като тук основно се акцентира върху:

✓ издирване и подпомагане на нуждаещите се от народните съвети по места;

✓ парични плащания (помощи);

✓ **институционална (битова) грижа**, полагана за тях в старчески домове (старопиталища) и медико-социални заведения с малки стопанства към тях.

По-съществена промяна, маркираща своеобразната хронологическа граница през този период, но същевременно и задаваща за дълго време насоките в развитието на социалното подпомагане, се внасят с приемането на Закона за обществено подпомагане (ИПНС, бр. 77, 25.09.1951 г.).

Съгласно Преамбюла на Указа за общественото подпомагане и Правилника за неговото прилагане, обясняващи същинските цели и водещите принципи, налагащи тяхното приемане, се конкретизират главните аспекти за со-

циални грижи в България. С оглед на новите обществени отношения и внасяне на единство в организацията на общественото подпомагане, обхващащо лицата, незасегнати от общественото осигуряване – т.е. слепите, глухонемите, сираците, **неработоспособните и самотни старци** (възрастни хора – б. а.), държавата изцяло регламентира функционалната дейност на втората защитна мрежа (социални грижи – б. а.) (Христов, А., 2021: 244).

Организирайки методическото ръководство и практическата дейност по прилагането на Закона, Министерство на народното здраве и социалните грижи (МНЗСГ) класифицира и определя самотните неработоспособни възрастни (стари) хора като специфична група и категория лица, подлежащи на обществено подпомагане (*чл. 1/2*). Въпреки нейното регламентиране като форма на подпомагане, на този етап законът определя освен парични помощи те да получават при определени условия само **институционална помощ** в заведенията за медико-социални грижи.

Сред специфичните критерии за настаняване и условен достъп до подобен вид заведения³ социалните институции вземат под съществено внимание както медико-социалното, така и имущественото състояние и възможности на нуждаещият се. Важни условия тук се явяват лицата, които нямат доходи или близки, задължени по Закона за лицата и семейството (*ДВ, бр. 182, 09.08.1949 г.*) да се грижат за тях – да се приемат в заведенията за социални грижи безплатно, а онези, които имат такива (близки) съгласно *чл. 111 и 112* от същия закон, да заплащат определена такса за настаняването и престоя им в тях (*чл. 18*).

По отношение на дефинициите и определяне статута на неработоспособните и самотни старци (възрастни хора – б. а.) в правилника за такива се определят всички лица, които отговарят на следните критерии:

✓ да са навършили 60-годишна възраст за мъжете и 55-годишна възраст за жените;

✓ такива, които поради обща **отпадналост на психофизическите им сили или болест**⁴ не могат да извършват нормални трудови и/или физиологични дейности и се нуждаят от финансова (парична) и/или медико-социална подкрепа.

Въпреки че със закона ясно се дефинират определени елементи, свързани с медико-социалното подпомагане, на този етап пряката социална работа, свързана с наблюдението и домашните посещения (социални услуги) на възрастни и трудноподвижни хора, остава твърде ограничена. Нейното приложно поле все още намира съществено място основно по отношение на контролните дейности (функции), в които местните органи за социални грижи към

³ В *чл. 18* от ППЗОП изрично се уточнява, че това изискване се отнася за всички категории и групи, които законът третира (*ДВ, бр. 182, 09.08.1949 г.*).

⁴ Чрез удостоверение от лекар или ЛКК с епикриза до 30% инвалидност и повече.

общинските и народни съвети (НС) следят единствено за евентуални промени в положението (статуса) или състоянието на подпомаганите лица и с оглед на това видоизменят или преустановяват медико-социалните грижи и целевите (финансови) помощи за тях (чл. 42–44).

Независимо от положителните и отрицателните насоки, които общественно-политическите отношения в България налагат през този период, законът има определена функционална значимост. От една страна, това е несъмнено грижата за възрастните хора и инвалидите, придобиваща специфичен смисъл в общественото разбиране за социалното подпомагане (Механджийска, Г., 2014: 26). Важна промяна тук може да се отчете и по отношение на домовете за инвалиди и старопиталищата, които вече не се разглеждат като благотворителна (архаична) форма на общественото подпомагане и грижа за нуждаещите се⁵, а като пряко и неизменно задължение на етатизиращото се общество – т.е. държавата.

Заведенията за възрастни и грижата за тях се разглеждат (възприемат) вече не само като функционален елемент на социално подпомагане, а като съставна част от социално осигурителната система (Попова, К., 2003: 274). Пряк резултат от прилагането на подобни мерки и действия водят до това, че значителни обществени групи, които социалната политика на трудещите се в България (работническата социална политика) до тогава не обхваща, получават определена макар и ограничена във функционално отношение социална защита.

От друга страна, съществена роля в закона заема и се явява дефиницията за осигуряване на: „*всестранната грижа от страна на държавата към нуждаещите се*“, която вече не само регламентира целия комплекс от дейности, които социалното подпомагане трябва да оказва, но също така и неговото **професионализиране**. От тук нататък до края на разглеждания период то ще се разглежда като неизменна част от цялостната държавна и партийна политика, в която всички граждани получават безусловен достъп до стандартни социални услуги и защита. Това на практика води до трансформиране на социалната система и предоставянето на универсални социални права на основата на разбирането за изграждане на справедливо и благоденстващо общество (*Welfare state*).

Съществена промяна в еволюционното развитие на системата за социалното подпомагане в България, най-вече по отношение на здравната и медико-социалната помощ за възрастни лица и инвалиди, по-отчетливо започва да се забелязва от първата четвърт на 60-те до средата на 70-те години. Значител-

⁵ Според чл. 17 на Указа за общественото подпомагане всички благотворителни дружества и фондации, създадени с цел общественото подпомагане, се задължават да преустановят своята дейност до началото на 1952 г., като предадат имуществото си на народните съвети по места, а паричните средства да се разпределят от Министерски съвет (МС) към МНЗСГ – управление социални грижи.

но динамичен период, характеризиращ се с въвеждането и интегрирането на нови социални услуги. Хронологически неговите граници съвпадат с обявения край на изграждане на материалните основи на социализма и преминаване към интензивното му стопанско развитие. Това е съчетано със започналото масово пенсиониране на първите *строители на социализма*, работили усърдно и допринесли за благоденствието и просперитета на страната, на които обществото и партията дължат заслужена благодарност и достойни старини.

Интеграционен (апробационен) период

(от втората четвърт на 60-те до средата на 70-те години на миналия век)

Навлизането на новите форми и тенденции за обществено подпомагане започват да се налагат под влиянието не само на западноевропейската практика (Denham, M., 2012, 2016), но и на протичащите социални и икономически промени у нас (Димитрова, Н., 2012: 264). Насочващи все повече общественото внимание към последващите грижи за възрастните хора и инвалидите (като отплата за положеният от тях труд), те започват да се разглеждат като своеобразен механизъм в концепцията и разбирането за изграждане на „развитото социалистическо общество“ (добила окончателния си вид в Декемврийската програма на X конгрес на БКП от 1972 г.)⁶, свързана с повишаване жизненото равнище на народа.

Във връзка с декларираните от началото на 60-те години задачи по построяване на социализма държавното и партийно управление на страната официално признава и съществуването на определени социални проблеми. Институциите и услугите, призвани да **подпомагат възрастните хора и инвалидите**, се оказват на недостатъчно ниво и в незадоволителни граници (Коева, Ж., 1968; Димитрова, Н., 2012: 267).

В отговор на тези кризисни явления държавното и партийно ръководство на страната предприемат определени инициативи, характеризиращи се, макар и условно, с реформирането на съществуващите социални структури и прилагането на нова по-мощна социална/политическа програма. Като водещ елемент в нея се очертават новите насоки за развитие в социалното подпомагане, при които вниманието на обществените фондове се насочва както към постепенното поемане на цялата (комплексна) грижа и издръжка за всички възрастни, инвалиди и нетрудоспособни, **така също и към разработването на система за обслужването им както в специализирани заведения, така и в техните домове** (Димитрова, Н., 2012: 261).

⁶ Живков, Т. (1972) За последователно изпълнение решенията на Десетия конгрес на БКП за повишаване жизненото равнище на народа: Доклад пред пленума на ЦК на БКП, състоял се на 11, 12, 13 декември 1972 г. София, Партиздат.

С оглед на протичащите промени държавата – респективно и партията, все повече се ангажира с поемането на финансовата издръжка за възрастни хора и инвалиди, въвеждайки **нови социални услуги** за възрастни, свързани с дневна пансионна грижа, обществено хранене, домашен патронаж, клубове на пенсионера.

Въпреки че първите стъпки започват да се прилагат още в края на 50-те и началото на 60-те години, когато с *Разпореждане № 1714* от 19.10.1959 г. на МС и ЦСБПС се въвежда **обществено хранене в работническите столове за пенсионерите** като форма за подкрепа и подобряване социално битовите условия за живот на възрастните хора, сега вниманието се концентрира и към взимането под **патронажна грижа** на лицата, изпаднали в тежко здравословно (социално-психологическо) и материално положение. Началната визия, която започва да се развива като концепция, се основава на разбирането за средата на живот, където самотно живеещият индивид в социални заведения се чувства институционално изолиран и подтиснат, което в чисто психологически план води до загуба за перспектива и желание за живот (Узунова, С., 1975). Изхождайки от медико-социалните аспекти и въпроси на старостта и проблемите, които геронтологията поражда (Стойчев, Г., 1969, 1975; Казанлъкчиев, Т., 1975), се пристъпва към тяхното организиране като вид социална услуга и в домашна (индивидуална) среда и условия.

До 1963 г. съществуващите грижи, свързани с подпомагане на възрастни хора по домовете, остават все още слабо развити и имат силно изразен неформален характер. Условно проявяваща се, грижата се реализира изцяло на идеологическа основа под давлението на отечественофронтовските и пионерски организации. Всички дейности, които се полагат по отношение на такива групи и лица, все още имат приоритетно социално-битов характер, изразяващи се основно в: оказване на временна трудова помощ, покупка на продукти, прибиране на дърва, въглища и др. (*Социално дело, 1976, бр. 5*).

С цел подобряване работата и дейността на окръжните отдели „Народно здраве“ и социалните служби по места през същата година МНЗСГ и ЦС на БЧК излизат с общо окръжно (*Окръжно № 717* от 03.08.1963 г./ *№ 3043* от 03.08.1963 г.), с което нареждат (експерименталното) организиране и внедряване на **патронажната грижа от не резидентен тип**. Според заложените цели тя трябва да се развива като интегрирана социална услуга, която да се осъществява над лица (инвалиди) и семейства, подлежащи на **медико-социално подпомагане**. В чисто психологичен аспект приложното поле на патронажната грижа, изразяващо се основно в по-чести домашни посещения и медико-социални грижи, цели до голяма степен да преодолее и чувството за изолираност, в която старите и немощните хора губят перспектива за бъдещето, без обаче това да нарушава средата или условията, в които те живеят (Узунова, С., 1975).

За да може да отговори адекватно на нарастващите обществени нужди, като същевременно бъде приложена на практика тази нова по вид медико-социална дейност (услуга), се пристъпва към нейното професионализиране. Все още слабо познати и приложими, **гериатричната грижа** и **домициларната помощ** започва да се развиват на стабилна научно-практическа основа у нас през първата половина на 60-те години (1963), когато в София се открива за първи път Център по геронтология и гериатрия (ЦГГ). Замислен първоначално като научноизследователски институт по проблемите на стареенето към Министерството на народното здраве и социалните грижи, в него постепенно започва да се развива *геронтологията* и *гериатричната медицина*, поставяйки основите на българската гериатрична школа и нейното преподаване у нас (Петров, И., 2014).

В приложен план до средата на десетилетието се пристъпва към създаването и институционализирането на първите профилирани пансионни и (медико-социални) заведения за възрастни хора (Правилник за организацията и ръководството на пансионите за лица в напреднала възраст с близки. – *ДВ, бр. 83, 20.10.1964 г.*). Във функционално отношение тяхната дейност се регламентира и развива основно под три различни форми: на **пълен**, **дневен** и **нощен пансион**. **Пансионът**, както той е дефиниран (в институционален план), изцяло се заплаща от ползвателите или техни близки, които имат задължение да ги издържат съгласно Семейния кодекс. С оглед на спецификата в тяхната дейност се предвижда като вид социална услуга възможността за нощен (постоянен) престой в случаите, когато възрастните хора „*поради квартирни причини (или социално-битови неуредици – б. а.), не могат да ноцуват при близките си*“ (чл. 9). **Сред допълващите функции за първи път в рамките на дневния пансион постепенно започва да се организира и прилага като медико-социална услуга и индивидуален социален патронаж по домовете.**

Значително нова и все още непозната като форма за българските условия **патронажната грижа** бавно и плахо започва да навлиза в социалната практика основно в големите областни центрове и околните градове на страната (*Инвалид, 1968, бр. 1*). Въвеждането ѝ като медико-социална услуга до голяма степен е продиктувано от все по-нарастващите нужди и необходимостта от подобен вид обществено подпомагане, което за съжаление през този период не е напълно развито в социалистическата система и у нас. Изразяващо се основно в битови дейности, свързани с почистване на жилището, лична хигиена, доставка на храна и медикаменти, намиране на работа⁷, уреждане на текущи

⁷ По-подробно тези въпроси се регламентират в: Наредба за работа на бюрата за регистрация и разпределение на работната сила и настаняване на работа на лица с ограничена трудоспособност. (*ИПНС, бр. 46, 08.06.1954 г.*) и **Постановление № 128** на МС от 17.12.1963 г. За трудоустрояване на лица с намалена трудоспособност. Наредба за трудоустрояване на лица с намалена трудоспособност. (*ДВ, бр. 101, 27.12.1963 г.*).

въпроси пред институции, учреждения или ведомства, патронажната грижа в този начален етап се оказва и възприема като доста комплексна, трудоемка и значително неефективна по вид социална услуга. Въпреки значителните трудности чрез тази инициатива за първи път официално се регламентира и прилага определена **индивидуална** медико-социална помощ и в домашни условия (среда), съобразена с възрастовата специфика (степен на увреждане или медико-психологическо състояние) на нуждаещия се от медико-социални услуги.

За съжаление първоначалните (експериментални) опити за организиране и прилагане на доброволна патронажна грижа от органите по социални грижи и БЧК над определени групи лица – инвалиди, самотни стари хора и лежачо болни, не постига желаният (очакван) резултат. Причините, въпреки очевидните и функционални несъвършенства, до голяма степен могат да се разглеждат и като комплексни. Сред основните причини, от една страна, тук могат да бъдат посочени както нейното бързо навлизане, съчетано с недостатъчната теоретико-практическа подготовка на социалните служби, но така също и очевидната методическа неподготвеност на медицинската общност от специалисти в областта на гериатрията да отговори адекватно на зададените обществени нужди. В пряка връзка с изложените недостатъци тук също може да се обърне сериозно внимание на пресечните полета (които тя като дейност и функция има) най-вече по отношение на медико-социалната работа, поставяйки я повече в полето на здравните грижи, както първоначално тя се залага и от държавното управление.

Наред с изложените недостатъци, от друга страна, тук може да се отчете и нейният неформален характер като вид медико-социална дейност. С оглед на функционалността и структурното ѝ регламентиране тя се организира от МТСГ, но на йерархично ниво се прилага от най-ниско разположените институционално-разпоредителни (помощни) органи и структури – т.е. на доброволната хуманитарна организация (БЧК).

Отчитайки недостатъците от това **пилотно** прилагане на патронажна грижа като форма на социално подпомагане, в края на 1967 г., вече с министерско постановление (**Разпореджане № 344** от 12.12.1967 г.), се взема решение тя да бъде реорганизирана вече изцяло като **интегрирана социална услуга от МТСГ** – на първо време само в София, Пловдив и Варна. Всички дейности, свързани с въвеждането на тази нова по вид дейност на обществено подпомагане, се вмениява в правомощията и ресора на местните **социални служби**, като за нейните нужди се използва материалната база и ресурсната осигуреност на съществуващите заведения за социални грижи.

Целите, както те са формулирани, се свеждат до осигуряването на добро материално, медицинско и културно обслужване, **основно и само по отношение на самотни стари хора и инвалиди в домашна среда (условия)**. На такъв вид подпомагане подлежат тези лица, които поради липса на свободни

места за настаняване в социални заведения не могат да бъдат настанени в тях, или такива, които желаят да живеят в собствените си жилища, запазвайки относителна социална самостоятелност.

Във функционално отношение, съгласно съществуващата социално нормативна база (Указ за обществено подпомагане. *ИПНС, 65, 13.08.1957 г.*; Правилник за организацията и ръководството на пансионите за лица в напреднала възраст с близки. *ДВ, бр. 83, 20.10.1964 г.*; Правилник за организацията и ръководството на заведенията за социални грижи. *ДВ, бр. 91, 19.11.1965 г.*), службите по социални грижи предлагат на началника на отдел „НЗСГ“ – като ръководител на местните заведения и структури, лицата, които следва да бъдат взети под патронажна грижа. Мотивирайки техните нужди, органите по места посочват обосновано пред МНЗСГ от какъв вид помощ се нуждае предложеното лице.

На взетите под патронаж лица се осигуряват медико-социални услуги (дейности), свързани основно с **медицинско обслужване**, доставка на храна⁸, комунални услуги, медицински пособия, облекло, мек и твърд инвентар, когато те нямат собствен. Финансовите средства, необходими за осъществяване на такъв вид социални услуги поради ограниченото им прилагане, се предвиждат ежегодно (индивидуално) само към бюджета на тези заведенията за социални грижи, които осъществяват подобен вид дейност по индивидуален фискален разчет.

Изграждането на първите структурни звена за социален патронаж на територията на град София са свързани с дейността на териториалната служба за социални грижи към III Димитровски районен съвет (*днес район Възраждане, Красна поляна и Илинден – б.а.*). Както в Пловдив и Варна, първоначалните усилия на социалните работници тук са насочени към трудното изграждане и функционално развитие на тази нова по вид социална услуга. Сред пионерите през този период, положили усилия за развитието и усъвършенстване на системата за социално подпомагане, разширявайки нейния обхват, тук могат да бъдат отбелязани социални работници като: Софка Попова, Цветанка Костова, Василка Чардакова и др. (*Инвалид, 1968, бр. 7–8*).

В първоначалното си развитие услугата в София обхваща едва десет души (в следствие постепенно те нарастват до 15, а към началото на 70-те достигат 127 души), които са зачислени към *Социален дом № 10*. Липсата на щатна патронажна сестра, посещаваща възрастните и самотни стари хора, недостатъчно квалифицирани социални работници и автомобил за разнос на храната са само част от основните проблеми пред функционалната дейност,

⁸ Храната на взетите под патронаж лица се приготвя и доставя от домовете за социални грижи, като тя е изцяло съобразена с изискванията и указанията за възрастовата специфика в хранителния режим на подпомаганите.

с които се сблъсква патронажната грижа през този начален период. Въпреки затрудненията към началото на 70-те години личният състав на социалната служба, ангажирана с домашни грижи, постепенно укрепва и добива практически опит, като техният брой постепенно достига до 30 души, обслужвайки над 120 нуждаещи се лица.

Може да се каже, че през този период, макар и значително ограничено, се поставя началото на качествено и професионално изграждане на **домици-лиарната грижа** в България. Свързана основно с предоставянето на специфични медико-социални услуги, тя се насочва към: живеещите в собствените си домове възрастни хора и инвалиди, но също така и нуждаещи се от допълнителна медико-социална подкрепа и дейности, включващи домакински задачи, лични грижи и хигиена, позволяващи им същевременно да запазят и поддържат както своята независимост, така и качеството си на живот.

Институционален период

(от средата на 70-те до началото на 90-те години на XX в.)

Съществено нов етап в институционалното развитие и подобряване качеството на социални услуги в сферата на домашната медико-социална помощ за възрастни хора и инвалиди започва да се проявява от първата четвърт на 70-те години на XX в. Във връзка с решенията на X конгрес на БКП (20–25.04.1971 г.) и обявяването на нова партийна програма за изграждане на *развитото социалистическо общество* се набелязват основните принципни положения, в които важно място заема „*грижата за човека*“.

Сред основните задачи, заложи в партийната Програма, но структурно определящи цялостната ѝ идеологическа политика за развитие, по отношение „*грижата за възрастните хора, които са отдали своя активен живот за благо на обществото, е, че партията декларира своя безусловен ангажи-мент и грижи към тях за достойни старини*“.

Важен елемент в програмния документ (Програма на БКП) заема задължението да се създадат необходимите условия за спокойно и осмислено преживяване на техните старини чрез развитие и подобряване не само на пенсионното дело, но и разширяване диапазона на съществуващата мрежа от институции и социални заведения (домове), като се акцентира към подобряване на тяхната функционална дейност и **изграждането на нови, различни по форми системи за обслужване на стари хора и инвалиди (по домовете)**.

Показателен индикатор за цялостното ниво на развитие и протичащите промени в сферата на социалните грижи за стари хора и хора с увреждания е постепенното увеличаване на обхванатите от системата, които в периода 1972–1982 г. нарастват с 40% (*Социално дело, 4, 1982*). Организационно дейността на пансионите и предлаганите от тях услуги не се различава съществе-

но от останалите социално-здравни заведения. Заплащането на такса в пансионна цели неговата самоиздръжка, която се добавя към средствата от собствени приходи от помощни стопанства и производствени дейности. След въвеждането на универсално право на пенсия 1973 г. (*Указ № 1436 За изменение и допълнение на Закона за пенсиите. – ДВ, бр. 53, 06.07.1973 г.*)⁹ възрастните хора вече разполагат с необходимото обезпечение и финансов ресурс, за да могат да осигурят и самостоятелно своите старини.

Наред с организирането на пансионите и заведенията за социални грижи се пристъпва към предлагането (предоставянето) на по-широк кръг от **социалнопомощни дейности**, аналог на съществуващата експерименталната домашна грижа, която се развива в отделни градове през предходния период. Във връзка с прилаганите от държавно-политическото управление последователни и неотменни грижи, свързани с повишаване на жизненото равнище и подобряване на обслужването на стари хора и инвалиди, се приема *Постановление № 17* на МС и ЦСБПС от 23.05.1973 г.

Сред по-специфичните насоки, залегнали в този основополагащ нормативен акт, сега могат да бъдат открити разпоредбите, заложи в *Раздел VI*, отнасящи се до подобряване начина на живот на онази специфична група от възрастни хора и тежко болни лица (инвалиди), останали без близки (роднини) и/или такива, на които близките им не са в състояние да полагат грижи за тях. Съгласно *т. 22* от същия документ **медико-социалните грижи за тях се поемат от държавата чрез разкриването и разширяването на материално-техническата база от заведения и институции за социални грижи, към които трябва да се включат и организират нови форми на обслужване по домовете.**

Във връзка с практическото изпълнение и прилагане на програмните решения за подобряване на медико-социалното обезпечение със средни (мед. сестри) и висши медицински кадри (лекари), още през 1972 г. към Медицинската академия в София се формира Научен институт по ендокринология, геронтология и гериатрия (НИЕГГ), с *Отдел по геронтология и гериатрия*. Същевременно от учебната 1973–1974 г. в училищата за медицински сестри в София започва подготовката и на първия випуск медико-социални работници (санитарки) с профил – гериатрия (основно за нуждите на заведения за възрастни хора и семейна грижа за тях).

С оглед на залегналите в решенията на Декемврийския пленум (*Указ 2937* Закон за единния план за обществено-икономическо развитие на Народна ре-

⁹ Към Дял IV на съществуващия Закон за пенсиите (*Указ № 465 Закон за пенсиите. – ИПНС, бр. 91, 12.11.1957 г.*) се създава нов член 45. а) – социална пенсия в размер на 20 лв. се отпуска: а) на инвалиди от I и II група над 16 години; б) стари хора над 70 години с общ доход на домакинството под 240 лв./годишно съпруг/съпруга и деца под 16 години).

публика България. – *ДВ, бр. 101, 26.12.1972 г.*) и изискванията през следващите петилетки да се разшири мрежата от социални услуги и заведения за обслужване на стари хора и инвалиди по домовете, се пристъпва към нейното пълно интегриране и функционално действие във всички окръзи на страната.

За официално начало на най-новата форма (услуга) в системата за социално подпомагане – обслужване на възрастни хора и инвалиди в България (Домашен социален патронаж) – се приема датата **1.09.1975 г.**, когато към всеки административен окръг в страната се регламентира да бъде разкрита общинска дейност с капацитет до 30 души¹⁰ и персонал от минимум 6 служители¹¹. Наред с медико-социалното обезпечение на нуждаещите се, се регламентира разносът на храна¹², който трябва да се осъществява с автомобил, предоставен от съответната община или териториално заведение за социални грижи, разкрило такъв вид услуга.

По-подробно тяхната дейност се регламентира и прецизира с последваща **Наредба № 19** на МТСТ за обслужване по жилищата на лица в напреднала възраст и инвалиди като форма на социално подпомагане (*ДВ, бр. 6, 20.01.1976 г.*). Сред посочените лица, които сега могат да бъдат обслужвани по жилищата, са дефинирани само лица над 60 (70)¹³ години със значително намалена способност за самообслужване и инвалиди с I и II група инвалидност, без близки или роднини, които да се грижат за тях (*чл. 1 (2)*).

Специфичен елемент при подбора на възрастни лица за обслужване по домовете се явява условието те да не се нуждаят от целодневна грижа, като в наредбата допълнително се определя в какво точно се изразяват дейностите по тяхната медико-социална подкрепа (*чл. 2*). Целите, както те са формулирани, се свеждат до осигуряването на **ежедневна медико-социална грижа**,

¹⁰ Според съществуващите нормативните документи обслужването на потребители в домашен социален патронаж е строго определено, но в различни градове с по-висока концентрация на желаещи да ползват услугите тези стойности не са базови и варират от 30 души в Бургас, 50 души в Плевен до 127 души в София (*Социално дело, бр. 7–8, 1975; бр. 5, 1976*).

¹¹ Тук влизат главен лекар, медицински длъжностни лица – старша медицинска сестра, медицинска сестра и санитарка (*чл. 14–16*), началник отдел НЗСГ към общинските и районни служби, 2–3-ма социални работници и шофьор (*чл. 19*).

¹² Храната на взетите под патронаж лица се приготвя в дома за социални грижи към окръжните или общински съвети и с кола се разнася веднъж дневно. Храната се приготвя съгласно указанията изготвени от катедра по хранене при ИСУЛ, като същевременно са съобразени с възрастовите изменения на бенефициентите в напреднала възраст (Коева, Ж., 1968).

¹³ След приемането на указа за изменение и допълнение на Закона за пенсиите (*ДВ, бр. 53, 06.07.1973 г.*) към тази категория с приоритет попадат лица и над 70 години без доходи и инвалиди по рождение.

свързана със здравно обслужване, доставка на храна, хигиена и задоволяване на битови нужди, културно развлекателни и надомни дейности.

Голяма част от лицата, обслужвани в домашна среда, обикновено са със силно влошено или нарушено здравословно състояние, което налага основен акцент при работата с тях да се отделя на **медицинското им (долекарско) обслужване**. С оглед на това през този етап медицинските длъжностни лица (старша медицинска сестра, медицинска сестра или санитар/ка) са длъжни да следят непрекъснато за промени или нарушение на здравословния статус на обслужваното лице, като при нужда търсят съдействие или подкрепа от висши медицински кадри – участъков лекар или лекар специалист (геронтолог). При по-продължителна необходимост от медицинско наблюдение – освен ако това не налага настаняване в болнично заведение, грижите за нуждаещите се осъществява от съответната районна поликлиника или здравна служба (чл. 14–15; 21–22).

По отношение на предлаганите **социални услуги** обслужването на лица по домовете, в зависимост от желанието на клиента и по преценка на отдел/служба „Социални грижи“, може да бъде прилагано в две основни форми – **пълна** и **непълна** (чл. 3). С оглед на уреждане въпроса по заплащането и издръжката на социално нуждаещи се лица те заплащат такси според тарифите на заведенията за социални грижи – за домашен социален патронаж с намаление от 20 на сто, а при непълна форма – т.е. само храна или само битови услуги, с до 50 на сто от установените базови цени. За социално слаби лица (с доход до 20 лв./мес.) и такива без доходи (??) се предвижда получаването на определени суми за задоволяване на основни или лични нужди.

Ежегодната дейност, свързана с планирането и разкриването на нови места за обслужване на нуждаещи се лица по домовете, се залага с изготвянето на единния план за работата и дейността на заведенията за социални грижи към МНЗСГ. Мероприятията по обслужване на домашна социална грижа се организира основно като **филиал** към окръжните или общински заведения за социални грижи или като самостоятелно звено към народните съвети, ако то е в по-малък район или липсват подобни структури (чл. 4 (3)). Като специфично условие (изискване) за разкриване на подобен вид социална услуга се определя минимум от 30 души кандидати, за да може да бъде организирана и функционално действаща социална служба (филиал) за домашен патронаж (чл. 4 (2)).

Интегрирането на системата за домашен социален патронаж чрез обслужването по жилищата на стари хора и инвалиди като социална услуга несъмнено е значителен социален принос за функционалното развитие на социално защита на населението в България. Успехът на тази форма на социално подпомагане е показателен с оглед на факта, че към месец май 1976 г. по думите на началника на управление СП към МТСГ тя функционира пълноценно във

всички окръзи на страната и обхваща значителен брой нуждаещи се (*Социално дело*, 1976: 15).

От тук нататък до втората половина на 80-те години на века естественият процес, свързан с функционалното надграждането на системата и нейното усъвършенстване, се насочва към подобряване нивото на предлаганите социални услуги, разширяване на нейния обхват, като същевременно се търсят и развиват нови форми, за да се задоволи още по-пълно широкият диапазон от грижи за нуждаещите се стари хора и инвалиди.

Цялостен и завършен вид системата за обслужване на стари хора и инвалиди по домовете придобива в края на разглеждания период с приемането на *Наредба № 7 (ДВ, бр. 66, 25.08.1987 г.)*. Въпреки че в много отношения тя отразява еволюционните процеси, свързани с развитието и регламентиране на този вид услуга, в нея могат да бъдат отчетени и много нови и специфични елементи.

Сред съществените изменения, залегнали в наредбата, сега могат да се отбележат както новите условия и редът за обслужване на стари хора и инвалиди, като право на такъв вид социални услуги сега вече имат: само лица над 65 години, инвалиди от I и II група, лица под попечителство, когато живеят с близки в едно домакинство, но последните не са в състояние да се грижат за тях, така и включването на нови социално-нуждаещи се групи – **активни борци против фашизма и капитализма (АБПФК)**; **инвалиди от войните** (участниците основно от войните 1944–1945 г.); самотни лица (над 80 години); лица с минимален доход (до 100 лв.)¹⁴ (*чл. 2*).

Като показателен факт за протичащите промени сега може да се отчете увеличаване възрастта на обслужваните лица, което е продиктувано, от една страна, от нарастването на броя на ползвателите на социалната услуга, което налага определено редуциране и обезпечаване (обслужването) на наистина нуждаещите се възрастни хора и инвалиди. Същевременно, от друга, се забелязва едно „*неоправдано компенсиране*“ с оглед увеличаване на контингента от привилегировани лица (АБПФК), които получават улеснен достъп както до определени публични блага, така и до медицински грижи и безплатни лекарства (Пушкарлова, И., 2012: 3) без обективна или минимална необходимост.

Въпреки че през посочения период до началото на демократичните промени в много отношения голяма част от съществуващата социална уредба се запазва и преповтаря действащите предходните разпоредби, условията за социално обслужване на възрастни лица и инвалиди значително нараства и се подобрява. Сред положителните елементи, които могат да се изтъкнат, несъмнено са разширяване обхвата на социалната услуга, по-ясно дефинирани-

¹⁴ Когато те нямат доходи и близки, от които могат да получават издръжка съгласно Семейния кодекс, те се обслужват безплатно.

те критерии за ползване, ресурсно обезпечаване и прилагането на цялостна (комплексна) медико-социална грижа.

През целия посочен период до началото на 90-те години като характерен елемент в системата на социалното подпомагане по отношение обслужването на стари хора и инвалиди се налага концепцията и разбирането за задоволяване основно на здравните нужди чрез медико-социални услуги. По-съществена промяна към изместване на акцента в дейността на социалните услуги в съвременните ѝ форми и аспекти, която днес познаваме, се залага с промените в Правилника за социално обслужване на лица и семейства (*ДВ, бр. 68, 20.08.1991 г.*).

Въпреки че след демократичните промени в него се определят новите форми, условията и редът за обслужване на социално слаби лица и семейства, домашният социален патронаж продължава да се развива като съставна и интегрирана социална услуга и по отношение на възрастни хора и инвалиди (над 65 години) (*чл. 3*).

Сред основните насоки в неговата функционална дейност сега се явява не само задоволяването на потребностите на населението от социални грижи¹⁵, но и приоритетното обслужване на лица над 75-годишна възраст, самотни и такива с доходи до размера на социалната пенсия (*чл. 4 (2)*). За разлика от предходния период акцентът в неговата дейност се измества към *деполитизиране* и социализиране на социалните услуги и организиране обслужване по домовете, изразяващо се основно в: доставяне на храна, наблюдение на здравното състояние и съдействие за получаване на медицинска помощ, поддържане на хигиената в дома, снабдяване с отоплителни материали, облекло и обувки за лицата, които нямат собствени средства, покупка на хранителни продукти и други стоки от първа необходимост със средства на обслужвания, различни административни, финансови или правни услуги.

По отношение на лица, невключени в патронажа, същите могат да се ползват от споменатите услуги по утвърден ценоразпис на регионалния (общинския) център за социални грижи.

Заклучение

Разглеждайки от дистанцията на времето развитието на домашната социална грижа в България от втората половина на XX в., може да се каже, че тя следва общите и закономерните процеси в социалната сфера по отношение на

¹⁵ В *чл. 3* те са определени, като следва: обществени трапезарии, дневни домове за деца или възрастни, рехабилитационни центрове, клубове на пенсионера или инвалида, бюра за социална дейност, жилища за временно настаняване на социално слаби лица и семейства.

системата за социално подпомагане. Въпреки че се явява едно от последните звена в структурата на съвременната социална защита, първоначално нейното развитие се подчинява изцяло на концепцията и разбирането за домашна медицинска услуга, имаща за цел основно подпомагането и задоволяване на здравните нужди на стари хора и инвалиди.

В края на периода практическият опит от интегрирането ѝ в системата за социално подпомагане измества постепенно нейното приложно поле все повече в сферата на социалната работа. Благодарение на така създадената стабилната основа, върху която днес тя се развива, този вид социална услуга заема все по-важно и основно (базово) положение в националната социална система на съвременното българско общество.

Показателно значение за нейната функционална роля като вид социална услуга е фактът, че днес тя (в условията на продължаващата кризата с корона вируса 2020–2021 г.) на практика се превръща във втората по важност публична функция – след здравните грижи, обхващаща над 43 хил. души¹⁶, финансирани изцяло от общинските бюджети¹⁷.

ЛИТЕРАТУРА

- Балканска-Георгиева, П. (2003) Възрастният човек като пациент: Клинико-геронтопсихология в здравните и в соц. грижи. София, Булвест 2000, 2003 ([София], Investpres) [Balkanska-Georgieva, P. (2003) Vazrastniyat chovek като patsient: Klin. gerontopsihologia v zdravnite i v sots. grizhi. Sofia, Bulvest 2000, 2003 ([Sofia], Investpres).]
- Димитрова, Н. (2012) Роля на социалните услуги в България в периода 1944–1989 г. – В: Да познаем комунизма. Сборник с изследвания, Институт за изследване на близкото минало, Сиела, София, 227–268. [Dimitrova, N. (2012) Rolya na sotsialnite usluzhi v Bulgaria v perioda 1944–1989 g. – V: Da poznaem komunizma. Sbornik s izsledvania, Institut za izsledvane na blizkoto minalo, Siela, Sofia, 227–268.]
- Живков, Т. (1972) За последователно изпълнение решенията на Десетия конгрес на БКП за повишаване жизненото равнище на народа: Доклад пред пленума на ЦК на БКП, състоял се на 11, 12, 13 дек. 1972 г. София, Партиздат. [Zhivkov, T. (1972) Za posledovatelno izpalnenie resheniyata na Desetia kongres na BKP za povishavane zhiznenoto ravnishite na народа: Doklad pred plenuma na TsK na BKP, sastoyal se na 11, 12, 13 dek. 1972 g. Sofia, Partizdat.]

¹⁶ Бройката е базирана на изказване на экс социалния министър Деница Сачева (2019–2021): <https://ime.bg/bg/articles/socialniyat-patronaj-po-vreme-na-kriza/#ixzz6pmXwNlCa>

¹⁷ По данни на ИПИ, към настоящия момент Столична община отделя близо 6 млн. лв. за социален патронаж, като услугата обхваща около 1600 души. Община Варна отделя 2,9 млн. лв. и обхваща 550 души в комплексната услуга, която включва доставка на храна, поддържане на лична хигиена и хигиена на жилището, битови услуги и т.н. <https://ime.bg/bg/articles/socialniyat-patronaj-po-vreme-na-kriza/#ixzz6pmZEhjIH>

- Казанлъкчиев, Т. (1975) Медико-социални въпроси на старостта. – *Социално дело*, 1975, 7–8. [Kazanlakchiev, T. (1975) Mediko-sotsialni vaprosi na starostta. – *Sotsialno delo*, 1975, 7–8.]
- Коева, Ж., (1968) Патронажът – най-нова форма на социални грижи. – *Инвалид*, 1968, 5. [Koeva, Zh., (1968) Patronazhat – nay-nova forma na sotsialni grizhi. – *Invalid*, 1968, 5.]
- Механджийска, Г. (2015) Самота и удовлетвореност от живота при потребители на социални услуги в напреднала и старческа възраст. – Е-списание СОЦИАЛНА РАБОТА, 2015, 1, година III, 29–47. – <https://www.swjournal-bg.com/article.php?id=23>
- Механджийска, Г. (2020) Методика на домашните посещения в социалната работа: учебно и практическо пособие. София, УИ „Св. Климент Охридски“. [Mehandzhiyska, G. (2020) Metodika na domashnite poseshtenia v sotsialnata rabota: uchebno i prakticheskoto posobie. Sofia, UI “Sv. Kliment Ohridski”.]
- Николова, Н., П. Ганев (2020) Социалният патронаж по време на криза. [Nikolova, N., Ganev, P. (2020) Sotsialniyat patronazh po vreme na kriza.] – <https://ime.bg/bg/articles/socialniyat-patronaj-po-vreme-na-kriza/> [прегледано 21.03.2020 г.]
- Петров, И. (2014) Гериатрична медицина. Елементи за концепция. – *Медицински преглед*, 50, 2014, 5, 62–68. [Petrov, I. (2014) Geriatrichna meditsina. Elementi za kontsepsiya. – *Meditsinski preglad*, 50, 2014, 5, 62–68.] – <http://cml.mu-sofia.bg:8080/xmlui/handle/10861/1060> [прегледано 21.03.2020 г.]
- Петров, И. (2014) 50 години геронтологични изследвания. Българският център по геронтология и гериатрия. – *Bulgarian medicine*, 4, 2/2014, 24–31. [Petrov, I. (2014) 50 godini gerontologichni izsledvania. Balgarskiyat tsentar po gerontologia i geriatria. *Bulgarian medicine*, 4, 2/2014, 24–31.] – http://basa.bg/n/images/files/BG_Medicine_Tom_2014-2_WEB.pdf [прегледано 21.03.2020 г.]
- Попова, К. (2003) Държавата и обществените грижи за възрастните хора в първите години на социализма в България. – Известия на Катедра *Българска история и археология* и Катедра *Обща история* – ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград, 1/2003, 263–275. [Popova, K. (2003) Darzhavata i obshtestvenite grizhi za vazrastnite hora v parvite godini na sotsializma v Bulgaria. – Izvestia na Katedra *Balgarska istoria i arheologia* i Katedra *Obshta istoria* – YuZU “Neofit Rilski” – Blagoevgrad, 1/2003, 263–275.] <http://www.history.swu.bg/PDF/20.pdf>
- Пушкарова, И. (2012) Привилегиите в тоталитарната държава, АСЕТ. [Pushkarova, I. (2012) Privilegiite v totalitarnata darzhava, ASET.] – <http://justicedevelopment.org/index.php/download/privilegiitotalitarna-darzhavaiva-pushkarova.pdf>. [прегледано 01.11.2020 г.]
- Стойнев, Г. (1969) Дълголетие и старост. София, ДО Бълг. книга. [Stoynev, G. (1969) Dalgoletie i starost. Sofia, DO Balg. kniga.]
- Стойнев, Г. (1986) Социална геронтология. София, Медицина и физкултура. [Stoynev, G. (1986) Sotsialna gerontologia. Sofia, Meditsina i fizkultura.]
- Стойнев, Г. (1975) Стария човек, обществото и проблемите на геронтологията. – *Социално дело*, 1975, 1. [Stoynev, G. (1975) Staria chovek, obshtestvoto i problemite na gerontologiyata. – *Sotsialno delo*, 1975, 1.]
- Узунова, С. (1975) Средата за живеене на най-възрастното население. – *Социално дело*, 1975, 6. [Uzunova, S. (1975) Sredata za zhiveene na nay-vazrastnoto naselenie. – *Sotsialno delo*, 1975, 6.]

- Христов, А. (2021) Развитие на социалната защита в българското общество от неговото формиране до края на XX в. (Исторически обзор). София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ [Hristov, A. (2021) Razvitiе na sotsialnata zashita v balgarskoto obshtestvo ot negovoto formirane do kraya na XX v. (Istorieski obzor). Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Янакиева, А. (2014) Маркетинг на дейността медицински патронаж в домашни условия. София, Ивент Куин, [Дедракс]. [Yanakiyeva, A. (2014) Marketing na deynostta meditsinski patronazh v domashni uslovia. Sofia, Ivent Kuin, [Dedrats].]
- За достоен живот на хората от третата възраст. [Кръгла маса, София, 2016] (2017) Състав. Любен Димитров, Максим Мизов. София, Авангард Прима, Фонд Човештина. [Za dostoen zhiivot na horata ot tretata vazrast. [Kragla masa, Sofia, 2016] (2017) sastav. Lyuben Dimitrov, Maksim Mizov. Sofia, Avangard Prima, Fond Choveshtina.]
- Denham, M. (2012) History of geriatric medicine in the UK: pioneers of geriatric medicine. <https://www.bgs.org.uk/resources/history-of-geriatric-medicine-in-the-uk-pioneers-of-geriatric-medicine> [прегледано 11.01.2020 г.]
- Denham, M. (2016) A Brief History of the Care of the Elderly. <https://www.bgs.org.uk/resources/a-brief-history-of-the-care-of-the-elderly> [прегледано 11.01.2020 г.]

Нормативни актове и документи

- Указ за обществено подпомагане (ИПНС, бр. 77, 25.09.1951 г.). [Ukaz za obshtestveno podpomagane (IPNS, br. 77, 25.09.1951 g.)]
- Указ № 315 За допълнение на Указа за обществено подпомагане. (ИПНС, бр. 65, 13.08.1957 г.). [Ukaz № 315 Za dopalnenie na Ukaza za obshtestveno podpomagane. (IPNS, br. 65, 13.08.1957 g.)]
- Указ № 691 Закон за лицата и семейството. (ДВ, бр. 182, 09.08.1949 г.). [Ukaz № 691 Zakon za litsata i semeystvoto. (DV, br. 182, 09.08.1949 g.)]
- Указ 2937 Закон за единния план за обществено-икономическо развитие на Народна република България. (ДВ, бр. 101, 26.12.1972 г.). [Ukaz 2937 Zakon za edinnia plan za obshtestveno-ikonoomicheskoo razvitiе na Narodna republika Bulgaria. (DV, br. 101, 26.12.1972 g.)]
- Закон за изменение на чл. 7 от закона за лицата и семейството. (ДВ, бр. 69, 90/1956 г.). [Zakon za izmenenie na chl. 7 ot zakona za litsata i semeystvoto. (DV, br. 69, 90/1956 g.)]
- Правилник за организацията и ръководството на културните клубове за стари хора. (ДВ, бр. 82, 16.10.1964 г.). [Pravilnik za organizatsiyata i rakovodstvoto na kulturnite klubove za stari hora. (DV, br. 82, 16.10.1964 g.)]
- Правилник за организацията и ръководството на пансионите за лица в напреднала възраст с близки. (ДВ, бр. 83, 20.10.1964 г.). [Pravilnik za organizatsiyata i rakovodstvoto na pansionite za litsa v naprednala vazrast s blizki. (DV, br. 83, 20.10.1964 g.)]
- Правилник за устройството и задачите на органите по пенсиите и социалните грижи при народните съвети. (ДВ, бр. 36, 08.05.1970 г.). [Pravilnik za ustroystvoto i zadachite na organite po pensiite i sotsialnite grizhi pri narodnite saveti. (DV, br. 36, 08.05.1970 g.)]

Постановление № 159 на МС от 13.08.1991 г. Правилник за социално обслужване на лица и семейства (*ДВ, бр. 68, 20.08.1991 г.*). [*Postanovlenie № 159* на MS от 13.08.1991 g. Pravilnik za sotsialno obsluzhvanе na litsa i semeystva (*DV, br. 68, 20.08.1991 g.*)]

Наредба за работа на бюрата за регистрация и разпределение на работната сила и настаняване на работа на лица с ограничена трудоспособност. (*ИПНС, бр. 46, 08.06.1954 г.*). [*Naredba za rabota na byurata za registratsia i razpredelenie na rabotnata sila i nastanyavane na rabota na litsa s ogranichena trudosposobnost. (IPNS, br. 46, 08.06.1954 g.)*]

Постановление № 128 на МС от 17.12.1963 г. За трудоустрояване на лица с намалена трудоспособност. Наредба за трудоустрояване на лица с намалена трудоспособност. (*ДВ, бр. 101, 27.12.1963 г.*). [*Postanovlenie № 128* на MS от 17.12.1963 г. Za trudoustroyavane na litsa s namalena trudosposobnost. Naredba za trudoustroyavane na litsa s namalena trudosposobnost. (*DV, br. 101, 27.12.1963 g.*)]

Временна инструкция за патронажното обслужване на стари хора и инвалиди на МНЗСГ от 27.03.1968 г. [*Vremenna instruktsia za patronazhното obsluzhvanе na stari hora i invalidi na MNZSG* от 27.03.1968 g.]

Заповед № 1347 от 29.03.1968 г. на МНЗСГ. [*Zapoved № 1347* от 29.03.1968 g. na MNZSG.]

Постановление на МС и ЦСБПС от 23.05.1973 г. [*Postanovlenie* на MS i TsSBPS от 23.05.1973 g.]

Наредба № 19 за обслужване на стари хора и инвалиди (*ДВ, бр. 6, 20.01.1976 г.*). [*Naredba № 19* za obsluzhvanе na stari hora i invalidi (*DV, br. 6, 20.01.1976 g.*)]

Наредба № 7 от 17 март 1987 г. за обслужването на стари хора и инвалиди по домовете (*ДВ, бр. 66, 25.08.1987 г.*). [*Naredba № 7* от 17 mart 1987 g. za obsluzhvaneto na stari hora i invalidi po domovete (*DV, br. 66, 25.08.1987 g.*)]

Конвенция за правата на хората с увреждания (*ДВ, бр. 12 от 10.02.2012 г.*). [*Konventsia za pravata na horata s uvrezhdania, DV, br. 12* от 10.02.2012 g.]

Програма на БКП, приета на X конгрес, 1971. [*Programa na VKP, prieta na X kongres, 1971*].

Съкращения

АБПФК – Активни борци против фашизма и капитализма

БЧК – Български Червен кръст

МНЗСГ – Министерство на народното здраве и социалните грижи

НИЕГГ – Научен институт по ендокринология, геронтология и гериатрия

ППЗОП – Правилник за прилагане на Закона за обществено подпомагане

ЦГГ – Център по геронтология и гериатрия

ЦСБПС – Централен съвет на Българските професионални съюзи

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА
Книга Социални дейности
Том 114–115

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF EDUCATION
Social work
Volume 114–115

ИСТОРИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И СЪВРЕМЕННИ ТЕНДЕНЦИИ В СОЦИАЛНОТО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО

АЛЕКСАНДРИНА КИСЬОВА*

***Резюме.** Целта на студията е да се проследи етапното, историческо развитие на социалното предприемачество. Основните аспекти са икономическите и социалните предпоставки за неговото зараждане и социалните иновации – кооперативното дело, дарителството и социалната отговорност, които предшестват дейността на социалното предприятие, както и съвременните тенденции и законовата рамка в няколко европейски държави. Главната задача е да се открият неговите характеристики, развивали се през годините чрез други социални иновации, които са в основата на съвременното схващане за социално предприятие.*

***Ключови думи:** социална икономика, социално предприемачество, кооперативно дело, дарителство, социална отговорност, целеви групи, хора в неравностойно положение*

* Имейл: aalexkisiova@gmail.com

HISTORICAL DEVELOPMENT AND CURRENT TRENDS IN SOCIAL ENTREPRENEURSHIP

Aleksandrina Kisiova

***Abstract.** The aim of the study is to trace the staged, historical development of social entrepreneurship. The main aspects are the economic and social preconditions for its origin and social innovations - cooperative work, donations and social responsibility, which precede the activities of the social enterprise, as well as current trends and the legal framework in several European countries. The main task is to highlight its characteristics, developed over the years through other social innovations that are at the heart of the modern concept of social enterprise.*

***Key words:** social economy, social entrepreneurship, cooperative work, donations, social responsibility, target groups, disadvantaged people*

Традиционното възприятие за предприемачеството е създаването на финансов печалба чрез производство, предлагане на определени услуги или стоки. През годините грижата за хората в неравностойно положение е оставена изцяло на местните и националните власти, неправителствените (НПО) и благотворителните организации. Отдавна е нарушен балансът между бизнеса и интересите на обществото. От една страна, се явява все по-засилващата се конкуренция в частния сектор. Предлагането на стоки и услуги става все по-разнообразно и изискванията към персонала стават все по-неизпълними. Големите производства все повече замърсяват околната среда, което влияе негативно на здравето на цялото общество.

От друга страна, социалните проблеми стават все повече, а става ясно, че държавният бюджет или донорските средства на НПО стават все по-недостатъчни за решаването им.

Осъзнаването на тези факти довежда до необходимостта от подпомагане на хората в неравностойно положение чрез въвличането им в трудов процес. Резултат от тази необходимост е социалното предприемачество, което, от една страна, предлага т.нар. защитена заетост на уязвими хора, а от друга – генерира приход, който гарантира заплащането на работещите.

В наши дни се формират и развиват с бързи темпове нови социални предизвикателства. Свидетели сме на растящи неравенства „бедни–богати“, динамични климатични промени, религиозна дискриминация, тероризъм и конфликти.

Социалната икономика е събирателно понятие, с което се акцентира върху прекия социален ефект от дейността на предприятия и/или организации, които са учредени със социална цел и целенасочено организират своята дейност, за да постигат такъв резултат. Социалната икономика е едновременно част от реалната икономика и част от гражданското общество, в която физически и/или юридически лица, сдружения на доброволци или други

организиран субект осъществяват стопанска дейност в обществена полза и реинвестират печалба за постигане на социални цели.

Социалното предприемачество като концепция стана популярно в средата на XX в. с книгата на Х. Боуен (1953) „Социална отговорност на бизнеса“, но идеята може да бъде проследена преди няколко века в традицията на религиозните организации за братство и социалност, кооперативното движение и благотворителните начинания.

Примери за социални иновации, допринасящи за постигане на целите и благо на обществото, са: първото училище за медицински сестри (Флорънс Найтингейл), кооперативното движение (Робър Оунен), движението за подаръци в Индия (Виноба Бхаве) и иновативната методика на преподаване и обучение, насочена към справяне с деца с различни познавателни способности, включително психични заболявания (Мария Монтесори) (Alter, K., 2006).

Социалното предприятие се опитва както да осигури заетост на хора от уязвимите групи, така и да генерира печалба, която да бъде използвана за реализирането на социални услуги. Так,а от една страна, хора, които нямат възможност да се реализират на пазара на труда биват приобщени в извършването на трудова дейност, а от друга, средствата за социалните услуги биват спестени от държавния бюджет (Gustav, C., 1967).

Неговите принципи, методи и организационни модели продължават да се развиват, отразявайки развитието на технологиите, и да се справят с все повече и повече уязвими групи хора, социални и екологични предизвикателства.

От началото на 80-те години на миналия век въпросите, свързани със социалните предприятия, придобиват особена популярност, практико-приложна, както и научна значимост. От половин век насам интересът към тях все повече нараства и те са обект на академични изследвания, стават част от образованието, превръщат се във фактори, които влияят на социалната и икономическата политика (Chahine, T., 2016).

„В по-общ план, формирането и развитието на социалните предприятия са следствие на дълбоки социални, демографски, културни, глобални, обществени промени. В по-тесен смисъл социалните предприятия търсят решения на проблема с безработицата, социалното неравенство, бедността, здравеопазването и социалните грижи“ (пак там).

От съществено значение са проучванията на различните предпоставки за нарастващата нужда от социалните предприятия. Тези предпоставки са заложени в устоите на всяка държава и най-вече в социалните и икономическите политики. Все по-задълбочените проучвания водят до все по-обогатяващо и развиващо се познание за социалните предприятия. В научната литература вече са налице актуалните въпроси за същността, разнообразието и мащаба на социалното предприемачество. Обръща се съществено внимание и на критериите за оценка и мониторинг на техните постижения. Темата е все по-об-

съждана и дебатите дават основание да се мисли, че важноста на социалните предприятия е основополагаща за социалните науки.

Историческо развитие и концепция за социалните предприятия

През 1978 г. в Йоркшир, Великобритания, е създадено Движението за обща индустриална собственост – *Industrial Common Ownership Movements (ICOM)*. През 1981 г. Фреер Сприкли (Freer Spreckley), водещ интелектуалец на това движение, за първи път дефинира и структурира съдържанието на социалното предприятие и предлага научно обоснован метод за неговото „демократично управление“ (Tangirala, H., 1981: 204).

В един от своите трудове, а именно „Социалният одит – инструмент за управление за съвместна работа“, Сприкли дефинира социалното предприятие като предприятие, основано на изпълнението на социални цели и тяхното обективно измерване. Базовият принцип на Сприкли (*Triple Bottom Line*): финансова стабилност, социално благо и отговорност към обкръжаваща среда, формира основополагащите идеи на съвременното социално предприятие. За краткост, този принцип се обозначава често в научните и практическите изследвания като „принцип на триединството“ (пак там).

Дефинираното, в края на ХХ в., предприятие във Великобритания не е случайно събитие. Продукт е на капитализма и на неговия крайъгълен камък – предприемчивостта. То е израз на т.нар. ценности на Тачеризма от началото на 80-те години на миналия век, които са иновативност, въображение, находчивост, прагматизъм, готовност за поемане на риск – категории, присъщи на индивидуализма и създаващи богатството. Социалният елемент в идеологическата концепция на Маргарет Тачър, основополагащ при формирането на базовата концепция за социалното предприятие на Сприкли, се формира на границата между натрупването на богатството и неговото използване, т.е. границата между общественото и личното благо (Тачър, М., 2002: 432–450; Шарп, П., 1998: 256–257).

Социалното предприятие е като естествено продължение на стремежа на световното общество да си помогне. В по-тесен смисъл това е нуждата да се намерят решения на социалните проблеми и да се обърне внимание на важните, за обществото, теми.

През 80-те години широк интерес представлява дебатът, който обхваща определени страни в Европа и части от Америка. Това е дебатът за личното и общественото благополучие. Той привлича вниманието на учени, политици, общественици, практики към институционализиране на норми, правила, процедури за повече социална справедливост, за нови жизнени стандарти, за нараване на общественото благосъстояние, за опазване на околната среда и др.

„Целта на заинтересованите страни била да бъдат променени моралните устои, да бъдат изменени социалните и икономическите практики и политики. Необходимо било да бъдат апробирани нови, по-подходящи за новото време“ (Monzón, J., 2012).

Този дебат има дълга предистория в икономическата сфера. През XIX в. например Адам Смит определя пазара, мотивиран от егоизъм, като най-важното средство за задоволяване на нуждите на човечеството. От другата страна, той нарича алтруизма – основа на добродетелта, „съвършенството на човешката същност“. По този път Смит издига идеята, че всеки преследва собствения си интерес, било то социален или икономически, за да бъдат задоволени интересите на всички (Smith, A., 2000: 27).

Темата за противопоставянето на обществения и личния интерес е позната още от древността в трудовете на древногръцките мислители – Сократ, Платон и Аристотел. През годините тя е предмет на трудове на изследователи и представители на различни социални дисциплини – философи, теолози, антрополози, социолози и др. В последствие дебатът провокира изследванията на редица представители на ранната модерна философска епоха като Джон Люк, Рене Декарт, Жан-Жак Русо. През XIX в. учени и видни общественици, сред които Джон Стюард Мил, Карл Маркс и Фридрих Енгелс, обогатяват концепцията със своите идейни схващания. През XX в. дебатът провокира интереса на учени, социолози и теолози като например Жан Порт Сартр и Дейвид Люис (Кинг, П., 2004).

„По време на индустриалната революция (XIX–XX век) този дебат е сериозно засегнат и намира своето практическо проявление в икономиките предприятия на някои страни в Европа и в отделни щати в САЩ. Проявява се в социално отговорни инициативи, иновативни модели на производства и управление. През този период най-отчетливо се вижда, че социалният аспект на трудовете правоотношения се усъвършенства. Тогава се формират и работнически кооперации и различни видове социални услуги (домове за стари хора и др.) Тези нови, за това време, институционални структури са основата на корпоративната социална отговорност, която се явява една от предшестващите концепции на социално предприятие и на някои от неговите основополагащи принципи“ (пак там).

Въпреки продължителното присъствие на дебата за общественото и личното благо чак през 80-те години на XX в. социалното предприятие придобива нови роли и функции за обществото – то се превръща в неразделна част от формирането на социални, икономически, публични политики. Именно тогава социалното предприятие легитимира и утвърждава в практиката нови социални правила и принципи на развитие и управление, а точно те са в същината на съвременната социална икономика.

Еволюция на концепцията за социалните предприятия

Проучванията и проследяването на произхода на социалното предприятие и социално-икономическите традиции водят до XIX в. Съществуващите предшественици (социалната отговорност, дарителството и корпоративното дело) позволяват да се проучат важни фактори за формирането и развитието на съвременното социално предприятие. Те са свързани с утвърдените практики в областта на социалната отговорност, дарителството и корпоративното дело (фиг. 1).

Явяват се основополагащи за знанията, които имаме днес за социалното предприятие, и допринасят за разбирането на неговите принципи – социалната мисия, автономността, демократичното управление и др.

„Практики в сферата на кооперативното дело, дарителството и социалната отговорност са се прилагали в продължение на много години от различни пионери в областта. Те са най-големият ни източник за произхода и историята на развитие на съвременното социално предприятие. Дават отвори на въпросите защо точно в тези страни – Великобритания и САЩ, се е зародила тази концепция, как и защо е създадено социалното предприятие и какво би предизвикало неговото бъдещо развитие“ (William, J., 2007: 56–67).

Кооперативно дело

Първите кооперативни форми се зараждат в Англия през XVII в. По това време хората, обработващи земята, стигат до консенсус, че всеки има глас и право при разпределяне на печалбата. Това е първообразът на установяване на кооперативна форма за организация на труда, социални и търговски ценности. Липсващото звено се оказва установяването на определена форма на собственост върху земята. Поради тази причина, според анализатори, моделът не просъществува дълго във времето (пак там).

Достойнствата и пропуските на кооперативното дело водят до създаването на първото институционализирано кооперативно социално предприятие през 1880 г. във Великобритания. То трябва да постига търговските цели, но и да развива общността на мелничарското производство. Благодарение на него кооперативното дело придобива голяма популярност през XVIII и особено през XIX в. Установява се „общество на кооперативите“. Чрез него се развиват идеите за демокрацията, различни форми за организация на обществото, за обединена собственост на земята и средствата, влагани в производството. Тези промени се наблюдават първо в Англия, но се разпространяват и по света. През XIX в. кооперативите стават неконкурентоспособни и се трансформират в държавен инструмент за управление (пак там).

„Фреер Сприкли, за да предотврати тези събития, през 1987 г. създава концепцията на съвременното социално предприятие и практиките на кооперативната дейност. Тя включва принципите на едни от най-ранните кооперативни форми, но съдържа и доста съвременен модел на функциониране, управление и отношение за запазване на околната среда, останал в историята като т.нар. троен основополагащ принцип¹“ (Barilli, F., 2014).

В началото на XX в. кооперативите са формата на съвременното социално предприятие. Успешен и популярен в икономическата литература пример за това е т.нар. модел на Мандрагон. Той е създаден през 1956 г. в района на Баските, Испания, в малък град, пострадал от масовата безработица след Испанска гражданска война. Основан е от петима инженери в сферата на производство на петролни лампи и готварски уреди. През 1959 г. към кооператива се създава Работническа банка и Кредитен съюз, които позволяват на членовете – собственици на кооператива, достъп до финансови услуги – средства за финансиране на нови кооперативни начинания. За последните десет години глобалното социално предприятие генерира печалби средно от 5,0 милиарда долара годишно. Към 2020 г. МСС (<https://www.mondragon-corporation.com/en/about-us/>) включва 120 микрокооперативи, които предоставят трайна заетост на 42 хил. работници – собственици. Това е глобална социална иновация, която създава над 40 училища, университети, специализирани болници, детски градини и пр. (Larrañaga, J., 1998).

¹ „Единственият“ основополагащ принцип включва само финансовата доходност на предприятието. „Двойният“ основополагащ принцип се сформира на база на финансовата доходност и на социалния принос за развитие на обществото. От своя страна „тройният“ основополагащ принцип интегрира към посочените по-горе елементи и принос към опазване на околната среда. „3 Ps“ „трите пета“ са: хора, печалба и планета (People, Profit, Planet). „Четириединият“ принцип приобщава към другите принципи културното измерение и въздействие.

История на дарителството

За разлика от Европа в Америка първата форма на социално предприемачество се явява дарителството – донорство или филантропство. (Amar, B., 2005: 28–54). Макар че по своята същност дарителството се различава по своя характер от социалното предприемачество, поради своя пасивен елемент, то се явява негов предшественик.

Поради загуба на директно финансиране от страна на щатските правителства в САЩ големи дарителски компании започват да търсят решения и излизат да оперират на пазара чрез реализиране на обучения за рискови групи и доставка на социални услуги.

„Зараждането на тази форма на дарителство води началото си от фирми или организации, които са натрупали икономически капитал и вливат част от него в социалната сфера. Филантропските социални модели се характеризират с инвестирането на средства в различни социални каузи и до голяма степен в опазването на околната среда“ (Gillwald, K., 2012: 34–50).

От първите и най-популярни в наши дни модели, основоположници на съвременното социално предприятие, е този на Карнеги (Carnegie model).

В края на XIX в. той основава първите дарителски организации. Те функционирали в полза на университети, болници, паркове, библиотеки, църкви и други обществено значими институции. Карнеги насочва разпределянето на средства към образованието, околната среда и религията – социално значими аспекти за обществото. Със своя пример той поставя началото на идеята за дарителство в помощ на цялото общество (Carnegie Model-Organization Theory and Design-Handouts, Lecture notes for Organization Theory and Design).

Друг популярен модел за дарителство е създаден от Уилям Норис (William Norris) през 60-те години на XX в. През 1967 г. той основава своя компания – Control Data Corporation, и поставя основите на социалното предприятие в рамките на бизнеса. Неговата революционна идея се изразява в превръщането на незадоволените социални нужди на обществото в нови ниши на пазара. Той предлага иновативни решения за ремонти и обновяване на градски квартали, подкрепя и влага средства в създаването на алтернативни източници за електроенергия, безплатно образование за деца от уязвими социални групи (Reports of the Commissioners Appointed in Pursuance of Acts of parliament, Том 33).

„През осемдесетте години се сформира, известния като „мозъчен тръст“ модел от изследователите Питър Дракър и Днож Кенет Гълбрайт. Той има за цел популяризирането на социалните и предприемаческите идеи на Норис. В днешни дни връзката между филантропията и социалното предприемачество е много силна“ (Conference, 2017).

Професор Грегори Дийс (Gregory Dees), който е основател на Център за социални иновации в университета в Станфорд, определя: „Социалните предприемачи са филантропи. Идеята за ползване на силите на пазара за социални

подобрения не е нова. Новият момент е ентузиазмът, с който предприемачеството се превръща в интегрален елемент при създаването на трайна социална промяна“ (Dees, G., 2007).

Освен проучванията на Дийс, други изследователи по света доказват, че съществуват множество бариери пред социалния пазар. Това предполага съвременните филантропи да мислят по посока на нови модели и иновации в областта. Преодоляването на социалните проблеми изисква пренасочване на държавни капитали и частни ресурси към хората от уязвимите групи, за да бъдат подпомагани и въвличани в социални и предприемачески начинания (Mair, J., 2002).

Социална отговорност

Идеите и практиката на социалната отговорност имат дълга история в икономическата и социалната сфера. Различни са мненията в литературата за произхода на термина, съществуват многобройни интерпретации, които не са еднозначни.

През годините концепцията се обогатява от изследователите в тази област, които допринасят с различни доводи, доказателства и примери. В исторически план темата за социалната отговорност се асоциира първоначално с т.нар. рационално-икономическа концепция, спорд която основната роля на предприятието е финансовата печалба, а не социалната значимост. Тази концепция не отговаря на потребностите на обществото и се трансформира и обогатява, като включва в себе си и идеята отговорност и справедлива подялба на печалбата. Тази радикална промяна се налага и от историческото развитие на принципите и нормите на новите кооперации. Най-вече резултат дават обществените дебати за социалната отговорност. Тази тема е актуална и до днес със съвременните схващания за термина (Нарлева, К., 2011).

През XX в. се открояват ясно две противоречащи си тенденции в тази насока. Първата група научни, но и прагматично ориентирани схващания, разглеждат социалната отговорност по-общо. Идеята е за подпомагане на обществото за постигане на глобални цели – устойчиво развитие, намаляване на бедността, опазване на околната среда, здравеопазване, безопасност на труда и др. С тези схващания за социалната отговорност тя лесно би могла да се разглежда като сходна със схващанията за социалните предприятия, от гледна точка на цели и приоритети. Другото съвременно схващане за социалната отговорност се асоциира с постигането на прикрити цели и приоритети и дали чрез нея се постигат действително социални цели и се решават екологични проблеми в полза на обществото (пак там).

Това интерпретиране на социалната отговорност поставя под съмнение чистотата на намеренията на предприемачите. Стават ли злоупотреби във вътрешните равнища на организациите, свързани с привидни за обществото чисти идеи и подбуди?

Наред с тези съмнения в съвременното общество все повече нараства необходимостта от социалната отговорност поради застаряващото население, задълбочаващо се неравенство в обществото и климатичните промени. А тези обществени проблеми изискват адекватна визия от страна на компаниите.

Съвременни тенденции

Англия

В Англия още през 2005 г. се узаконяват всички социални предприятия и те се радват на голяма подкрепа – финансова и институционална – от държавата и обществото.

„Социалното предприемачество се счита за един от най-работещите механизми за социално включване за хората в неравностойно положение. Тези предприятия се радват на широка популярност и заради своята социална насоченост голяма част от обществото ги подкрепя“ (Spear, R., 2005).

Законодателството е приело много ясна и кратка дефиниция на социалното предприятие, което гласи: „търговец, извършващ стопанска дейност със социална цел“ (пак там).

С цел популяризирането на дейността на социалното предприемачество в Обединеното кралство се създават множество програми и организират курси с цел финансирането им. До скоро такива програми се предлагаха и от ЕС до прекратяване на членството (2020).

От задължителните условия, за да може едно предприятие да е социално, е печалбата да се инвестира в социални услуги или в общността. В Англия документът, който регламентира дейността на социалните предприятия, е законът относно дружествата с ограничена отговорност в интерес на общността².

Действащото законодателство дава възможност за регистриране по две различни организационни форми. Първата възможност е като юридическо лице, а другата – колективни сдружения.

Днес всички социални предприятия, започнали дейността си като доброволчески организации, са пререгистрирани като търговски. „Социалните предприемачи избират организационната форма, която е най-подходяща да обслужва основните им цели и ценности. Изборът е свързан най-вече с вида на целевата група, която подпомагат. Често срещан е моделът на регистриране на повече от едно юридически лица с цел намаляване на данъците“ (Spear, R., 2005).

² Законът относно дружествата с ограничена отговорност в интерес на общността (Companies (Audit, Investigations and Community Enterprise) Act), в сила от 2005 г., въвежда нов тип юридическо лице за целите на социалното предприятие, но не изключва възможността и друг вид организации да извършват социално предприемачество.

Поради липсата на изрично изброяване в закона на правноорганизационните форми, които могат да бъдат социални предприятия, в рамките на Правителствената стратегия за социалните предприятия е осъществено социологическо проучване, в което интервюираните организации са подбрани по два основни критерия, определящи ги според стратегията като социални предприятия – организацията да има някакъв приход от стопанска дейност (или да възнамерява да придобие такъв до края на следващата година), и целите ѝ да са в полза на общността, социални или природозащитни. Целта на проучването е да се изследва каква е правната форма на предприятията и какъв е статутът им³ (What do changes in the Social Value Act mean for social entrepreneurs? 2021).

Най-голяма част от социалните предприятия (69%) са се регистрирали като търговски дружества с ограничена отговорност (company limited by guarantee), а само 10% като търговско дружество с ограничена отговорност чрез акции (company limited by shares). Отново 10% – взаимоспомагателна каса кооперация или индустриално и благоразумно общество (industrial and provident society). Във връзка с определянето на статута си участвалите в проучването социални предприятия се определят като благотворителна организация (charity), нестопанска организация (not-for-profit) и организация от доброволческия сектор (voluntary organization). Огромна част от организациите, причисляващи се към доброволческия сектор или организации с нестопанска цел, които са с признат статут на благотворителна Тези организации се грижат за благополучието на цялото общество чрез подпомагане на хората в неравностойно положение.

В страна като Англия статутът на благотворителна организация дава много икономически облекчения. Печалбата от стопанската дейност на предприятието не се облага с корпоративен данък, разбира се, ако тя е ползвана само за постигане на социални цели. Друго важно условие е предметът на дейността на предприятието да е близък с този на благотворителните – социални цели. В Обединеното кралство съществува възможността фирма/организация да намали корпоративния си данък чрез дарение за благотворителност. Също така благотворителните организации ползват облекчение в размер на 80% от стойността на сумата, която дължат за ползването на бизнес сгради (rate relief) (пак там).

Благотворителните организации трябва да отговарят на много важни условия, за да придобият такъв статут. Одобрението се дава от създадена за целта Комисия на благотворителните организации. Едно от най-важните условия

³ В Англия няма пречка нестопански (not-for-profit) или благотворителни организации (charity) да извършват стопанска дейност стига да отговарят на съответните критерии, предвидени в нормативен акт (както е в случая на „charity“) или наложени трайно в публичното пространство от правната теория и практика.

е имуществото, което има благотворителната организация, да е изцяло в полза на хората от рисковата група (пак там).

Правният режим, приет в Англия, е благоприятен за създаването и развитието на социални предприятия не само заради икономическите облекчения, но и заради сериозната подкрепа на обществото. Това е предпоставка за регистрирането на все повече благотворителни организации, които да се занимават с предоставяне на социални услуги.

Изложените твърдения не целят отъждествяване на благотворителна организация и социално предприятие, а да се акцентира, че голяма част от този вид предприятия се създават към организации за социални услуги (НПО).

Специално за развитието на социалното предприемачество в Англия е приет Закон на дружествата с ограничена отговорност в интерес на общността (community interest company). Неговата цел е да се увеличи спектърът от съществуващите видове организации, които да имат възможността да се определят и като социални. Социалните предприятия обединяват в себе си бизнес потенциал и ефективна помощ за хората в неравностойно положение и околната среда (Korchak, J., 2018).

По смисъла на Закона социалните предприемачи могат да избират между две подразделения – с ограничена чрез акции или гаранция отговорност. Важен показател за социалното предприятие е прозрачността на средствата и подробната отчетност. От тази отчетност трябва да е видна ползата за обществото. Членовете на предприятието не могат да разпределят спечеленото между тях, освен в частни случаи, предвидени в нормативните актове. Законодателството е предвидило иновативен начин за упражняване на контрол върху организацията чрез тест, който периодично да установява интересите на общността или по-скоро дали мисията и целите на предприятието са в полза на обществото. Съществува изискване, според което директорите на такива предприятия веднъж годишно да представят доклад в две части – финансов за изразходените средства и социален, който съдържа всички дейности, допринесли за обществото и в частност целевите групи, на които те помагат (пак там).

Освен този доклад се назначава и регулатор на дейността, който има следните функции:

- има право да извършва проверки на дейността на ДООИО;
- може със заповед да разпорежи годишните счетоводни отчети на едно ДООИО да бъдат проверявани от сертифициран одитор, назначен от регулатора. В този случай разноските по одита се поемат от регулатора;
- може със заповед да назначи директор на ДООИО. Регулаторът може да назначи всяко лице, което сметне за подходящо, да изпълнява функциите на директор, без да се съобразява с разпоредбите на меморандума или устройствения акт или решение на Общото събрание на дружеството, като това лице е без значение дали е част от персонала, подчинен на регулатора, или е член/акционер

на дружеството. Директор, назначен по този начин, не може да бъде освобождаван от дружеството, но може да бъде освободен от Регулатора по всяко време;

- издава указания или по друг начин осигурява съдействие по всички въпроси, засягащи дружествата в интерес на общността.

Във връзка със създаването на регулатора законът предвижда и още един специален орган – длъжностно лице по жалбите (Appeal Officer). Това лице се назначава от Държавния секретар. Функциите му са свързани с решаване на спорове, срещу решения и заповеди на регулатора, предвидени в закона и в други нормативни актове.

Длъжностно лице по жалбите има три групи правомощия:

- 1) да отхвърли жалбата;
- 2) да удовлетвори жалбата;
- 3) да върне въпроса на регулатора за допълнително разглеждане (пак там).

Разнообразието от дейности, които могат да извършват социалните предприятия в Англия, е голямо. Независимо под каква законова рамка са създадени, те трябва да бъдат с една точна и ясна мисия – постигане на социални цели. Традиционните цели на едно социално предприятие са осъществяването на социални мисии – социализация, включване на хората в неравностойно положение в пазара на труда, предоставяне на различни социални услуги, но и опазване на околната среда, рециклиране, производство на стоки с ниско ниво на замърсяване на околната среда. За социални предприятия се смятат и такива, които извършват дейности в полза на възстановяване и развитие на местни общности. Пример за това са облагородяване на запустели райони, обработване на земеделски площи и др. (пак там).

Според социологическото проучване на Bank of England социалните предприятия функционират във всички сфери на икономиката. (Национална банка Великобритания). Основните сектори, в които извършват дейност социалните предприятия, са образование и защита на природата, рециклиране, грижи за възрастни хора и хора с увреждания, професионално обучение, грижи за деца, медии/изкуства, търговия на дребно, както и в областта на информационните технологии, консултантска дейност, отдаване под наем, кетъринг, транспорт, дизайн, печат. От това изследване става ясно в колко много сфери на бизнес можем да открием примери за успешна социално предприемаческа дейност (пак там).

✓ *Финансиране на социалните предприятия в Англия*

Темата за финансирането е изключително актуална в съвременното общество. За всички е ясно, че една дейност, без да бъде финансирана, не би имала същия мащаб и успех. Една организация, която е създадена да бъде благотворителна по смисъла на закона, трябва да влага всичките си средства в целевата група или по-общо, в мисията си.

В голямата си част тези организации имат определен капацитет, който пряко зависи от финансирането, броя и разнообразието от специалисти, които са наети, и материалната база. Голяма част от организациите, с цел постигане на по-голям мащаб на подпомагащите дейности и въвличането в трудова дейност на по-голям процент от хората от уязвимите групи, се преобразуват в стопански и търсят алтернативи за допълнително финансиране на дейностите си.

Въпреки това Англия е една от страните, която има най-благоприятни възможности за финансиране – доскорошното членство в ЕС и дългогодишните традиции в организирането на дарителски кампании. Някои социални предприятия получават грантове от правителството, частния сектор и благотворителни фондации:

- Търговския и индустриален департамент има добре развита програма за бизнес грантове, по която могат да бъдат бенефициенти и социални предприятия.

- Заеми (loans), които могат да бъдат получени от банките и от финансови институции за подпомагане на местното развитие (community development finance institutions (CDFIs)). Последните отпускат заеми за развитие на изостанали в икономическо отношение райони и пазари (<https://en.wikipedia.org/>).

- Капиталово участие (Equity). Като особена форма на търговско дружество социалното предприятие в Англия има възможност да формира капитал и да привлича нови капиталовложения. В Англия дяловото участие в капитала (equity) е свързано с правото на съответния член/акционер да гласува, да участва в управлението, да има дял от печалбата.

В Англия съществуват няколко специализирани публични фондове, които финансират социални предприятия:

- Фондът за рисков капитал за подпомагане на местното развитие е специализиран фонд за рисков капитал, образуван и управляван с цел печалба, насочен към общности, в които липсват инвестиции (Community Development Venture Capital Fund).

- Общественият заемен фонд е финансова институция за подпомагане на местното развитие (Community Loan Fund).

- Местен инвестиционен фонд – общонационална финансова институция за местно развитие, която отпуска заеми на социални и обществени предприятия (Local Investment Fund (LIF)).

- Пациентски капитал – дългосрочно нисколихвено финансиране за развитие, при което част от инвестициите на вложителите се възвръщат под формата на социални облиги, а не толкова на финансов приход (Patient capital).

- Благотворителна банк – организация, в която хора могат да вложат средства, които се използват с благотворителна цел или в полза на социални предприятия. На социалните предприятия се отпускат средства като кредит, но не се даряват (Charity Bank).

Италия

Както в Англия, така и в Италия социалното предприемачество е широко разпространено и се ползва с широко обществено доверие. В тази насока в италианското законодателство са приети множество закони, които регламентират създаването и развитието на социалните предприятия през годините. В Италия социалните предприятия имат различна правноорганизационна форма от тази на останалите организации, предприятия и фирми. Дейността на социалните предприятия се узаконява под формата на социални кооперации (Borzaga, C., 2020).

✓ Правноорганизационна форма на социално предприятие в Италия

Правният режим на социални кооперации детайлно е уреден със Закон 381 от 1991 г. (*Disciplina delle cooperative sociali*).

В Италия още през 1980 г. се появяват фирми, които се опитват да интегрират в работния процес представители на социално уязвими групи. По това време действа Закон за подкрепа на хора с увреждания, но за съжаление прилагането на предвидените в него мерки е свързано с твърде бюрократични процедури. Практиката налага модели, различни от традиционните, като например „защитени цехове“. Новосъздадените предприятия избират да се регистрират като кооперации, но преди създаването на закона през 1991 г. не е съществувала законова рамка и тогавашните кооперации са се регистрирали като търговски дружества и са наемали хора от уязвимите групи (пак там).

Законът определя целта им да е насочена към постигането на резултати, които да имат принос за обществото, а именно социализация и интеграция на хората от уязвимите групи, като това става чрез предоставяне на социални, здравни и образователни услуги. Важна част от него определя и привличането на хора в неравностойно положение в труда в областите земеделие, индустрия, търговия и др. Задължително условие е в името на предприятието да е упоменато, че това е социална кооперация, за да е ясна неговата мисия (пак там).

Италианското правителство, със законодателен указ № 112 от 3.07.2017 г., приема нов регламент за категорията „социално предприятие“ („*impresa sociale*“ на италиански) (Legislative Decree, 2017).

По-късно законодателите предефинират характеристиките на новото социално предприятие с указ, приет от италианския съвет на министрите на 17.07.2018 г. Този указ има за цел да измени някои разпоредби на указ № 112, основно за разглеждане на тълкувателни въпроси, възникнали през първата му година. Това показва, от една страна, несигурността, която все още съществува относно социалното предприятие в Италия, и от друга страна, постоянните усилия за подобряване на регулацията. В съобщението на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите „Инициатива за социален биз-

нес“, прието на 25.10.2011 г., е упоменато, че: „Единният пазар се нуждае от нов, приобщаващ растеж, фокусиран върху заетостта за всички, подкрепящи нарастващото желание на европейците, тяхната работа, потребление, спестявания и инвестиции да бъдат по-тясно свързани и приведени в съответствие с „етичните“ и „социалните“ принципи“ (Creating a favourable climate for social enterprises, key stakeholders in the social economy and innovation, adopted on October 25, 2011, COM (2011), 682).

В това отношение Европейската комисия посочва, че социалните предприятия (и социалната икономика като цяло) показват висок капацитет за предоставяне на „иновативни отговори на настоящите икономически, социални и в някои случаи екологични предизвикателства чрез разработване на устойчиви програми за отваряне на повече работни места, социално включване, подобряване на местните социални услуги, териториално сближаване и др. (пак там).

Социалното предприятие е субект, който обединява два елемента, които обикновено се считат за противоречиви: търговска дейност и социални цели. Що се отнася до Италия, това „противоречие“ е силно подчертано в миналото както според учените, така и от съдебната практика. Правителствата на Англия и Италия смятали, че организации, преследващи социални цели, не е логично в същото време да извършват търговска дейност. Няколко учени обаче оспорват това становище, твърдейки, че на „чистите“ търговски дружества могат да разпределят нетна печалба. Напротив, организациите, които преследват социални цели, се характеризират с „ограничението позволение за разпределяне“ (т.е. не им е позволено – или е позволено само отчасти – да разпределят нетна печалба). Този аргумент ясно показва, че централната точка на социалните предприятия (и като цяло на организациите от третия сектор) е ограничението за преразпределение на нетната печалба. Фактът, че тези организации нямат право да разпределят нетна печалба, е ключовият аргумент за преодоляване на противоречието, че една организация може едновременно да извършва търговска дейност и да преследва социални цели. В днешно време това е утвърден принцип в Италия (Mancino, A., 2005).

Дебатът по този въпрос приключва едва през 2006 г., когато влиза в сила първият регламент за социалното предприятие (въпреки че този регламент има много недостатъци, е било полезно да се установи принципът, че търговската дейност и социалните цели могат да съществуват едновременно в рамките на една и съща организация) (пак там).

След изяснението на тези противоречия следва за спрем вниманието си на последния регламент на социалното предприятие, въведен през 2017 г.

На първо място, дефиницията: съгласно чл. 1 от Законодателния указ № 112 „социално предприятие“ може да бъде всяка организация (независимо от правната форма № 112 тя може да бъде сдружение или фондация, кооперативно дружество и дори търговско дружество), която извършва търговска

дейност, за да осъществява, главно и постоянно, „Граждански, солидарни или социално полезни цели“ (Legislative Decree July 3, 2017, no. 112, published in the Italian Official Journal of July 19, 2017, no. 167).

Печалбата, която организацията реализира чрез търговска дейност, се използва основно за преследване на социалните ѝ цели, изброени в подзаконовите актове. Регламентът от 2006 г. има твърде големи ограничения, свързани с разпределението на нетните печалби между акционерите на организацията, липсват каквито и да било данъчни облекчения и ограничава възможностите за набиране на допълнителни средства. Изброените ограничения отказват много от предприемачите да инвестират средства в социалните предприятия (пак там).

„От тези разяснения става ясно, че предприемачът не би могъл да се радва на печалбите на организацията и акционерите на дадена организация биха имали трудности при набирането на средства. И дори не е било заложено да има данъчни облекчения, които да компенсират тези недостатъци“ (Borzaga, С., 2017).

Много учени твърдят, че истинското предимство за предприемача би била възможността да се възползва от общественото доверие, което има социалното предприятие в обществото. Подобна „марка“ би повишила репутацията на организацията в очите на трети страни (клиенти, доставчици, други заинтересовани страни и т.н.). Опитът обаче показва, че това не е достатъчно. Следователно с новия регламент италианското правителство се стреми да отговори на нуждите на новите предприемачи и инвеститори. В него е въведен и нов данъчен режим, приложим за новото социално предприятие: от облагаемия доход се изключват само нетни печалби, които се реинвестират в корпоративния бизнес или в нетната стойност на социалното предприятие, докато нетните печалби, които се разпределят на акционерите, не се възползват от това благоприятно третиране (пак там).

Декретът, приет на 17.07.2018 г. от италианския съвет на министрите, уточнява, че разпределението на нетни печалби чрез безплатно увеличение на капитала (в рамките на вариацията на индекса, който измерва годишно цените за семейства на работници и служители, както е изчислено от Италианската статистическа агенция) не са изключени от облагаемия доход. Що се отнася до данъчния режим, заслужава да се отбележи, че са приети конкретни мерки за привличане на инвестиции в социални предприятия на „ранен етап“.

Инвеститорите на социалните предприятия, които са регистрирани преди не по-малко от 36 месеца, имат право на приспадане на данъка върху доходите в размер на 30% от инвестицията, която са направили в корпоративния капитал на социалното предприятие. Това облекчение се прилага само по отношение на тези инвестиции, направени след влизането в сила на законодателен указ № 112/2017 и при условие, че финансираното лице е придобило статут на социално предприятие за срок от 5 години. Последният указ от 2018 г. по-

сочва, че в случай на нарушение на данъчния режим министърът на труда може служебно да отстрани директора/управителя и одиторите на социалното предприятие и да ги замени със служебен комисар (Salatino, G., 2018).

Възможността предприемачите да се възползват от част от нетната печалба и фискалните ползи със сигурност е повишила привлекателността на социалното предприятие в очите на инвеститорите и предприемачите. Като се има предвид обаче, че социалното предприятие е включено в определението за организация с нестопанска цел, всяко социално предприятие ще се сблъска и с ключовия за всяка организация с нестопанска цел проблем: трудността при набирането на средства (пак там).

✓ Източници на финансиране на социалните предприятия в Италия

Източниците на финансиране на социалните предприятия обикновено включват самофинансиране, дарения и безвъзмездни средства от публични органи. В контекста на икономическа криза, в която се намира Италия, обичайните източници на финансиране са ограничени и следователно заинтересованите страни трябва да намерят нови начини за набиране на средства.

Италианското правителство, наясно с проблема с финансирането, въвежда специфични форми на финансиране на социалните предприятия. Указ № 112/2017 предвижда две нови мерки за социалните предприятия.

Първата се отнася до създаването на определени фондове за насърчаване и финансиране на социални предприятия. Тези фондове ще финансират проучвания и изследвания в областта на социалното предприемачество и специфични програми за развитие на социални предприятия. Средствата се генерират от вложения или от вноски от социални предприятия (които, макар и да не са задължени, имат право да разпределят част, която не надвишава 3% от годишната нетна печалба на такива фондове (пак там).

Втората мярка се отнася до възможността социалните предприятия да събират средства чрез портали за събиране на рисков капитал (т.нар. Краудфандинг). Тази мярка е нова за Италия и досега само на няколко вида компании е било позволено да набират средства по този начин (следователно чрез указ № 112 този нов начин на финансиране е разширен и върху социалните предприятия) (пак там).

В допълнение към горните две мерки заслужава да се спомене и една трета, която, макар и да не е включена в указа, е приета от италианското министерство на икономическото развитие през годините 201–2017 (следователно докато правителството работи по новото регулиране на социалните предприятия). Съгласно такива постановления социалните предприятия могат да кандидатстват – до изчерпване на съответния бюджет – за субсидирани заеми от Револвиращия фонд за поддържане на предприятия, за инвестиции (т.нар. FRI), за да изпълняват специфични инвестиционни планове, както и за не-

възвръщаеми безвъзмездни средства от Фонда за устойчив растеж. Общият размер на бюджета на тези фондове е 223 млн. евро (200 млн. евро за FRI и 23 млн. за Фонда за устойчив растеж) (Article 30, 2012).

В рамките на страната е създаден регистър на социалните кооперации, а чрез него социални структури на местно ниво могат информирани да насочват хората от уязвимите групи спрямо техните индивидуални потребности и желания. Разходите, които местната власт прави, за да подкрепи или популяризира дадено социално предприятие, са за сметка на местни финансови фондове. В Италия по-голямата част от социалните предприятия получават средства по държавни програми, което е естествен резултат от делегирането на социални, здравни и образователни услуги на организации от гражданския сектор. Освен финансирането от държавни програми социалните кооперации получават и субсидии, предназначени за обучение на хора в неравностойно положение, които се отпускат от местните власти. Друг източник на финансиране са даренията и, разбира се, продажбата или производството на продукция или предоставянето на определена услуга (Salatino, G., 2018).

Литва

Литва е много добър пример за развито законодателство, свързано със социалните предприятия, и една от малкото членки на Европейския съюз, които още през 2004 г. имат обособен закон, който да регламентира дейността на социалните предприятия. На 1.06.2004 г. Парламентът на Литва приема нов Закон за социалните предприятия, който влиза в сила на 19 юни същата година (Republic of Lithuania law on social enterprises). Законът въвежда нов вид юридическо лице – социално предприятие. Законът е преработен през 2011 г. поради промени, свързани с членството в Европейския съюз, но текстовете остават същите по отношение на регламент, цели на дейност, целеви групи. Според текста на закона социалното предприятие има за основна цел наемането на работа на хора от уязвимите социални групи – дългосрочно безработни, хора с увреждания (физически и психически) и др. Тяхната главна цел е да осигуряват работа на всички лица, които са неконкурентоспособни на пазара на труда (J. Mataitytė-Diržienė, V. Ališauskaitė, 2018).

В рамките на Литва социално предприятие може да бъде всяко юридическо лице, което отговаря на редица условия. Важно условие е наетите лица от целевите групи да бъдат не по-малко от 40% от всички наети в предприятието. Предмет на дейността да бъде развитие на професионални и социални умения на наетите лица. Законът упоменава и дейностите, които са изрично забранени да се извършват от социалното предприятие – например присвояване на печалба от управителния орган, услугата да не се предоставя срещу заплащане, обучението да е напълно безплатно за хората от целевите групи и др. Законът регламентира и целевите групи, които имат право да бъдат наемани в

социалното предприятие – безработни лица с трайни увреждания, независимо от групата инвалидност; дългосрочно безработни, които са регистрирани в бюрата по труда, но поради дадено причина не могат да си намерят работа повече от 2 години; лица, които до пенсия им остава не повече от 5 години и които в рамките на предходната година не са успели да си намерят работа; родител/настойник на дете до 8 години, който повече от 6 месеца не може да си намери работа; лица, претърпели наказание лишаване от свобода и в продължение на 6 месеца не могат да си намерят работа, регистрирани в бюрото по труда (пак там).

Хората, пенсионирани по болест, не е необходимо да са регистрирани в бюрата по труда. Условието за тях е да подадат документ, който удостоверява тяхната група инвалидност. Законът посочва, че работодателят (социалното предприятие) няма възможност да прекрати договора на човек с увреждане преди определения при постъпването му на работа срок, освен ако служителя няма сериозна вина.

✓ *Финансиране и насърчаване на социалните предприятия в Литва*

В Литва съществуват редица мерки за насърчаването на социалните предприятия. Пример за това са предвидените компенсации за наемане на хора с намалена трудоспособност и лица от рисковите групи. Законът предвижда социалното предприятие да получава частична компенсация под формата на заплати и осигурителни вноски за своите служители (Comparative Analysis of the Regulatory Framework for Social Enterprises. European Center for Not-for-Profit Law, 2015).

В случаите, когато наетите лица в социалното предприятие са предимно хора от първа или втора група инвалидност, компенсациите могат да достигнат до 60% от полагащото им се възнаграждение. Друг метод за насърчаването на социалните предприятия са полагащите се субсидии за разкриване на повече работни места, приспособяването на работните помещения за хора с увреждания и снабдяването с ресурси за работа. Предвидени са и друга група субсидии, които са за обучения и допълнителна квалификация на персонала. Законната рамка предвижда, ако бъде назначен човек с тежко увреждане, към него да бъде назначен и асистент, който да му помага. Неговото възнаграждение също се поема от местната власт (пак там).

Социалните предприятия получават субсидии за създаване на помещения за почивка, за пътни разноски (превоз на хората с физически увреждания от дома до работното място и обратно) и за специалист по жестомимичен превод, ако в социалното предприятие има наето глухонямо лице. Законът дава възможност на социалните предприятия за временно ползване на общинска или държавна собственост и за получаване на стоки и услуги от държавата при опростени условия за договаряне (пак там).

Първата година след регистрацията си социалните предприятия са освободени от данък печалба, а през следващите години, ако доходът им не надвишава 100 хил. Евро, социалното предприятие е освободено от плащането на данък за целия текущ данъчен период. Законът предвижда и други данъчни облекчения за социалните предприятия, които реализират доходи само от своите продукти и наемат на работа хора с увреждания – облекчението са пропорционално на хората от целевите групи, които са наети. Местните власти имат право да освобождават социалните предприятия изцяло от дължащ се данък за определен период от време, но дължимата сума се покрива от честните фондове (Social Enterprise in Europe Developing Legal Systems which Support Social Enterprise Growth. European Social Enterprise Law Association, 2015).

Финландия

Финландия е една от държавите с най-добре развита социална политика в световен мащаб. По време на Втората световна война голяма част от работещите предприятия създават т.нар. защитена заетост. По това време голяма част от населението е наето на работа, за да се осигурява преживяването на семействата. Преди 1990 г. няма данни за нужда от създаване на социални предприятия, но с настъпването на финансовата криза тази нужда става все по-отчетлива. Кризата се отразява и на структурите, предоставящи социални услуги, тъй като средствата за тях били ограничени (Gdansk, P. P., 2008).

Повече от 10 години се инициират обществени обсъждания с цел законното уреждане на социалните предприятия и през 2004 г. е обнародван закон. По неговия смисъл социалните предприятия трябва да осигуряват възможности за работа на трайно безработните и хората с увреждания, които не са конкурентоспособни. Законът определя категориите лица, които да бъдат бенефициенти на социалните предприятия – хора с увреждания и трайно безработни. По смисъла му социално предприятие е юридическо лице, вписано в регистъра на социалните предприятия. Част от държавния бюджет се отделя за справяне с безработицата и финансова подкрепа за социалните предприятия. Финансовите субсидии се предоставят предимно за назначаване на хора от целевите групи, заложен в закона (пак там).

Критерии за вписване като социалното предприятие са: регистрация на предприятието по Търговския закон, предприятието да произвежда стоки или да предлага услуги на стопански принцип (да се генерира печалба) и най-малко 30% от назначените лица да са трайно безработни или лица с увреждания. Регистрираното социално предприятие, по силата на закона, се задължава да заплаща трудово възнаграждение на всички служители, независимо от тяхната производителност, и да внася осигуровки (пенсионни, социални и здравни) на всеки (пак там).

В страната съществува Регистър на социалните предприятия, който се поддържа от Министерството на труда. Той съдържа подробна информация за социалните предприятия (мисия, цели, дейности, работни места) и улеснява връзката между служител и работодател (пак там).

„Едно социално предприятие може да бъде заличено от Регистъра по негово желание или след като престане да отговаря на изискванията. Законът предвижда санкция – принудително заличаване, ако бъде установено, че е предоставило невярна информация, укрило е съществена информация, отказва да предостави такава, не представя документи, необходими за мониторинг, както и в случаите, когато отказва съдействие при разследване“ (Act on Social Enterprises (1351/2003). **Finland, 2003**).

Всяко регистрирано социално предприятие е задължено да представи на Министерството на труда необходимата информация за покриване на критериите, посочени от закона. То се задължава да информира ресорното министерство за всяко промяна в статута и данните на предприятието (пак там).

✓ *Финансиране и субсидиране на социалните предприятия във Финландия*

Съгласно нормативната уредба държавата отпуска субсидии за наемане на хора с увреждания и трайно безработни. Тези субсидии служат за плащане на трудови възнаграждения и осигуровки на наетите лица (пак там).

Трябва да отбележим, че Финландия има сравнително богата история на социалното предприемачество. Повече от 17 години в нейното законодателство има работещ закон за социалните предприятия, който има за цел не само да регистрира тяхната дейност, но и да им даде възможност за развитие и субсидиране. В наши дни се обсъждат все по-разнообразни модели на социални предприятия и тяхното приложение в социалната работа.

Швеция

В началото на XIX в. в Швеция се организират множество протести на хора от бедната класа, повлияни от съществуващото Международно хуманитарно движение. В страната работническото движение и религиозното възрожденско движение изиграват важна роля изграждането на демократично общество. Тази трансформация е силно повлияна от социалдемократическото движение и на държавата е отредена активна роля в създаването на общество на благосъстоянието като добър дом за всички граждани, основаващо на равенство и сътрудничество, наречено Folkhemmet („домът на хората“) (Larsson, J., 2008).

Движението успява да внесе много промени в области като жилищна осигуреност, образование, здравеопазване, грижи за деца, грижи за възрастни хора и данъчно облагане.

„В началото на XX в. в Швеция се създават първите социални предприятия, които се развиват в сферата на социалните услуги, здравеопазване и образование. Те са създадени от хора, членуващи в движението Folkhemmet“ (пак там).

След приемането на Швеция в ЕС през 1995 г. се въвежда и терминът социална икономика. Темата е повлияна до голяма степен от кооперативните принципи и традиционния модел на Folkhemmet, с които споделят много прилики. В Швеция трудно се стига до консенсус спрямо социалната икономика, тъй като те до този момент нямат много опит в тази област (Gawell, M., 2014).

Днес темата за социалното предприемачество е позната и подкрепяна от държавата. Въпреки това в законодателството липсва единен закон, който да регламентира социалното предприемачество. Той липсва като легален документ, но практически в страна от години се създават и развиват социални предприятия. Съществуват най-общо две форми: кооперации за социална дейност и предприятия за развитие на общността (Stryjan, Y., 2001).

Законодателството не съдържа специални норми за регламентиране на кооперация за социална дейност. Уникална особеност на шведската нормативна уредба е, че регулираните обществени отношения от гражданския и търговския закон са обединени в един и същи нормативни документи и липсва ясното законово разграничение. Една кооперация може да се създаде като социална, стопанска или културна, различават се само по това, че кооперациите за социална дейност имат правноорганизационната форма на стопанско сдружение. Законът съществува от 1988 г. с минимални изменения и до днес. Той регламентира необходимите условия за учредяване, законова регистрация, специфичните изисквания при управление, провеждане на контрол и мониторинг, ликвидация и закриване.

Разглеждани като стопански сдружения, кооперациите за социални дейности се подчиняват на всички разпоредби според съществуващото законодателство. Те представляват независимо сдружение от лица, обединени на доброволна основа за постигането на задоволяване на социални нужди чрез развитие на демократично предприятие. Регистрираната кооперация има за цел да работи за интересите на членовете чрез стопанска дейност, в която участват те като потребители, предоставящи труд, използващи услугите на сдружението (пак там).

Тази нормативна уредба предполага учредяването на такива кооперации от самите бенефициенти. Именно този регламент се явява предпоставка за големи трудности, които работещите хора от целевите групи биха срещнали. Необходимо условие е в такива кооперации да бъде назначен обучен и квалифициран персонал в сферата на предоставянето на социалните услуги, подпомагането и трудовата заетост.

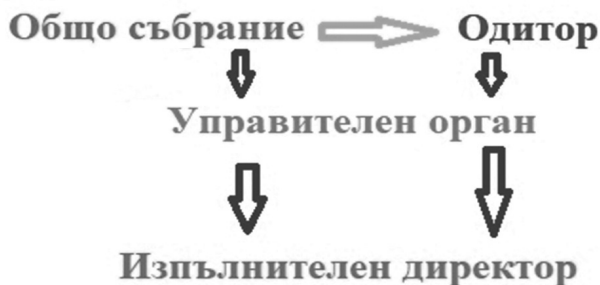
За краен ефект е описано постигането на социализация, социална рехабилитация и интеграция на хората от целевите групи, които представляват мнозинството от членската маса на кооперацията (пак там).

„Основната цел на кооперацията е да се даде възможност на всяко лице, според възможностите си, да се развива и да се включва пълноценно в трудова дейност. Да участва пълноценно в процеса на вземане на управленски решения, като реализирането на печалба се явява на втори план. По-голямата част от работещите в социалните кооперации в Швеция са хора в неравностойно положение, които не са успели да се реализират на пазара на труда“ (Gawell, M., B. Johannisson, M. Lundqvist, 2009).

Независимо от предпоставките в законовата уредба за учредяване на кооперациите от самите им бенефициенти на практика учредители най-често се явяват организации, предоставящи социални услуги, сдружения и дори отделни общини. Това, от една страна, е най-разумната перспектива за развитие на едно социално предприятие, а от друга, практиката е доказала необходимостта от подготвени кадри, които не само да са в ролята на учредители, но и на двигатели на дейността (пак там).

Законът регламентира, че трябва да има минимум трима членове, които чрез консенсус да изберат управителен орган и одитори. В закона няма ограничение кооперацията да се преобразува в друг вид и да променя предмета на стопанската си дейност (Farmbrough, H., 2018).

По своята същност кооперациите имат изключително демократичен принцип за вземане на решения – всеки член има един глас освен ако не е упоменато друго в учредителния акт. Те също се характеризират с отворен тип структура – по всяко време могат да се наемат нови служители. Нейната управленска структура (фиг. 2) е присъща за повечето фирми и организации:

Фиг. 2

Кооперацията има общо събрание, управителен орган и изпълнителен директор, както и задължително поне един одитор.

Одиторът има мандат, определен в учредителния акт. Той разполага с правомощия да проверява годишния доклад за дейността на кооперацията, счетоводните ѝ книги, ръководството на управителния орган и изпълнителния директор. При изпълняването на задълженията си одиторът се ръководи от инструкциите, приети от общото събрание на кооперацията, устройственния акт и общоприетите стандарти за одита. Управителният орган се избира измежду членовете. Друг основен принцип е, че лицата, които са целева група на кооперацията, следва да имат решаващо влияние върху дейността ѝ и активно да участват в процеса на взимане на решения. Типично за кооперациите за социална дейност е да разполагат с „обучители“ (handledare), които обучават членовете на кооперацията как да участват в трудовия процес. Най-често тези обучители са наети служители в кооперацията, чиито заплати обикновено се поемат от общините или от други структури на местната власт. Целта на всички кооперации за социална дейност е социално включване и интеграция на пазара на труда на членовете им. Въпреки това е възможно, с оглед на конкретните приоритети в дейността им, да се обособят кооперации с определен акцент и насока в социалната им работа. Търговските кооперации за социална дейност преди всичко целят осигуряване на заплатена работа. Кооперацията се създава като работно място, чрез което членовете ѝ, натрупвайки опит, възнамеряват да излязат на свободния пазар на труда или да останат в самата кооперация и да полагат труд срещу заплащане (пак там).

От изложеното става ясно, че „социални кооперации“ е само правова формулировка. По своята същност, мисия и цели това са класически социални предприятия.

Главната задача на социалните кооперации е да дават възможност на хората от уязвимите групи да се включват активно в трудовите дейности. В този вид кооперации заплащането има второстепенна роля, приоритет е възможността, която се създава за членовете, за социална рехабилитация – социализация и реинтеграция. Обикновено стопанските дейности се извършват на обществени места или в общински помещения, заведения и други, като тези дейности се извършват на местно ниво и са свързани със задоволяване на нужди на местната общност.

Заклучение

В обобщение, социалното предприятие има богата история от гледна точка на неговата роля и значение за обществата и за глобалния свят. През годините то е имало различни правови измерения, но по своята същност остава непроменено – създава се и се развива, за да служи за социална интеграция, социализация, защитена заетост и да бъде отговорно към околната среда.

През 80-те години на миналия век социалното предприятие става отправна точка за развитие на социалната икономика и политика. Неговата главна цел е световна промяна. Анализирайки сегашни и предишни закони в рамките изложените европейски страни, силно впечатление правят следните прилики:

1. Във всяка от засегнатите в студията страни социалните предприятия се ползват от подкрепата на държавата. Съществуват програми, чрез които те могат да кандидатстват за субсидии и данъчни облекчения. Субсидиите са насочени към изплащане на част от възнаграждението на хората от целевите групи, подобряване и адаптиране на работните места спрямо нуждите на хората с увреждания.

2. Мисията на социалните предприятия е да осигурят защитена заетост на хората в неравностойно положение.

3. По-голямата част от персонала на социалното предприятие следва да бъде от хора в неравностойно положение.

4. Общ признак е и забраната от страна на държавите за преразпределяне на печалбата на социалното предприятие между неговите учредители.

5. При условие че държавата инвестира средства в социалното предприятие, тя има право на контрол и мониторинг върху дейността и разпределянето на финансовите средства.

6. Във всички засегнати страни съществува и се поддържа единен Регистър на социалните предприятия, който улеснява свързването между потребител и работодател.

7. Всяко социално предприятие трябва публично да публикува два отчета през календарната година – социален (за извършените социални дейности и подпомагане) и финансов (отчитане и приходите и разходите).

8. Практикуват се данъчни облекчения и субсидии за социалните предприятия в зависимост от броя на наетите лица от целевите групи.

В наши дни все по-ясно се виждат разликите между социалното предприятие и традиционните организации. Това дава основание социалното предприятие да се разглежда като инструмент за решаване на социални и икономически предизвикателства. Стъпвайки на историческото си развитие, то става източник на иновативност. Тези иновации са особено необходими днес поради невъзможността на старите социални и икономически модели (включително социалната отговорност, дарителство и кооперативно дело) да разрешат предизвикателствата на времето. От анализа става ясно и можем да твърдим, че всички предхождащи иновации – кооперативното дело, дарителството и социалната отговорност – поставят основите на съвременното социално предприятие.

Социалното предприятие е една добра перспектива за хората в неравностойно положение, които не са намерили подходяща възможност за трудова реализация поради заболяване/увреждане. То може да се разглежда като значимо от гледна точка на неговите функции и роля, съответстващи на динамиката на социалните предизвикателства през последните десетилетия.

ЛИТЕРАТУРА

- Кинг, П. (2004) Сто философа. Изд. Кибея, София. [King, P. (2004) Sto filosofa. Izd. Kibeya, Sofia.]
- Нарлева, К. (2011) Социалното предприемачество. Изд. Матадор, Варна. [Narleva, K. (2011) Sotsialnoto predpriemachestvo. Izd. Matador, Varna.]
- Тачър, М. (2002) Изкуството на държавника. Стратегии за промяна света. Изд. Слънце, София, 432–450. [Tachar, M. (2002) Izkustvoto na darzhavnika. Strategii za promyana sveta. Izd. Slantse, Sofia, 432–450.]
- Шарп, П. (1998) Дипломацията на Тачър. Изд. Princeps, София, 256–257. [Sharp, P. (1998) Diplomatsiyata na Tachar. Izd. Princeps, Sofia, 256–257.]
- Act on Social Enterprises (1351/2003). Finland, 2003.
- Alter, K. Типология на социалните предприятия. 2006.
- Amar, B. The Origin and Evolution of New Businesses. New York: Oxford University Press, p. 28–54, 2005.
- Article 30 of Law Decree, no. 179, October 18, 2012.
- Barilli, F. Social Enterprise Brief, Kyrgyzstan, 2014.
- Borzaga, C. Social Enterprise in Italy: Typology, Diffusion and Characteristics, 2017.
- Borzaga, C. Social enterprises and their ecosystems in Europe, Country report Italy, 2020.
- Carnegie Model-Organization Theory and Design-Handouts, Lecture notes for Organization Theory and Design.
- Chahine, T. Introduction to Social Entrepreneurship, CRC Press. 2016.
- Comparative Analysis of the Regulatory Framework for Social Enterprises. European Center for Not-for-Profit Law, 2015.
- Conference proceedings Volume 2, XV Internacional scientific conference Management and engineering, TU Sofia, Sozopol, June 25–28, 2017.
- Creating a favourable climate for social enterprises, key stakeholders in the social economy and innovation, adopted on October 25, 2011.
- Dees, G. Taking Social Entrepreneurship Seriously: Uncertainty, Innovation, and Social Problem Solving. Journal of Society, Vol. 44, № 3, p. 17, 2007.
- Farmbrough, H. How A Swedish Social Enterprise Is Transforming Lives, 2018.
- Gdansk, P. P. Social Enterprise Legislation in Finland, June 2008.
- Gillwald, K. Why do Social Innovations in Rural Development Matter and Should They be Considered More Seriously in Rural Development Research? Sociologic Review, Vol. 52, pp. 34–50, 2012.
- Gustav, C. Теорията на социалната икономика. 1967.
- Korchak, J. Advantages and disadvantages of a community interest company, May 30, 2018.
- Larrañaga, J. El cooperativismo en Mondragon. Azatza. 1998.
- Legislative Decree no. 112, published in the Italian Official Journal of July 19, 2017, no. 167p July 3, 2017.
- Mataitytė-Diržienė J., Ališauskaitė V. Social entrepreneurship in Lithuania: development, current situation and future plans, 2018.
- Mair, J. Entrepreneurial Behavior in a Large Traditional Firms: Exploring Key Drivers. IESE Business School, University of Navarra. Research Paper 466, June, 2002.
- Mancino, A. An Italian pattern of social enterprise: The social cooperative, 2005.

Monzón, J. Социалната икономика в европейския съюз, Европейска комисия. 2012. Reports of the Commissioners Appointed in Pursuance of Acts of parliament, Том 33.

Salatino, G. A spotlight on Italy: The New Regulation of the “Social Enterprise”, 2018.

Smith, A. The Theory of Moral Sentiments. New York: Prometheus Books, p. 27, 2000.

Social Enterprise in Europe Developing Legal Systems which Support Social Enterprise Growth. European Social Enterprise Law Association, 2015.

Spear, R. The Social Economy in the UKi, CRU, Open University, UK, 2005.

Stryjan, Y. “The Emergence of Work-Integration Social Enterprises in Sweden”, in Borzaga, C. & Defrony, J. (eds) The Emergence of Social Enterprise, London: Routledge, 2001.

Tangirala, H. Social Audit in Cooperatives – Acase study on PACS Raidurg PR District. Tirpudés National Journal of Business Research, Vol. 4, p. 204, 2013.

What do changes in the Social Value Act mean for social entrepreneurs? 2 Feb 2021.

William, J. Good Capitalism, Bad Capitalism and the Economics of Growth and Prosperity. New Hawen: Yale University Press, p. 56–67, 2007.

<https://acre.org.uk/> (посетен на: 04.05.2021 г.)

<https://cdvca.org/> (посетен на: 10.05.2021 г.)

https://charitybank.org (посетен на: 10.05.2021 г.)

https://communityloanfund.org (посетен на: 10.05.2021 г.)

<https://en.wikipedia.org/> (посетен на: 14.05.2021 г.)

<https://www.axfoundation.se/> (посетен на: 14.05.2021 г.)

<https://www.bankofengland.co.uk/> (посетен на: 10.05.2021 г.)

<https://www.britishpatientcapital.co.uk/> (посетен на: 10.05.2021 г.)

<https://www.mondragon-corporation.com/en/about-us/> (посетен на: 11.05.2021 г.)

<https://www.pcssviluppo.com/> (посетен на: 11.05.2021 г.)

Republic of lithuania law on social enterprises, 1 june 2004 no ix-2251. https://eseimas.lrs.lt/rs/legalact/tad/tais.312453/format/mso2003_doc (посетен на: 20.05.2021 г.)

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Социални дейности

Том 114–115

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Social work

Volume 114–115

ИЗСЛЕДВАНЕ НА БАРИЕРИ В КОМУНИКАЦИЯТА ПРИ ПРЕДОСТАВЯНЕ НА СОЦИАЛНАТА УСЛУГА РЕЗИДЕНТНА ГРИЖА ЗА ВЪЗРАСТНИ ХОРА

АННА МИХАЙЛОВА*

***Резюме.** Студията представя резултати от емпирично изследване чрез анализ на случаи, свързани с предоставяне на социална услуга от резидентен тип за възрастни и стари хора. Приложението на качествени изследователски методи позволява да се наблюдават и анализират спецификите в комуникацията между социалния работник и неговите клиенти в случаите на предоставяне на резидентна грижа в частна институция и в такава, в която финансирането се осигурява като държавно делегирана дейност. Изследването се основава на теоретично проучване на комуникацията в социалната работа, насочено към открояване на бариери в професионалното взаимодействие между социален работник и клиент. В резултат на теоретичния и емпиричен анализ се правят изводи за значимостта на доверителното общуване за качеството на помагания процес.*

***Ключови думи:** социална работа, резидентни грижи за възрастни, комуникативни бариери*

* Имейл: anna_mihailova_gr@abv.bg

RESEARCH ON COMMUNICATION BARRIERS IN THE PROVISION OF THE SOCIAL SERVICE OF RESIDENTIAL CARE FOR THE ELDERLY

Anna Mihaylova

***Abstract.** This article presents the results of an empirical study through case analysis related to the provision of residential care social services for adults and the elderly. The application of qualitative research methods allows to observe and analyze the specifics of the communication between the social worker and his or her clients in cases of provision of residential care to a private institution and institutions funded through activities delegated by the state. The research is based on a theoretical analysis of communication in social work, aimed at revealing barriers in professional interactions between a social worker and a client. As a result of theoretical and empirical analysis, conclusions are drawn about the significance of the confidential communication for the quality of the assistance process.*

Key words: social work, resident care for adult, communicative barriers

Въведение

Изследването, разглеждащо появата на комуникативни бариери в професионалната социална работа, е насочено към обстойно изучаване на процесите, които ги пораждаат, и съответно мерките, които могат да се предприемат за тяхното преодоляване. Разширяването на познанието за комуникацията в социалната работа позволява да се оптимизира взаимодействието между социален работник и неговия клиент(и) и за минимизиране на пречките, които затрудняват помагането. Идеята е да се създават възможности за усъвършенстване на поведението на участниците в процеса на подкрепа и постигане на атмосфера, изпълнена с доверие и сигурност. Изясняването на бариерите в комуникацията и механизмите за тяхната регулация на емоционално и поведенческо равнище благоприятства усъвършенстването на умения за редуцирането им и оптимизиране на комуникацията между социален работник и клиент.

Настоящата студия се занимава с проблема за бариерите, които се появяват в комуникацията при предоставяне на социалната услуга резидентна грижа за възрастни хора. На теоретично равнище са представени някои особености на общуването в социалната работа, като професионална дейност, свързана с установяване на взаимодействие на доверие с клиента и неговото близко обкръжение. На емпирично равнище чрез метода на работа по случаи са проучени два случая на комуникация между социален работник и клиент, които позволяват да се изведе спецификата на комуникативните бариери в зависимост от контекста, в който се предоставя резидентният тип грижа.

Особености на комуникацията в социалната работа и предпоставки за възникване на бариери

Разглежданият проблем показва специфичния начин, по който емоционални или други психологични състояния се явяват пречка в комуникацията. Изработването и адаптирането на подходящи механизми за прилагане в работния процес може да се отрази позитивно върху по-нататъшните решения, стратегии и поведение, които избират специалистите в своята работата. Резултати от проучвания показват, че умението на социалния работник да овладява емоциите си оказва съществено влияние върху начина на протичане на комуникацията с клиента – „логично се вписва концептът за емоционалната интелигентност като хармонизиране и балансиране между когнитивните и афективни поведенчески механизми на личността“ (Мерджанова, Я., Б. Господинов, 2003: 24). Самоконтролът и саморегулацията на собственото поведение е важен фактор за ефективността на взаимоотношенията в социалната работа. Изследването на случаи в практиката на социалния работник дава ценна информация за спецификата на комуникативния процес, за начина, по който протича партньорството, и характера на появяващите се бариери. Анализирането на поведенческата страна в комуникацията ясно очертава ограниченията при поддържането на качествени взаимоотношения в професионалната работа. Всеки от участниците в общуването осъществява контакт по определен начин в зависимост от нагласите, желанието за споделяне, емоционалността или социалния си опит. На базата на това социалният работник по своя преценка планира срещите, съдържанието на темите и наситеността на разговорите, от което зависи и качеството на оказваната подкрепа; „социалната подкрепа има ярко емоционално въздействие върху всеки член на групата, което, от своя страна, е условие за по-интензивно усвояване на умението за общуване“ (Витанова, Н., 2003: 36). Това влияе на отделната личност и свободните избори, които прави. Въпросите, които се появяват на различни етапи в изследвания процес, се отразяват на работната рамка и на необходимостта да се наблюдава, документира, описва и анализира поведението, за да се разкрият повече механизми, обясняващи появата на комуникативни бариери. „Обикновено става въпрос за тълкуване на имплицитни идеи, за даване видимост на неща, разбиращи се от само себе си, тоест за „дешифриране“ на съдържания, които са били шифровани с помощта на различни вербални или невербални кодове. Едва разкриването на схемите, заложили в действията и отношенията на общуващите индивиди води до истинско разбиране на актуалното съприкосновение“ (Рот, Ю., К. Рот, 2007: 23). През анализа на различните случаи се проучват събития от ежедневието на изследваните лица, които дават обширен поглед върху взаимоотношенията, позволяват по-задълбочено разглеждане на обстоятелствата

и цялостната социална среда, активиращи комуникативните бариери. Провеждането на качествено изследване в социалната работа с възрастни хора позволява да се анализират специфични комуникативни ситуации, които разкриват психологичните и личностни особености в изграждане на доверителните взаимоотношения между социалните работници и потребителите на техните услуги.

Социалната работа в своето динамично развитие непрекъснато променя облика си под натиска на нарастващите потребности от специалисти, оказващи подкрепа на хора, които се затрудняват в своето социално функциониране. „Общуването има свойството да преобразува. Общувайки, ние се променяме, ставаме различни, но и едновременно по-близки с другия“ (Докучаев, И., 2013: 16). Комуникативните аспекти на професионалните взаимодействия на социалните работници са ключови за разбирането на ефективността на социалната работа. „При това става дума не за оптимизация на физическата среда, а за атмосферата на междуличностните отношения. Защото актуализиращата тенденция при хората като социални индивиди се нуждае преди всичко от подходяща човешка среда“ (Георгиева, Р., 2012: 100). При изясняване на поведенческите детерминанти на комуникацията се прилагат съществуващите психологични теории и концепции за личността: „...всяко действие е детерминирано от всеки и от всички синдроми на личността...“ (Маслоу, Е., 2001: 400). По отношение на бариерите в комуникацията, и по-специално на ролята на емоциите като предиктор за бариери, съществено значение има диференциалната теория за емоциите и концепцията за „сценариите“ като форма на стереотипизация на емоционалността в поведението.

В български изследователски контекст повече се набляга на комуникативните умения, които следва да притежават специалистите, отколкото на процеса на комуникация и взаимодействие между професионалист и клиент или върху изработване на инструменти, чрез които да се намалят усилията на социалните работници в постигането на ефективни резултати. В международен план през последните години интересът към спецификата на комуникацията в социалната работа се засилва и се разработват предимно приложни изследвания. Резултатите от тези изследвания са полезни, но не са валидни винаги и не могат да се отнесат към всяка ситуация поради наличието на междукултурни и други различия в комуникацията, породени от типа на предлаганата социална услуга. Затова е особено важно да се провеждат изследвания в национален контекст, които да отчитат своеобразието на традициите, ценностите и нагласите на участниците от популацията в България. „Общите социално-икономически условия, изграждащият се тепърва статус на професията в България, личните жизнени обстоятелства въвличат в тази гилдия и хора без достатъчно силна мотивация или тя понася малформации в процеса на професионалната практика и съпътстващите я проблеми“ (Мерджанова, Я.,

Б. Господинов, 2003: 21). Настоящото изследване разглежда комуникативните бариери като специфично препятствие за ефективното протичане на комуникационния процес. То е фокусирано върху взаимодействието социален работник–клиент(и) и по-специално на отделянето на бариери (и потенциални трудности), които се основават на психологични механизми – равнище на емоционалност, субективност на възприемането и др. „Философията на човека (неговата природа, цели, заложби, осъществяване) се променя, тогава се променя всичко – не само философията на политиката, икономиката, етиката и ценностите, междуличностните отношения и самата история, но и философията на образованието, психотерапията и личностното израстване, теорията как да се помогне на хората да станат онова, което могат и имат дълбоката потребност да станат“ (Маслоу, Е., 2018: гл. 14).

Във всеки един от комуникационните модели проблемът, който се наблюдава, е свързан с кодирането, обработката на информацията, интерпретацията ѝ, т.е. с комуникативната ситуация, която представлява „свкупността от елементи и фактори, при които се осъществява в даден случай общуването между хората“ (Добрева, Е., 2004: 60). Взаимоотношенията, разгледани в социалнопсихологичен контекст, позволяват едно по-широко тълкуване и планиране на различни цели, по-гъвкаво реагиране на проблемите не само на отделния човек, но на общуването в цялата институция. Така се откриват възможности за създаване на перспективни поведенчески модели, които подобряват качеството на професионалната комуникация.

В социалната работа комуникацията носи специфичните характеристики на социалната интеракция. Тя е своеобразно проявление на междуличностни отношения в професионален контекст, при които силно влияние оказват социалните роли, изпълнявани от участниците в общуването. Ролята на помагач професионалист прави поведението на социалния работник зависимо от проявите на емпатия, разбиране и приемане. Ролята на клиент или на човек в нужда пък предопределя някои субективни прояви на агресия или пасивност, които променят характера на взаимодействието. „Взаимоотношението винаги има свой предмет и своя динамика на протичане. Предметната определеност на отношенията очертава основните им характеристики и задава позициите на участниците в тях“ (Карагяурова, Д., 2010: 121). Наред с ролевото детерминиране в комуникацията социален работник–клиент от съществено значение са индивидуалните различия и проявите на субективност във взаимното възприемане на участниците в актовете на общуване. Комуникацията, освен субективна, е и твърде ситуативна – променлива и зависима от контекста, в който се реализират помагащите отношения. Обяснителни модели на комуникативните процеси в социалната работа се явяват теориите за междуличностното взаимодействие, теорията за символния интеракционизъм, теорията за управления на впечатленията

и клиент-центрираната теория на К. Роджърс, а теорията за мотивацията на А. Маслоу, основана на йерархичния модел на човешките потребности, дава отговор на много въпроси, свързани с потребността от общуване и различната степен на активност на клиентите в социалната работа. Често влияние върху тази потребност оказва способността на клиента да се справя самостоятелно с ежедневието си. „В геронтологичната социална работа функционалната автономия се разглежда и оценява предимно в по-тесен смисъл като способност за самостоятелно и удовлетворително справяне с ежедневни дейности и задачи, попадащи в кръга на основните човешки потребности, осигуряващи едно основно ниво на удовлетворително и пълноценно качество на живот на възрастния човек“ (Механджийска, Г., 2013: 38). Спецификата във функционирането на този тип потребители е предизвикателство за специалистите и действията, които те трябва да планират, за да може тяхната помощ да е навременна и достатъчна.

Фокусът на настоящото наблюдение върху комуникативните процеси в социалната работа е насочен към социалнопсихологичните причини, обуславящи особеностите на общуването в работна среда. Разглеждането на един професионален комуникативен акт от тази гледна точка може да предотврати появата на бариери, както и да повиши доверието и качеството на социалната грижа. „Особената сложност на контактите при човека произтича от ролята, която играе при него езикът. Като усъвършенстван „жест“, свойствен на човешкия род, като носител на емоции, но и на идеи, на образи, езикът пренася комуникацията на символно равнище“ (Московичи, С., 2006: 458). Изборът на символи за изразяване на идеи, ценности, мотиви и намерения предопределя характера на контакта. Употребата на сложни думи, термини от страна на социалния работник, честото позоваване на текстове от наредби, чрез които се определят рамките на социалната помощ, обикновено затруднява клиентите и нарушава взаимодействието в индивидуалната социална работа. От друга страна, равнището на комуникативна компетентност на потребителите на социални услуги и тяхното умение да декодират посланията, които изпращат помагащите специалисти в комуникацията се отразяват на обратната връзка и цикличното протичане на процеса. Личностните особености на общуващите са ключов фактор и предпоставка за възникване на бариери в комуникацията, затова не е случайно, че повечето обяснителни модели са психологически и/или социално-психологически по своя характер. Чрез работа на терен и проведени множество наблюдения в реална работна среда на процеса на предоставяне на социални услуги на възрастни в домове за стари хора и чрез полуструктурирани интервюта със социални работници и с техни клиенти се разкрива спецификата на ситуациите, свързани с проблеми във взаимоотношенията, нарушена комуникация или специфични проявления на субективизъм в общуването,

които се отразяват съществено върху развитието на случая. Трудностите в комуникацията влияят пряко върху ефективността на социалната подкрепа и върху удовлетвореността на социалните работници от тяхната професионална дейност. Емпиричният материал може да послужи в разработване на програми за усъвършенстване комуникативните умения на практикуващи социални работници и подобряване на цялостната социална среда в институциите.

Параметри на емпиричното изследване чрез работата по случай

Целта на емпиричното проучване е да се реализира изследване в хода на действието – чрез наблюдението на конкретни случаи да се открие проявлението на бариери в комуникацията между социален работник и клиент. Изследването е конструирано около два случая на предоставяне на социалната услуга резидентна грижа за възрастни хора в институции, които се различават по начина на финансиране на социалната услуга. В първия случай клиентът (или неговите близки) заплащат услугата, а в другия случай – същата услуга се финансира със средства от държавния бюджет. За събиране на данни се разчита на метода „работа по случай“ (case study), като метод за качествено изследване в социалната работа. Под случай ще разбираме институциите, в които се реализира комуникацията в процеса на помагане на възрастните. Всеки случай включва „подслучай“ – свързани с комуникацията с конкретни клиенти, ползватели на социалната услуга от резидентен тип. Проучени са 6 подслучая в реална работна среда, като са подбрани според желанието за участие, статус (пол, възраст, социален статус), социална активност на изследваните лица. Работата по случаите е с доброволното съгласие на участниците и на ръководителите на институциите, предоставящи социалната услуга. Споделената информация се ползва като индикативна, само за научни цели в рамките на настоящето изследване.

При изследването и описанието на случаите се спазват всички правила за конфиденциалност, поради което в изследването не се споменават имената на институциите и лични данни за участниците. Вниманието е фокусирано върху особените характеристики на потребителите с акцент върху онези комуникативни актове, които могат да бъдат обхванати и анализирани. Работата е насочена и към сравнение на случаите от гледна точка на критерия финансиране на услугата и механизмите на комуникацията с потребителите, които заявяват потребността от социална подкрепа. Описаните случаи са наблюдавани за период от една година (11.02.2021–20.02.2022 г.). Изводите са направени на базата на влиянието на средата, субективните реакции на участниците и развитието на ситуацията по отношение на предоставянето на социалната

услуга на клиентите. „Многообразието от институции за социална работа и услугите, които те предлагат, оказват влияние върху характера на работата на социалните работници, но обща остава рамката на социалната работа като помагача професия и посредническата роля на социалните работници“ (Симеонова, Р., 2003: 102). Тези професионални социални институции работят с клиенти със специфичен психо-социален профил, който налага комплексна подготовка на специалистите, за да се постигне ефективна комуникация, сътрудничество и доверие между общуващите.

Проучените в социалните институции случаи са различни като проблематика, но призмата, през която се изследват, позволява да ги обединим около няколко базисни комуникативни модела на помагачното отношение. Представени са разнообразни случаи на хора, които получават резидентна услуга. Целта на описанието на случаите е да се акцентира върху характера на комуникацията, да се открият доминиращи модели, чрез които тя се реализира и да се разкрият повече фактори и предпоставки за възникването им в процеса на общуване.

В изследването участват и социални работници, които работят по наблюдаваните случаи. Фокусът на работата е върху формулирането на някои примерни въпроси и тяхното тестване със социални работници. Първоначално задаваните въпроси се организират така, че да улавят максимално възникващите в хода на работа по случаите впечатления. Оказва се, че придържането към точно дефинирани въпроси действа ограничавашо, затова се акцентира на включено наблюдение на терен и уточняващи въпроси по случая. Въпросите се отнасят до практическата дейност и комуникацията на практикуващите социални работници. Основно въпросите гравитират около затруднения, които социалните работници изпитват в комуникацията си с потребители на социални услуги или близките им, индивидуалната интерпретация за най-често срещаните комуникативни бариери и връзката между характера на комуникацията и въздействието ѝ върху развитието на случая. В социалната работа се среща голямо разнообразие от индивидуални реакции и специфично поведение. През конкретните случаи от практиката се наблюдават някои характерни психологични особености в поведението, които са предпоставка за възникване на бариери. Това са равнището на емоционалност на участниците в общуването, умението на социалния работник да овладява своята емоционалност и способността му за разбиране на емоционалните сигнали, подавани от клиента в процеса на комуникация. Наблюдаването на поведението в естествена жизнена среда дава възможност да се изследват неприкрити чувства, спонтанни реакции, да се прониква в преживяванията и възприятията и реалните проблеми на изследваните лица, близките и специалистите. По време на работата по случаите са провеждани интервюта със социални работници, за да се изясни тяхното субективно въз-

прияние за бариерите в комуникацията и степента на осъзнаване на затрудненията в комуникативните актове. Проследяването на случаите позволява да се придобие цялостен поглед не само върху начина, по който възникват трудни за преодоляване проблеми в общуването, но и върху мненията, нагласите на професионалистите и клиентите в този трудно прогнозируем процес. Описаните случаи възпроизвеждат жизнени ситуации на изследваните лица и носят информация за реалните им преживявания и социалните отношения и връзки.

Описание на наблюдаваните случаи в частен дом за предоставяне на социална услуга от резидентен тип

Случай 1

Д.Р. е на 82 години. Последните години здравословното ѝ състояние и това на съпруга ѝ се влошава и двамата избират да се настанят в дом за възрастни, като до този момент не са се разделяли и не са ползвали услугите на никакви социални институции. Заявката за тази социална подкрепа от страна на възрастните хора идва в следствие на невъзможността им да се справят автономно със социалното си функциониране. След запознаването на социалния работник със ситуацията на Д.Р. и съпруга ѝ М.Р. и след оценка на рисковете от ежедневието, специфичните личностни способности, влияещи на настоящата ситуация, и наблюдаемото поведение социалният работник отбелязва проблемните сфери, които влошават жизненото равнище, и предлага възможни решения, които да обсъдят заедно.

Случай 2

Н.Ч. е на 79 години. За последните няколко години е бил настаняван в няколко различни институции заради проява на агресивно поведение и трудно адаптиране към новата за него социална среда. Прогресиращата деменция е причината, поради която съпругата му е потърсила социална подкрепа. След запознаване на социалния работник със случая и фактите от живота на Н.Ч. и след преценка на рисковете за самия него и положителното, което може да се направи за облекчаване на състоянието му, се планират следващи стъпки за удовлетворяване на ежедневните му потребности.

Случай 3

Б.Б. на 85 години. Досега не е ползвала социални услуги и за първи път е настанена в този дом заедно със съпруга си. Б.Б. и съпругът ѝ имат много близки и роднини, които се грижат за тях, но не могат да обезпечат цялостна и пълноценна грижа. Доскоро Б.Б. сама се е грижила за съпруга си, но за нея става все по-трудно, защото заболяването му прогресира и той се залежава. По настояване на дъщерята родителите ѝ са настанени в институцията. След известно време съпругът на Б.Б. почива внезапно, а тя продължава да живее в

дома и се чувства добре. За съжаление получава инсулт и след дълга рехабилитация възстановява до известна степен подвижността си и способността си да се обслужва сама, но говорът ѝ почти не се възстановява. Това дава основателен повод на социалния работник, след проведени срещи и наблюдения върху случая, да констатира подобряване на физическото и емоционално състояние, от една страна, но и незадоволителната автономност в посрещането на повечето от ежедневните потребности.

Описание на наблюдаваните случаи на предоставяне на социална услуга от резидентен тип в институция с държавно финансиране

Случай 1

С.М. на 81 години, по свое желание избира тази институция. Доскоро е упражнявал професията си. От 6 години живее сам, съпругата му е починала. Има две дъщери, живеещи в чужбина. Той не иска да напуска България. След като обсъжда с близките си решението да постъпи в дом, успява с помощта на приятели да реализира желанието си и да заживее в този дом. Обслужва се сам, излиза на разходки, но иска да се чувства обграден от повече хора, затова, въпреки че може да се грижи за себе си, избира този вариант. Социалният работник отбелязва, че често сменя настроенятия си и е склонен да изпада в безпричинни депресивни състояния. Специалистите смятат, че тяхната професионална подкрепа може да има положително влияние в преодоляване на чувството му за самота.

Случай 2

А.Л. на 74 години, цирков артист. След преживян масивен инсулт остават сериозни затруднения в говора и в движенията. Социалният работник е съсед на А.Л. и помага за приemanето му в болница, когато е бил зле и не е могъл да се обади в бърза помощ. Той няма близки и живее сам, което допълнително затруднява ежедневието му. Социалният работник добре познава ситуацията около А.Л. и преценява, че за осигуряване на постоянна грижа и подкрепа е добре да го настанят в дома, в който работи. А.Л. напълно осъзнава, че сам не би могъл да се справи извън институцията. Предвид настоящата ситуация и наблюденията на специалиста за потенциалните ежедневни опасности, но и предвид проявените личностни ресурси на А.Л. се препоръчва предприемане на стъпки, които могат да ускорят ресоциализацията и адаптацията му.

Случай 3

В.Р. е на 65 години и е писател. Няма деца. Имал е пет брака, приписва на последната си съпруга цялото си имущество. След скандал тя настоява той да постъпи в дома. Общува повече по задължение, отколкото от желание. Мисълта му скача от тема на тема, разпилява се в екзистенциални теми за сми-

съла на живота и смъртта. След запознаване със случая социалният работник е на мнение, че В.Р. не е застрашен от физическа неспособност да се справя с ежедневието си. Напротив, смята, че би могъл да има социално активен, светски и успешен живот. Социалният работник отбелязва, че трудно общува с него, въпреки това се опитва да съдейства за обезпечаване на битовите му потребности. Сериозни последици за психиката му има преживяването на отхвърляне от последната му съпруга. Социалният работник препоръчва работа с психолог за преодоляване на този стрес. В зависимост от начина и темповете, с които се справя, се планират следващи подходящи действия съобразно потенциала и показаните възможности за възстановяване.

Диференцирани бариери в комуникацията в резултат на работата по случай

Описаните случаи показват специфичните обстоятелства, в които се разгръщат взаимоотношенията и невъзможността да се предвидят повечето фактори, които могат да повлияят върху отключването на комуникативните бариери. Например ексцентричното отношение на клиента към живота го е отдалечило от чувството за общност. Така той се насочва навътре към своите преживявания и оставя впечатлението, че се занимава само със себе си, че пренебрегва околния свят и че negliжира проблемите на другите хора. Според специалистите това неизбежно води до погрешни преценки, последващи погрешни стъпки и липса на развитие в отношенията. Липсващата социална активност, волевата неустойчивост и личностните особености може да възпрепятстват професионалната помощ, но именно социалната подкрепа и интервенциите за поведенческа или личностна корекция могат да инспирират ефективна промяна и устойчиво преодоляване на социалните проблеми, с които се сблъсква потребителят. Колкото по-лесно се осъществява връзката с клиента в атмосфера на доверие и добронамереност, толкова работата на специалистите е по-качествена, удовлетворяваща и стимулира старанието и усърдието им. Предизвикателство в социалната работа е да се поставят и договорят задачи в съгласие с клиента, което показва способност за уверено приоритизиране на цели. Нерядко преживяването на вътрешен конфликт от клиента се отразява върху постигнатите положителни резултати в отношенията. Така бариерите, които се отключват (освен езикови, породени от самия процес или поведението), се оказват поредното предизвикателство в ежедневната работа на социалния работник.

Специалистите съпреживяват случая на всеки свой клиент. Работата им е свързана с много специални изживявания и чувства, което се отразява и на отношения в личния им живот. Безспорно е необходима превенция и профилактика на емоционално и когнитивно ниво, което прави наложително създа-

ването на интерактивни (игрови) начини и програми в помощ на професионалистите. Социалната работа е комплексна и показва колко умения се изискват за справяне с ежедневните дейности, за организиране на времето и подготвяне на подходящи комуникативни стратегии, за преодоляване на социалната дезадаптивност на потребителя и необходимостта от намеса на специалиста на личностно и поведенческо ниво за справяне с ежедневието и за повишаване на психологичната и емоционална устойчивост на клиента.

Описанието чрез работа по случай, която се използва в изследването, се гради на разбирането, че човешкото поведение, макар и детерминирано от общоизвестни социални закономерности, има специфично индивидуално проявление. За да се улови спецификата на индивидуално равнище във всеки отделен комуникационен акт, е необходимо да се отчетат особеностите на социалния и професионалния контекст, при запознаването със случая на клиента и анализиране на доверителното общуване с него. Това означава да се разчита на качествени показатели, а не на количествени натрупвания на данни.

Проведената проучвателна дейност и анализът на казусите с фокус върху изследване на емоциите като предиктор за появата на психологични бариери, наблюденията на средата и начинът на разгръщане на отношенията между социалния работник и клиент във времето помагат за изясняване на индикаторите, критериите и показателите, чрез които се открояват бариери в комуникацията в социалната работа.

Таблица 1. Система за маркиране на комуникативни бариери в социалната работа

Индикатори	Критерии	Показатели
Доверие	<ul style="list-style-type: none"> ✓ откритост ✓ теми за разговор ✓ усилия за скъсяване на дистанцията във взаимоотношенията 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ честота на срещите ✓ интерес към темите ✓ интензивност и продължителност на взаимодействията ✓ степен на споделяне
Обратна връзка	<ul style="list-style-type: none"> ✓ реакция на казаното ✓ ненавременно действие ✓ филтрирана ли е информацията ✓ изкривява ли се съобщението 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ действие в съответствие със съобщението ✓ искане на помощ ✓ пълноценно приета информация ✓ логичност на отговора ✓ ориентация към целта на комуникацията ✓ неверни допускания

Индикатори	Критерии	Показатели
Нагласи, очаквания	<ul style="list-style-type: none"> ✓ емпатия ✓ тревожност ✓ агресия ✓ самота ✓ оценка ✓ мотивация за действия ✓ промяна в нагласата 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ разбиране, усещане за контрол, склонност към конфликтност, формиране на мнение, ✓ нежелание за общуване, ✓ объркани социални нагласи, ✓ повишена потребност от социални контакти
Поведение	<ul style="list-style-type: none"> ✓ преживявания, настроения, особености на характера, разсеяност, неувереност 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ изграждане на партньорства ✓ промяна на поведението ✓ адаптивност към околната среда ✓ проявява ли се неразбиране в каква степен и колко
Невербално	<ul style="list-style-type: none"> ✓ визия, жестикулиране, облекло, изражение, контакт с очи, поза 	
Вербално	<ul style="list-style-type: none"> ✓ стил на говорене, термини, жаргон, обмен на идеи, мисли, символи 	
Възприятия	<ul style="list-style-type: none"> ✓ селективно приемане на информацията ✓ интерпретация през впечатленията ✓ предишен опит ✓ обстановка 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ претоварване с информация ✓ погрешно първо впечатление ✓ объркани социални нагласи, нереална самооценка ✓ некомпетентно формулиране на съобщението ✓ време и място на случващата се комуникация

Предприетите действия за разбор и интерпретация на изследваните комуникативни бариери през случаите изяснява доста проблеми, свързани с общуването на базата на концепциите за комуникацията и човешкото поведение.

Наблюдаваните взаимовръзки между служителите и клиентите, между самите клиенти, между професионалистите и близките, между клиентите и близките позволяват да се заложи на естествено развиващото се изследване с първични и вторични ефекти от резултати, влияещи на значимостта и приносния му характер.

Фиг. 1 Обобщен модел на изследвания процес

Всяка една от тези характеристики влияе на социалната среда и функционирането на социалната система. Така се очертават фактори от средата, които са взаимосвързани и помагат за разкриване на редица проблеми във взаимодействията и последиците от тях.

Не бива да се подценяват и специфичните особености на възрастните хора. Това изисква да се отбележат някои допълнителни характеристики, които имат отношение към изграждането на взаимоотношенията.

Старостта като етап от личностното развитие има отношение към трудните въпроси за естеството на адаптацията. Специфична особеност при хората в старческа възраст е трудната промяна на навиците, от което страда пълноценното задоволяване на потребностите. Неудовлетворените потребности от своя страна стават причина за възникване на психологически бариери в общуването. В ситуация, в която се променят социалните връзки, ролята на социалните работници се явява ключова при справяне с редица преживявания, с нарастващата степен на тревожност, със затрудненията в комуникацията с хората от близкото обкръжение. Старите хора не успяват да се откъснат от миналото, в този смисъл, ако няма ясна представа за бъдещето, тогава водеща роля в поведението играят ситуационни фактори и не

се очертават желани стратегии за постигане на удовлетворителни взаимоотношения. По-доброто познаване на възрастовите особености при хората от последните етапи на онтогенезата улеснява не само общуването, но и овладяването на някои специфични особености на тяхната инвариантност. Задоволяването на потребностите от общуване често е блокирано от колебания, съмнения, неудовлетвореност на дадена нужда, което е съпроводено с тревожност. „При тревожност се разрушава именно съзнаването на връзката между Аз-а и света“ (Мей, Р., 2018: 90). Тревожността крие в себе си тенденция да обръква перцепциите и съзнанието. Това повлиява поведението на възрастните хора и оказва влияние върху социалните им връзки, социалния им статус, а при неспособност да се модифицират някои нагласи и аспекти от поведението се стига и до по-сериозни социални загуби. За периода на старческата възраст са характерни редица своеобразни промени от емоционален характер: неконтролирани афектни реакции, склонност към безпричинна тъга, плачливост. Тази голяма дифузност на преживяванията неминуемо повишава тревожността. „Това, което отделните хора преживяват, не може да се припише на средата, а на отделния човек и на неговите нагласи към съответните му преживявания“ (Франкъл, В., 2000: 291). Преживяването на вътрешните конфликти е предизвикателство за човека в напреднала и старческа възраст. Той би успял да ги преработи, ако не създава комуникационни бариери и допуска взаимоотношения, които да го държат свързан с възможно повече хора от неговото обкръжение. В това отношение заслужава внимание още един сериозен проблем при хората в напреднала и старческа възраст – проблемът за самотата. Самотата обичайно се определя като негативно преживяване на неудовлетвореност от съществуващите взаимоотношения.

Според редица изследвания в международен план, описани и обобщени от Г. Механджийска (Механджийска, Г., 2015), съществува значима взаимозависимост между самотата и удовлетвореността от живота, както и между удовлетвореността от живота и качеството на социалните връзки с близки и приятели. Изследователите стигат до извода, че „не честотата на контактите, а тяхното качество и близостта са основен корелат с нивото на самота“ (по: Механджийска, Г., 2015: 38). Същевременно е установена и силна взаимовръзка между самотата на хората в напреднала и старческа възраст, които са ползватели на социални услуги, и потребността им от социални контакти (пак там). Този аспект е много съществен за социалната работа, тъй като насочва вниманието към необходимостта в процеса на предоставяне на социална подкрепа и обгрижване на хората от третата възраст да се осигурява възможност за общуване с по-млади хора.

Данни от изследване в български контекст доказват наличието на корелация между самотата и удовлетвореността от живота. Зависимостите между

самота и удовлетвореност се забелязват в зоната на субективното преживяване на качеството на връзките с другите, личностната стабилност и чувството за сигурност (безопасност) и смисъл в живота (пак там: 43). Интересна е интерпретацията на изследователските данни, според които „разкъсаните или отслабнали връзки с деца, роднини и собствено семейство не са обвързани със самотата толкова, колкото тези с приятелите и с така наречените като цяло „други хора“ (пак там). Това дава ориентир как следва да бъде организирана и предлагана социалната подкрепа и как чрез комуникацията между клиента и социалния работник могат да се минимизират някои ефекти от релацията между самотата и удовлетвореността от живота и респективно да се избегнат проблеми в общуването.

Отчуждението, проявата на недоверие, предизвикват страдание и недоволство, а това неминуемо затруднява и деформира комуникацията. Работата на социалните работници с възрастните клиенти изисква сериозно и задълбочено познаване на характерните особености в поведението им.

Успешната организация в социалните институции е пряко зависима от качествената комуникация между специалистите, клиентите и близките им, затова задълбоченото разглеждане на елементите в този процес е от ключово значение.

На базата на всички тези действия, които се наблюдават и изследват, може да се позовем и на класификацията за проява на комуникативни бариери, която предлага Луненберг. Чрез нея се допълва обобщения поглед върху проявлението им и сложните и многобройни аспекти, които ги определят „Редица бариери забавят ефективната комуникация. Те могат да бъдат разделени на четири категории: процесни бариери, физически бариери, семантични бариери и психо-социални бариери“ (Lunenburg, F. C., 2010: 10).

Фиг. 2. Комуникационни бариери според Луненбърг

- При процесните бариери на всяка стъпка от комуникативната ситуация може да настъпи срив (при подателя, кодирането, канала, декодирането, приеманцията, обратната връзка), това да се отрази на трансфера на информацията и съответно да се наруши разбирането.

- При физическите бариери може да се получи разсейване от телефонен разговор, посетители, разстояние между хора и др.

- Психо-социалните бариери се разглеждат като зависими от:

- ✓ поле на опит – произход на човека; възприятия; ценности; пристрастия; нуждите; очакванията;

- ✓ филтриране – получава се от нуждите, интересите и емоциите, през които човек вижда и чува не реалната ситуация или информация, а това, което би искал да види или чуе. И въпреки факта, че се разглежда очевидното, много често процесът не може да бъде овладян и комуникацията се разпада;

- ✓ психологичната дистанция – често се получава и от действителната дистанция. Участниците кодират или декодират съобщението в контекста на своя опит и ако има голяма разлика в опита между социалния работник и клиента, комуникацията може сериозно да пострада. Тук може да се отбележи едно противоречие, което е важно в практическата работа. От една страна, възрастните обичат да общуват с млади хора, допускат ги до себе си по-лесно, но от друга, твърде различният социален опит доста бързо създава дистанция в общуването.

В изследваните случаи в социалната работа значим превес за възникването на бариери има умението на участниците в процеса на помагане да подават и да получават обратна връзка. Тя се оказва ключов механизъм за стимулиране на промяна в състоянието на клиента. Често обаче се налага социалните работници да подават негативна обратна връзка или да изразяват критично отношение и това изисква особено комуникативно майсторство така, че да не се нарани клиентът и да не се предизвикат съпротиви или отказ от сътрудничество. За хората в нужда се оказва трудно да приемат реалността такава, каквато е, без това да ги наранява или демотивира. Психологическите бариери обяснимо доминират в социалната работа, тъй като при нея нуждата от подкрепа се дължи на нарушено функциониране на индивида в социалната среда. В повечето случаи бариерите в комуникацията са резултат от дефицити в социалната компетентност и трудности в емоционалното изразяване на преживяванията. Това налага и специфична подготвеност на социалния работник да реагира в ситуации на личностни кризи, неувереност или негативно отношение на клиентите към институциите за социална работа.

Изводи и обобщения от проведеното емпирично изследване

Характерът на комуникацията в помагащото отношение между социалния работник и клиентите в наблюдаваните случаи се определя в голяма степен от индивидуалните особености на общуващите. Забелязват се някои затруднения в комуникацията, които са типични като цяло за общуването с хора в напреднала възраст. Това са: слаба обратна връзка, ниска концентрация, липса на интерес за разговори, дефицит на вниманието, песимизъм, страх от смъртта, силни емоционални реакции и неспособност да се овладяват емоциите. В различните случаи нивото на здравословното състояние варира в големи граници. Наблюдава се обърканост, дезориентация, неумение за изслушване, загубата на когнитивни и ментални способности, проява на специфични личностни особености и нагласа към другите, които затрудняват общуването. Нарушението на говора вследствие на болест или друга причина създава предпоставка за бариера при предаване и разбиране на посланията. Тази особеност се отразява на характера, очакванията за бързо и напълно възстановяване повлияват на много психични и емоционални процеси и върху цялостното поведение. Друг вид бариери, които се открояват в изследване на случаите, са емоционални, индикирани от вътрешни преживявания на срам, страх или вина; психологични, които се отразяват на социалната активност, на тревожността от контакта с хората, а това рефлектира върху предприемането на различни по своя характер действия и върху стила на общуване. В някои от случаите ситуацията е подсилила обстоятелствата, ускорили проблема за самотата в ежедневието. Това провокира негативна нагласа към себе си и способността да се поддържа интерес към някакъв вид общуване сериозно спада. Езикови бариери, породени от здравословното състояние (физическо неразбиране на думите). Това е дало отражение върху някои ментални функции, което поражда и семантични бариери. Бариери от лошата обратна връзка, от лошото социално функциониране. Проявата на неувереност се отразява на създаването на добро взаимодействие с другите. Наблюдават се и проява на личностни бариери, обусловени от особеностите на характера, психологични, емоционални и поведенчески. Също така провокирани от негативни нагласи към институцията поради дефицита на социални и комуникативни умения.

Изследването на случаи показва, че комуникацията е зависима от организационната култура на институцията, в която се предоставя социалната услуга. Клиентите имат по-високи очаквания в комуникацията към професионалистите, когато получават социална услуга, за която самите те или близките им заплащат.

Усилията на съвременното научно познание все още са недостатъчни по отношение разработките на експериментални методи за изследване на хората в напреднала и старческа възраст, особено по отношение на личността им.

„Емпиричните изследвания показват, че не само процесът на стареене е дълбоко социално и индивидуално явление, но и емоционалното отношение към него се изгражда освен на психически и широк фронт от социално-психологически условия“ (Александрова, Н., 2010: 146). Усилията, насочени към познаването на хората от напреднала възраст, може да облекчат тяхната болезнена адаптация към старостта и да помогнат на социалните работници да разработват нови подходи за осъществяване на една ефективна комуникация. Специалистите могат много да помогнат в този труден процес, като целенасочено реагират с разбиране на страховете и тревожността и чрез общуване, активно слушане, концентрирано внимание върху важни за възрастния човек теми да откриват начините за изграждане на взаимно доверие.

От социалните работници се очаква любезност, добро настроение, разбиране. Познавайки нуждите и желанията на потребителя, те трябва да изпълняват специфични задачи така, че обгрижващата услуга да осигурява достатъчен комфорт, спокойствие и сигурност. Към потребителите следва да се подхожда с търпение, толерантност, деликатност. Очакванията на възрастния, неговите възприятия за потенциала на социалната система и по-конкретно за степента на подкрепа, която би могъл да получи, нерядко се разминават с действителността поради занижените му функции и проявата на неадекватност по отношение на реалното му място в социалната среда. „Социалната работа с възрастни трябва да откликва адекватно на целия обхват от установени нужди“ (Печ, А., 2008: 257).

Променената комуникация между възрастните хора и обкръжението им се наблюдава на всички нива на взаимодействие. От елементарните битови и ежедневни отношения до по-сложните емоционални, когнитивни връзки, в които се появяват непреодолими „пропасти“ от неразбиране, огорчение и разочарование за всички участници в самата комуникация. Често тези непреодолими конфликти довеждат до ескалиране на отношенията и близките се чувстват принудени от обстоятелствата да се обърнат към институции за настъпяване на възрастни. Така проблемните отношения са временно отсрочени. Близките се сблъскват с невъзприемане на рационалното и тълкуват поведението на възрастния човек като егоистично, агресивно, неадекватно. „А Желанието на Субекта е, първо, да бъде признат от Другия“ (Богданова, М., 2017: 264). Това се явява обезпокоителна бариера в едни относително уравнивесени в близкото минало отношения. Притеснени от неспособността си да се справят сами, безпомощни и изпитващи дълбоки угризения поради сложната ситуация, в която се намират, близките биват принудени да се обърнат за помощ към социалните институции.

Проблемите, които най-ярко се отразяват на комуникацията, са свързани с трудната адаптация на потребителите към социалната реалност, затрудненията, които срещат социалните работници в намирането на теми, с които да

заинтересоват клиента, да го убедят в полезността на предприеманите дейности, в овладяването на преживяванията и емоционалните изблици.

Всичко това дава основание да се търсят възможности за такъв вид работа и удовлетворяване на потребностите, които да подпомагат постепенната адаптация не само към новата ситуация и социална среда, но и към другите и себе си както на възрастния, така и на семейството и близките му. Целите и принципите на дейността на социалните работници трябва да се обединяват около поддържане на хармонично единство между институциите и клиентите.

Препоръки и насоки за преодоляване на проблеми в комуникацията социален работник–клиент

Чрез дейността си професионалистите от помагащите професии съдействат за облекчаване не само на ежедневието, но и в цялостния процес на адаптация към социалната среда и по-лесното ориентиране на възрастните хора в нея. Като резултат би могло да се очаква една по-устойчива и качествена комуникация.

Създаването на социокултурални програми, в които социалните служби ефикасно да се включват за стимулиране и обновление на духовността на възрастния човек, могат да доведат до подобряване на взаимоотношенията и повишаване на доверието. Ако чрез качествена социална работа съвременните социални системи успеят да покрият субективните, персонифицирани нужди на възрастните хора, то вероятно ще се появяват и похвати, чрез които да се овладее тревожността като следствие от невротични състояния. Физическата активност би била особено ефективна за намаляване нивото на тревожност, забавяне процесите на стареене и съхраняване качество на живот за по-дълъг период от време.

Като се имат предвид някои фактори като социална фрустрация, характерологични предразположености, желание за доминиране, агресивни прояви като защитна реакция или прояви на самоутвърждаване, може да се предвиди типът реакции в затруднена или конфликтна ситуация. Това може да се има предвид при изработване на програма, чиято цел е да развива и разширява комуникативните умения и способности на професионалистите. Квалификацията им изисква проява на компетентност, адекватна рефлексивност на актуални събития, хуманност, способност за съпреживяване на чуждата болка, вникване в индивидуалните потребности от социална помощ. За постигане на добри отношения с клиентите влияние оказват подчертани личностни качества като порядъчност, безкористност, честност, интуиция. „Под това понятие се разбира способността за непосредствено, нерелективно и пълно възприятие-познание (осъзнаване) от пряк опит, без помощта на разсъжденията“ (Блументал, Е., 2017: 142). Съществена за удовлетвореността от работата е

проявата на целеустременост, отзивчивост, трудолюбие, както и емоционална стабилност, спокойствие, приятен глас; това подпомага изграждането на доверие, от което се нуждаят клиентите.

На базата на проведеното изследване и проследяване протичането на комуникативните процеси може се разработят отделни модули, които да се съчетават свободно, според индивидуалните нужди или интереси. Модули, в които да се обръща внимание на различни видове поведение и подготовка за справяне с различни трудности от ежедневието на клиентите, превърнали се в неотложна необходимост. В работата социалните работници се срещат с потребители с различни комуникативни умения и ниво на комуникация. Някои се отличават с добри умения в предаване на послания, с добра вербална или невербална комуникация, други са способни да слушат добре или да възприемат добре, или да подават добра обратна връзка и от това зависи цялостният успех на взаимодействието. Това рефлектира върху поведението – „всяко поведение е вид комуникация“ (Collins, S., 2013). Ако социалните работници не намерят подходящия начин да общуват с потребителите, клиентът може да се дистанцира, да се затвори в себе си и това да доведе до срив на отношенията. Балансираните отношения с близките и конструктивният диалог могат да имат благоприятен ефект върху потребителя и неговите преживявания. За да се избегнат социално-психологични кризи, от значение е доколко навременна е и в какво се изразява намесата на специалистите. Това също би могло да залегне в изработването на програмите за обучение и стратегиите на общуване.

От компетентността на професионалистите зависи да създават предразполагаща атмосфера, когато се наблюдава проява на гневни изблици, напрегати обстановката, да стимулират търпимостта и добротата, да контролират своите емоции, да подтикват старите хора към трансформация на негативното в позитивно, да активират любопитството им към някаква дейност, да изграждат доверие и като цяло да поощряват и стимулират към положителни промени. Тук могат да се отбележат занимания с игрови характер, които имат отношение към изграждане на стабилни социални отношения и подобряване на социалното функциониране. Например различни настолни игри като шах, които сближават живущите и създават ведра атмосфера. „Теорията на игрите остава една от най-бързо развиващите се области в науката икономика и все повече помага да се откриват фундаментални истини за човешкото поведение“ (Конуей, Е., 2010: 197). Тази теория е в развитие и изследва въздействията на хората един върху друг, начините, по които те разгадават действията на другия и евентуалните последици. Това се отразява положително на общуването между социалните работници и останалите хора от близкото обкръжение.

Специфичните случаи и особеностите на възрастовите изменения допълнително утежняват работата на професионалистите. Отчуждението, проявата на недоверие, предизвикват страдание и недоволство, а това неминуемо зат-

руднява и деформира комуникацията. Работата на социалните работници с възрастните клиенти изисква сериозно и задълбочено познаване на спецификите в поведението им. Добрата подготовка на специалистите позволява да подберат най-подходящите средства за оказване на помощ съобразно индивидуалните нужди на възрастния клиент, а оттам да организират занимания като хобита например, които да стимулират общуването.

Заклучение

Изследването на процеса на комуникация и причините за появата на комуникативни бариери в социалната работа с хора, настанени в домове за възрастни, показва необходимост от намиране на начини за бързо преодоляване на кризите, предизвикани от трудната адаптация на възрастните към новата социална реалност в дома. В центъра на вниманието е поставен въпросът, отнасящ се до личностните особености, специфичните емоционални реакции, психологически травмиращи събития, които водят до проблеми при оказваната психо-социална подкрепа от страна на специалистите. Изследователските въпроси за поведенческите промени, които се наблюдават вследствие на нарушеното общуване и откриването на начини за справяне с емоционални преживявания вследствие променената житейска ситуация, задават рамката на цялостния подход в проучването на комуникативните бариери. Това позволява тяхното регистриране, осъзнаване и положителна промяна на поведението както на потребители, така и на специалисти. Общуването е многоаспектен процес, който освен предаването и получаването на информация включва още интеракцията и социалната перцепция между общуващите. Много са факторите, които оказват влияние върху комуникацията: личностни, семантични, невербални (интонация, изражение, жестове) и др. В процеса на динамичната смяна на ролите на изпращане и получаване на съобщения възникват множество бариери, които силно влияят на ефективността на процеса. Те се отнасят до емоционалното състояние, характера, начина на контакт, вътрешни психологически пречки или външни фактори като шума от околната среда. Някои бариери от психологическо естество се отразяват видимо на комуникацията между хора от така наречената трета възраст и техни чести партньори в комуникацията – хора от близкото им социално обкръжение, както и професионалисти от помагащите професии – социални работници и други, които предоставят социална подкрепа.

Внимателното насочване към социалните особености и многообразни потребности на хората в напреднала и старческа възраст, дава повече възможности и средства, с които да се облекчи, обогати и разнообрази стилът им на живот. Постигането на емоционално равновесие балансира социалната среда, води до преживяване на по-пълноценни междуличностни отношения, значими за възрастните хора.

Колкото повече нужди на потребителя покрива социалната услуга, толкова тези, които се възползват от нея, са по-доволни. Компетентността на професионалистите от помагащите професии им дава възможност да осигурят най-подходящата грижа и помощ съобразно индивидуалните нужди и предпочитания на възрастния клиент, а оттам да обезпечат всякакви специфични комуникационни потребности.

ЛИТЕРАТУРА

- Александрова, А. (2010) Стареенето психологически особености. София. [Aleksandrova, A. (2010) Stareeneto psikhologicheski osobenosti. Sofiya.]
- Блументал, Е. (2017) Да разбираш и да бъдеш разбиран. Практическо ръководство за успешни взаимоотношения. София. [Blumental, E. (2017) Da razbirash i da būdesh razbiran. Prakticheskoto rakovodstvo za uspehni vzaimootnosheniya. Sofiya.]
- Богданова, М. (2017) Франсоаз Долто В играта на желанията. София. [Bogdanova, M. (2017) Fransoaz Dolto V igrata na zhelaniyata. Sofiya.]
- Витанова, Н. (2003) Обучение на студентите в група за собствен опит и формиране на личностната им готовност за социална работа. – *Годишник на Софийския Университет „Св. Климент Охридски“ ФП, Книга Социални дейности*; т. 96. [Vitanova, N. (2003) Obuchenie na studentite v grupa za sobstven opit i formirane na lichnostnata im gotovnost za sotsialna rabota. – *Godishnik na Sofiyskiya Universitet „Sv. Kliment Okhridski“ FP, Kniga Sotsialni deynosti*, 96.]
- Георгиева, Р. (2012) Психотерапията на Карл Роджърс. Емпатичното терапевтично интервю. София. [Georgieva, R. (2012) Psikhoterapiyata na Karl Rodzhars. Empatichnoto terapevtichno intervyyu. Sofiya.]
- Добрева, Е. (2004) Увод в общото езикознание. Издателство: УИ „Епископ Константин Преславски“, Шумен. [Dobreva, E. (2004) Uvod v obshtoto ezikoznanie. Izdatelstvo: UI „Episkop Konstantin Preslavski“, Shumen.]
- Карагяурова, Д. (2010) Просоциалното поведение като междуличностно отношение. Варна. [Karagyaurova, D. (2010) Prosotsialnoto povedenie kato mezhdulichnostno otnoshenie. Varna.]
- Конуей, Е. (2010) 50 големи икономически идеи, които трябва да знаете. София. [Konuey, E. (2010) 50 golemi ikonomicheski idei, koito tryabva da znaete. Sofiya.]
- Маслоу, Е. (2018) Към психологията на битието. София. [Maslou, E. (2018) Kŭm psikhologiyata na bitieto. Sofiya.]
- Маслоу, Е. (2001) Мотивация и личност. София. [Maslou, E. (2001) Motivatsiya i lichnost. Sofiya.]
- Мей, Р. (2018) Смесът на тревожността. София. [Meу, R. (2018) Smisalat na trevozhnostta. Sofiya.]
- Мерджанова, Я., Б. Господинов (2003) Професионален профил на Социалния работник. – *Годишник на Софийския Университет „Св. Климент Охридски“, ФП, Книга Социални дейности*, т. 96. [Merdzhanova, YA., Gospodinov, B. (2003) Profesionalen profil na Sotsialniya rabotnik. – *Godishnik na Sofiyskiya Universitet „Sv. Kliment Okhridski“, FP, Kniga Sotsialni deynosti*, t. 96.]

- Механджийска, Г. (2015) Самота и удовлетвореност от живота при потребители на социални услуги в напреднала и старческа възраст. – *Социална работа*, III, 1, 29–24, <https://www.swjournal-bg.com/issue.php?id=12&lang=1>. (Прегледано на 24.04.2020) [Mehandzhiyska, G. (2015) Samota i udovletvorenost ot zhivota pri potrebiteli na sotsialni usluzhi v naprednala i starcheska vuzrast. – *Sotsialna rabota*, III, 1, 29–24.]
- Механджийска, Г. (2013) Функционална автономия в напреднала и старческа възраст-оценяване и планиране на подкрепа и грижа. – *Годишник Софийския Университет „Св. Климент Охридски“ ФП, Книга Социални дейности*, т. 106. [Mehandzhiyska, G. (2013) Funktsionalna avtonomiya v naprednala i starcheska vazrast-otsenyavane i planirane na podkrepa i grizha. – *Godishnik Sofiyskiya Universitet „Sv. Kliment Okhridski“ FP, Kniga Sotsialni deynosti*, t. 106.]
- Московичи, С. (2006) Социална психология под редакцията на Серж Московичи. София. [Moskovich, S. (2006) Sotsialna psikhologiya pod redaktsiyata na Serzh Moskovichi. Sofiya.]
- Печ, А. (2008) Работа с потребители на услуги за възрастни. В: Антология Социална работа. Съставител Мартин Дейвис. София. [Pech, A. (2008) Rabota s potrebiteli na usluzhi za vazrastni. V: Antologiya Sotsialna rabota. Sastavitel Martin Deivis. Sofiya.]
- Рот, Ю и Рот, К. (2007) Студии по интеркултурна комуникация. София. [Rot, Yu I Rot, K. (2007) Studii po interkulturalna komunikatsia. Sofiya.]
- Симеонова, Р. (2003) Набиране и подбор на персонала в организации за социална работа. – *Годишник Софийския Университет „Св. Климент Охридски“ ФП, Книга Социални дейности*, т. 96, София. [Simeonova, R. (2003) Nabirane i podbor na personala v organizatsii za sotsialna rabota. – *Godishnik Sofiyskiya Universitet „Sv. Kliment Okhridski“ FP, Kniga Sotsialni deynosti*, t. 96, Sofiya.]
- Франкъл, В. (2018) Теория и терапия на психичните разстройства. София. [Frankal, V. (2018) Teoriya i terapiya na psikhichnite razstroystva. Sofiya.]
- Докучаев, И. (2013) Основы теории коммуникации: Учебное пособие. М. [Dokuchayev, I. (2013) Osnov teorii kommunikatsii: Uchebnoye posobiye. M.]
- Collins, S. (2013) *Effective Communication: A Work book for Social Care Workers*. UK.
- Lunenburg, F. C. (2010) *Communication: The process, Barriers, And Improving Effectiveness*. Shooling, v.1, N1, Sam Houston State University.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Социални дейности

Том 114–115

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Social work

Volume 114–115

ОРГАНИЗАЦИОННО-КОНЦЕПТУАЛНА РАМКА НА ПРАКТИЧЕСКАТА ПОДГОТОВКА НА СТУДЕНТИТЕ В СПЕЦИАЛНОСТ СОЦИАЛНИ ДЕЙНОСТИ В ГЕРМАНИЯ¹

ВАНЕСА ФИЛИСЯН*

Резюме. Статията представя стажуването в Германия като част от процеса по придобиване на държавно признание за упражняване на професията социален работник. Разгледани са изискванията на университетите към студентите, завършващи специалността Социални дейности, както и вече изградената в страната система за доброволчество.

Ключови думи: социална работа, университет, бакалавър, практическа подготовка, стажуване, доброволчество, Германия

¹ Статията е разработена от автора по време на участието му в програма Еразъм в периода септември 2020–февруари 2021 г. в Католически университет за приложни науки Северен Рейн Вестфалия в Кьолн.

* Имейл: vanesafilisyan@gmail.com

ORGANIZATIONAL AND CONCEPTUAL FRAMEWORK OF THE PRACTICAL TRAINING OF STUDENTS IN THE SPECIALTY SOCIAL WORK IN GERMANY

Vanesa Filisyan

Abstract. The article presents the internship in Germany as part of the process of obtaining state recognition for practicing the profession of social worker. The requirements of the universities for the students graduating in the specialty „Social Activities“ are considered, as well as the already established system of volunteering in the country.

Keywords: social work, university, Bachelor`s degree, praxis, internship, volunteering, Germany

Увод

Образователната система в Германия е по-разнообразна и практически ориентирана от българската. Още на гимназиален етап учениците имат възможността да избират дали искат да учат в гимназия, което в бъдеще ще им даде възможност да следват във висше учебно заведение, или ще учат в дуално училище (то съчетава теория и практика по следния начин: 2 дни теоретични и 3 дни практически занятия). Тази диференциация подсказва за ролята на кариерното ориентиране още в ученическа възраст, за да може ученикът да избере най-подходящата за него форма. Преходът от училище към изучаването на специалност Социални дейности в университет също преминава през фаза на кариерно ориентиране под формата на доброволчество. По този начин бъдещите студенти имат възможността да се потопят в професията и да се ориентират дали тя съответства на техните представи и очаквания и едва след завършването на този „стаж“ имат право да кандидатстват по специалността. Завършвайки образователно-квалификационна степен „бакалавър“ Социални дейности, немските студенти трябва да получат държавно признание в следствие на практика в институция за социална работа.

Немските университети

За да може да упражнява професията си, социалният работник в Германия трябва да получи държавно признание, което удостоверява, че той е квалифициран за тази длъжност (теория и практика). То се присъжда от съответните федерални провинции съгласно вътрешното им законодателство.

Освен теоретично обучение се изисква и доказването на практически опит, което се реализира чрез изпит, проведен след поне едногодишна практика в социалната работа по време на/или след следването в направление Со-

циална работа (вж. Приложение 1). За да е валидна практиката, трябва да се провежда в организация за социална работа, която е определена със закон или наредба на съответните министерства на федералните провинции. На всеки кандидат, който е завършил Социални дейности, трябва да му се осигури възможност да получи държавно признание.

Целта на обучението за получаване на държавното признание е да даде възможност на студентите да се справят със задачите на социалната работа в практиката на обществени и независими организации самостоятелно, като се вземат предвид методологичните, правните, организационните и финансовите фактори.

Националният стандарт изисква по време на практическата работа кандидатът да се запознае със социална работа и свързаните с нея административни дейности, да задълбочи своите специализирани знания и да приложи на практика теоретично придобитите специални знания. За квалификацията му трябва да се изготви план за обучение, като се вземат предвид целите на обучението. По време на квалификацията външните придружаващи курсове трябва да бъдат завършени в съответствие с плана за обучение, като ръководители на практическото обучение трябва да бъдат опитни специалисти по социална работа с държавно признание (вж. Приложение 2).

В края на практическата си работа кандидатът трябва да подготви писмен доклад, в който да опише подробно в какви дейности и по какъв начин се е включил. Тук трябва да се опише случай, в който студентът е участвал, както и какви методи са използвани за решаването му.

Центърът за обучение към университета докладва на държавния орган за професионалното развитие и годност на кандидата и определя дали може да изпълни специалните изисквания за държавно признаване, както и дали целите на обучението са постигнати в съответствие с плана за обучение. Кандидатът трябва да докаже на устен изпит (колоквиум), че целите (изискванията на Сдружението на немските социални работници) са постигнати. След успешно завършване на колоквиума държавното признание се издава от съответното федерално министерство.

Държавното признание може да бъде отнето, ако кандидатът е извършил престъпления, които са отразени в свидетелството му за съдимост.

Според Закона за държавното признаване на социални работници/педагози в Северен Рейн-Вестфалия успешното завършване на образователно-квалификационна степен „бакалавър“ Социални дейности в държавен или признат от държавата университет във Федералната провинция Северен Рейн-Вестфалия води до държавно признаване като социален работник, ако са изпълнени следните критерии (Recht NRW):

1. Бакалавърската степен по социални дейности е завършена за стандартния обучителен период от най-малко 6 семестъра и покрива 180 ECTS.

2. В учебния план е интегрирана практическа част, състояща се от поне 100 работни дни, която се извършва под ръководството на специалист и се контролира от преподавателя.

3. Съответства на квалификационната рамка за социален работник на Fachbereichstag Soziale Arbeit.

4. Усвоени са знания за методите и ценностите в социалната работа, както и ключови умения за администриране на случаи и програми.

5. Критична рефлексия на базата на практическите умения.

По време на практиката не се допуска отпуски. При отсъствие трябва незабавно да се информират университета и организацията, като се прави допълнителна уговорка за компенсиране на пропуснатите часове. Що се отнася до заплащането, то не е регламентирано, но университетът дава възможност то да се договаря между студента и институцията (Rahmenvereinbarung Stand).

Задължителни практически модули за получаване на държавно признание са M2 – практическо изследване, и M21 – провеждане на практика в институция за социална работа. В M2 се разработват изследователски въпроси и задачи за проучване, за които във втората част на семинара се разработват теоретично тематични области, които се изследват емпирично в третата част на семинара. Резултатите от тези изследователски проекти се презентират в края на втория семестър на отворена лекция. През зимния семестър се провежда конференция, по време на която се представят теоретичните приноси и се разработват научни проекти. Студентите, записали модул 2, могат да се договорят с ръководителя на модула и на практическото звено колко дни в седмицата ще имат теренна практика (Praxiskonzept – KatHO, последно посетен на 23.01.2021 г.)

M21 – задължителна практика с продължителност 100 дни в институция за социална работа. Тя се провежда през 4-ти и 5-и семестър. Паралелно с това студентите посещават семинари, свързани с полето, в което избраната от тях институция работи (семинар за интердисциплинарен учебен проект: ISPS) с лекция по теория на супервизията и практическа супервизия – в 5-ти семестър присъственият ден в университета е понеделник и тогава се провеждат горепосочените семинари. След завършването на практиката студентите трябва да подготвят портфолио за работата си в институцията. Предпоставки за допускане до изпит M21:

1. Доказателство за издържани изпити във всички задължителни за бакалавърската програма модули.

2. Участие в кариерно изложение за намиране на подходящо място за практика.

3. 6 посещения по време на седмицата за теория и практика.

4. Завършен семинар за разработване на интердисциплинарен учебен проект: ISPS.

5. Завършено и активно участие в лекция по теория на супервизията и ориентирана към практиката супервизия.

6. Успешно завършване на 100 дневната практика, удостоверено от институцията за социална работа.

Седмицата за теория и практика и участието в кариерното изложение за намиране на подходящо място за практика са задължителни в учебната програма на студентите, разработващи портфолио за държавно признание.

Възможността за развитие на системата за практическа подготовка на студентите предполага разширяване на възможностите за признаване на стажове и доброволчески инициативи, в които те са се включвали, разгръщайки своя кариерен план за развитие. Германия е една от страните с традиции и практика като *доброволна социална година*.

Доброволчество и стажуване в Германия

В голяма част от университетите в Северен Рейн-Вестфалия, които предлагат специалността Социални дейности, е задължително кандидат-студентите да могат да докажат една година практика в сферата на социалната работа. Най-лесният начин за намиране на подходяща практика е участието в доброволчески програми, финансирани от държавата – а именно Доброволната социална година (Freiwilliges Soziales Jahr) или Доброволната екологична година (Freiwilliges Ökologisches Jahr (FSJ) (Доброволна екологична година е вид доброволческа служба, по време на която участниците се ангажират активно с опазването на околната среда). Доброволческата служба в Германия, в рамките на доброволната социална година, е целодневна, като се изразява предимно в практическа помощ на специалистите в институциите, насочени към общото благо, по-специално в социални институции, в институции за детско и младежко благосъстояние, включително институции за извънкласно младежко образование и институции за младежка работа, или в институции, предлагащи здравни и културни услуги, както и в места за социална закрила и настаняване. Доброволците получават джобни пари, като за осъществяване на Доброволната социална година трябва да са спазени предварителните условия:

1. Участниците са завършили средно образование, но все още не се навършили 27 години.

2. Участниците не са трудово ангажирани при друг работодател.

3. Подписват договор за участие в Доброволната социална година за период от минимум 6 и максимум 24 месеца.

Освен джобни доброволците могат да получат безплатно настаняване, храна и работно облекло. Те възлизат на 6% от осигурителния доход на работниците и служителите.

Доброволците имат възможност да провеждат своята доброволна година в чужбина, като преди заминаването си следва да бъдат подготвени от лицензиран доставчик на доброволни услуги. Доброволната социална година е придружена от обучение, което то се осигурява от координаторите на инициативата с цел укрепване на чувството за отговорност за общото благо и предаване на социален и межкултурен опит. Педагогическата подкрепа включва професионалното ръководство на доброволците, индивидуална подкрепа от менторите в институцията за социална работа, както и семинарна работа. Провеждат се въвеждащ, междинен и заключителен семинар, всеки от които има минимална продължителност от пет дни. Общата продължителност на семинарите е най-малко 25 дни въз основа на дванадесет месеца участие в доброволната социална година. Ако продължителността на доброволния ангажимент бъде удължен, общата продължителност на семинарите не се променя. Участието в семинарите е задължително. Доброволната социална година обикновено се завършва за период от дванадесет последователни месеца. В случай на провеждане на доброволството в Германия има възможност за удължаване на периода с до шест месеца. Многократното участие в доброволната социална година не се финансира. Например ако един доброволец е завършил службата си към Доброволната социална година, няма да му бъде заплатено, ако след това реши да се включи и в Доброволната екологична година.

Финансирането за доброволната социална година се определя от федералните провинции.

Оторизирани организации на доброволната социална година в Германия са:

1. Сдруженията и техните подразделения, които са част от Федералната работна група за социалните дейности;
2. Религиозни общности със статут на публична корпорация.
3. Регионалните власти и корпорации съгласно публичното право.

Компетентният държавен орган може да одобри допълнителни носители на доброволната социална година в Германия, ако те гарантират изпълнение в съответствие с разпоредбите. Като доставчици на доброволната социална година в чужбина по смисъла на този закон се допускат юридически лица, които:

- са регистрирани като доставчици на социални услуги и подготвят, изпращат и контролират доброволци за служба в чужбина;
- гарантират, че въз основа на техния доказан опит в чужбина, те ще изпълнят задачата си в дългосрочен план и ще изпълнят задълженията си по закона;
- имат седалище във Федерална Република Германия.

Компетентният държавен орган взема решение за одобрение на организатори на доброволната социална година в чужбина.

Одобрението може да бъде отменено и по други важни причини, особено ако дадено условие не е изпълнено. Отмяната или оттеглянето на прием не засяга правата на доброволците.

Доставчикът на доброволческата услуга и доброволецът сключват писмено споразумение преди началото на доброволната услуга. Той трябва да съдържа:

1. Собствено име и фамилия, дата на раждане и адрес на доброволеца.
2. Име на доставчика на доброволческата услуга.
3. Периода от време, за който доброволецът се е ангажирал с доброволческа служба, както и разпоредби за преждевременно прекратяване на услугата.
4. Декларация, че разпоредбите на този закон ще бъдат спазени по време на извършване на доброволството.
5. Парични обезщетения и обезщетения в натура за настаняване, хранене, работно облекло и джобни пари.

Организаторът на доброволната социална година може да събира и обработва лични данни, доколкото това е необходимо за финансирането, като данните трябва да бъдат изтрити след приключване на доброволната социална година.

За дейност в рамките на доброволната социална година трябва да се прилагат съответно разпоредбите за защита на труда и Федералния закон за празниците. Доброволците носят отговорност за нанесени щети при изпълнение на работата си също както служителите.

Друг вид доброволческа дейност е Доброволната екологична година. Тя отново се финансира от федералните провинции. Доброволческата служба в контекста на доброволна екологична година се извършва през целия ден като предимно спомагателна дейност в институции и организации, които са активни в областта на опазването на природата и околната среда. По време на доброволческата инициатива за участниците се организират обучителни семинари. Менторството и семинарите се реализират от централен орган на доброволната екологична година с цел укрепване на чувството за отговорност за общото благо, по-специално за устойчив подход към природата и околната среда, за развиване на екологично съзнание. Обучителният курс включва техническото ръководство на доброволците преди започване на работа по проекти, както и наставления и семинари по време на изпълнението им. Провеждат се въвеждащ, междинен и заключителен семинар, всеки от които има минимална продължителност от пет дни. Общата продължителност на семинарите е най-малко 25 дни за дванадесет месеца участие в доброволната екологична година. Ако услугата бъде удължена, общата продължителност на семинарите не се удължава. Времето за семинар се счита за време на обучение.

Заклучение

Темата за кариерното ориентиране на младите хора е особено значима, тъй като то е определящо за тяхната професионална реализация, както и е тясно свързано с техния стандарт на живот. За сега в страната ни няма развита единна национална мрежа за кариерно ориентиране. Тази задача има образователната система – в лицето на учители, възпитатели и университетски преподаватели, от една страна, а от друга – Агенцията по заетостта и в частност бюрата по труда, както и частните и неправителствените организации за професионално и кариерно ориентиране и консултиране. Кариерният път на един човек е свързан с множество избори, които започват още в ученическа възраст – например изборът на подходяща гимназия или специалност след седми клас. За да се вземе правилното решение, подрастващите трябва да са изградили умения за събиране и отсяване на информация, както и за себепознание, за да могат да проучат желаната специалност, както и изискванията и възможностите, които тя дава, и да ги съпоставят на собствените си силни и слаби страни. Едва след като анализират фактите, те ще са в състояние да вземат решение. В България за прием в специалност Социални дейности не се изисква доказването на предходен опит в сферата. Също така се наблюдава, че специалността звучи привлекателна за голям брой студенти, които бързо след това се отказват и отпадат от системата на висшето образование. Често българските студенти започват своята кариерна ориентация едва след избора на специалност в университета, което носи своите последици – сменяна на специалности, липса на мотивация, неудовлетвореност и т.н. Част от възможните решения са свързани с развитие на системата за кариерно консултиране, на дейностите на кариерните центрове и следване на кариерните цели при академичното кариерно планиране (Богданова, М., 2021). Добра практика в тази посока е развитието на менторството в академична среда. От една страна, то помага на първокурсниците да се адаптират към новия им живот в университета, получавайки ценни насоки за съдържанието и избора на дисциплини, изискванията, сроковете за записване и други актуални въпроси, касаещи първокурсника. От друга страна, това е възможност за самите ментори да надградят своите знания и умения, като се включат в инициативите на кариерния център към университета. По този начин те играят и ролята на мост между кариерния център и студентите (Богданова, М., Б. Кривирадева, 2021). Друга алтернатива са алумни клубовете и организирането на срещи, посветени на кариерата, по време на които вече реализираните се студенти разказват за своя кариерен път, както и изискванията и предизвикателствата, на които един млад специалист може да се натъкне.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1

Указания за провеждане на преддипломна практика в *Katholische Hochschule Nordrhein-Westfalen*²

1. Обща информация:

Университетът предлага бакалавърска програма (редовно обучение) Социална дейности с продължителност 6 семестъра. За да се получи държавно признаване като социален работник, студентите трябва успешно да преминат практика от поне 100 дни или 800 ч. Тази продължителност може да бъде намалена, ако се вземе предвид предишен трудов или практически опит.

Целта на тази преддипломна практика е:

- студентите да подпомагат базовия специалист и да се запознаят с работата под супервизия;
- да поемат първите си самостоятелни задачи и случаи;
- рефлексия над ежедневиия опит на специалиста.

Модулът „Преддипломна практика по социални дейности“ може да бъде започнат само при условие, че студентът е събрал минимум 120 кредита до момента.

Целта е преди всичко студентите да участват при разработването на идеите, методическите, но и правните, организационните и административните условия на институцията и нейните предложения от гледна точка на социалната работа.

За стаж за признаване е важно студентите да получат реалистичен поглед върху областта на социалната работа и да могат да изпитат и изпробват ролята си в професионалната област чрез прякото си участие.

Студентите избират къде да проведат практиката си спрямо интересите си, след което сключват договор за стажуване с институцията. Отговорни лица от университета извършват проверка на институцията и сключения договор.

Преддипломната практика се придружава от редовни онлайн семинари, които целят студентите да рефлектират между теорията и практиката.

Студентите подготвят проектен доклад, който се приема като изпит в края на практиката и се оценява от комисия. Заради изпитния характер на работката институциите нямат право да я използват. Всички проекти се пазят от университета и не са публични.

2. Изисквания за провеждане на практиката:

- след завършването на практиката студентите трябва да докажат продължителност от 100 дни;

² (KatHO, 2022)

- след приключване на практиката се издава удостоверение за договореното завършване на проекта и формуляр за оценка;
- студентите трябва да са взимали участие в типичните за социалната работа области – превенция, смекчаване или разрешаване на социални проблеми. Практикуващите трябва също така да бъдат интегрирани в съществуващите екипни структури, доколкото е възможно. Препоръчва се да се позволява на студентите да участват в екипни срещи и супервизия, за да им се даде цялостен поглед върху практическата област;

- по време на практиката всяка институция трябва да предвиди по един специалист, по възможност с дългогодишен опит в социалната работа, който да дава насоки и да ръководи работата на студента. Името на ментора трябва да е известно на университета, като, ако по време на практиката има смяна на ментора, това незабавно трябва да се съобщи на комисията за провеждане на преддипломна практика на университета и тази промяна да бъде одобрена от ръководството (вж. Приложение 2).

Студентите получават от менторите редовна и конструктивна обратна връзка за собствената си работа, социално поведение, представяне, както и за напредъка си. Задачата на обучението е преди всичко да подпомага студентите в тяхното професионално и личностно развитие.

3. План за провеждане на практиката

С всеки студент трябва да се съгласува индивидуален план за провеждането на практиката, който да бъде изпратен на университета, преди студентът да започне. В рамките на основните цели при изучаването на социалната работа в университета (компетенция за анализ, за действие и личностна компетенция), преддипломната практика насърчава по-специални три области на компетентност, които са взети от препоръките на „Федералната работна група на практическите служби/ Катедри на университети по социална работа“:

Професионална компетентност

- системно изучаване и преживяване на сложната професионална практика на доставчиците на социални услуги и разпознаване и частично практикуване на базови социални дейности в съответствие с областта на работа (приложно ориентирано);

- опознаване на целевата група – на техните социални, регионални и лични проблеми. Акцентира се върху разпознаването и използването на силните страни на клиента;

- натрупване на знания за други институции и услуги в работното поле;
- използване на законови и институционални услуги – изчерпване и възможности за оптимизация;

- запознаване със средствата и методите на професионалното действие;
- проверка на социално-научни теории в практиката.

Роля на професията

Тази област обхваща основното формиране на професионален хабитус, който може да бъде доразвит в по-късната професионална практика.

Студентът трябва:

- да получи общ поглед върху организационната структура на институцията по време на преддипломната практика и да разбере процесите на вземане на решения и разпределение на задачите;
- да се идентифицира със собствената си професионална роля и да може да дефинира границите с други професионални роли;
- да признава стандартите и професионалните етични принципи на социалната работа и да може да ги разграничава от други професионални роли;
- да разпознава напрежението между обществото, институциите и очакванията на клиентите и да развие способността да се действа в съответствие с професионалните етични принципи;
- да използва конструктивно практическите инструкции, като редовно обмисля и оценява учебните процеси с цел повишаване на личната и професионалната преценка.

Рефлексивни умения

Рефлексивните умения са ключова част от развитието на професионалната и личната идентичност. Студентите трябва:

- да доразвият възприятието си за себе си и за околните;
- да осъзнават ценностите и нормите, които формират основата на собствените им действия и да могат да да преценят тяхната важност;
- да могат да оценят последствията от своите действия и да носят отговорност за тях.

Формуляр за започване на преддипломна практика

Конкретно название на стажантската позиция (Адрес, Институция, Сфера)	
Насоченост на стажа	
Задачи и цели на институцията	
Основна област на приложение на студента	
Целеви групи на институцията	
Форми на работа в институцията	

Целите и съдържанието на преддипломната практика трябва да бъдат формулирани по време на въстъпителните беседи и в докладите за практиката по такъв начин, че да може да бъде измерено до каква степен те са постигнати. Планът за практиката не служи като твърда рамка, като основно споразумение, чието съдържание може да бъде променено и доразвито по време на преддипломната практика. Практическият план се определя след консултация със студента. Целите и задачите трябва да бъдат формулирани възможно най-конкретно с пряка препратка към областта на приложение на практиката.

Формуляр за индивидуален план

Име на студента	
Конкретна цел на обучението	
Задачи	
Методи	
Лични образователни цели на студента	
Начало на преддипломната практика	
Договорено седмично работно време в часове	

Приложение 2

Бланка за ръководителя³

Име на ръководителя	
Квалификация	<p>Социален работник, Диплома ✓ Бакалавър ✓ Магистър Социален педагог, Диплома ✓ Бакалавър ✓ Магистър Психолог, Диплома ✓ Бакалавър ✓ Магистър Педагог, Диплома ✓ Бакалавър ✓ Магистър Възпитател, Диплома ✓ Държавно признание</p> <p>Възпитателите задължително трябва да участват в семинар, организиран от университета, ПРЕДИ началото на стажа за признаване.</p> <p>Ако ръководителят е с квалификация възпитател, попълненото споразумение за практика се изпраща към университета само СЛЕД като е преминал през семинара.</p>

³ Пак там

Работен опит (продължителност и поле на работа)	
Допълнителни обучения и квалификации	

ЛИТЕРАТУРА

- Богданова, М. (2021) Университетът, неговият студент и трудността. – В: Измерения на компетентността. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Bogdanova, M. (2021) *Universitetat, negoviyat student i trudnostta*. – V: *Izmerenia na kompetentnostta*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Богданова, М., Б. Кривиradeва, К. Тодорова, Г. Назърова (2021) Кариерно планиране в академична среда. Наръчник за ментори, академични наставници и студенти. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Bogdanova, M., Kriviradeva, B., Todorova, K., Nazarova, G. (2021) *Karierno planirane v akademichna sreda. Narachnik za mentori, akademichni nastavnitsi i studenti*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Василев, Д., Я. Мерджанова (2011) Теория и методика на професионалното ориентиране: УИ „Св. Климент Охридски“. [Vasilev, D., Y. Merdzhanova (2011) *Teoria i metodika na profesionalnoto orientirane*: UI „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Анон., н.д. *IU Fernstudium – Soziale Arbeit*. [Онлайн] Available at: <https://www.iu-fernstudium.de/bachelor/soziale-arbeit/> [Отваряно на 19 Февруари 2021].
- Анон., н.д. *KatHO – Soziale Arbeit*. [Онлайн] Available at: <https://www.katho-nrw.de/koeln/studium-lehre/fachbereich-sozialwesen/soziale-arbeit-ba/bewerbungsvoraussetzungen/> [посетен на 23 януари 2021].
- Анон., н.д. *KatHO Praxiskonzept*. [Онлайн] Available at: https://www.katho-nrw.de/fileadmin/primaryMnt/Koeln/PraxisSW/KatHO_Praxiskonzept [посетен на 23 януари 2021].
- Анон., н.д. *KatHO Praxisvertrag*. [Онлайн] Available at: https://katho-nrw.de/fileadmin/media/studium/studiengaenge/Soziale_Arbeit_B.A._/Paderborn/Praxisvertrag_katho_basa_praxis_hoeke_Formular_.pdf [посетен на 7 януари 2022].
- Анон., н.д. *Recht NRW*. [Онлайн] Available at: https://recht.nrw.de/lmi/owa/br_text_anzeigen?v_id=00420200218091933544 [посетен на 9 януари 2021].
- Анон., н.д. *Rhamenvereinbarung Stand*. [Онлайн] Available at: – <https://www.bmfsfj.de/resource/blob/100776/57eeeda65e1ea78fa24f93dd5e337c24/fsj-gesetzestext-data.pdf> [посетен на 9 януари 2021].
- Анон., н.д. *Staatlicher Anerkennung*. [Онлайн] Available at: <https://www.dbsh.de/profession/staatl-erkennung.html> [Отваряно на 10 Януари 2021].
- KatHO, 2022. *Praxisvertrag*. [Онлайн] Available at: https://katho-nrw.de/fileadmin/media/studium/studiengaenge/Soziale_Arbeit_B.A._/Paderborn/Praxisvertrag_katho_basa_praxis_hoeke_Formular_.pdf [посетен на 10 май 2022].

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Социални дейности

Том 114–115

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Social work

Volume 114–115

ЗАКОНОДАТЕЛСТВОТО КАТО ОСНОВА НА МЕЖДУИНСТИТУЦИОНАЛНОТО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В СОЦИАЛНАТА РАБОТА С ДЕЦА С ПРОБЛЕМНО ПОВЕДЕНИЕ

ИВАЙЛО МИЛАНОВ*

***Резюме.** Настоящата студия представя анализ на законодателството, отнасящо се до междуинституционално взаимодействие и функциите на институциите за подкрепа за гражданите и по-конкретно на децата с проблемно поведение. Студията е част от дисертационно изследване, което си поставя за цел да проучи необходимостта и да създаде приложим модел за социална работа с деца с проблемно поведение, на общинско ниво. Акцентът в студията е събиране и систематизиране на доказателства, текстове, професионални мнения и практики за философията на отношенията с гражданите, приоритетите, насочени към междуинституционално сътрудничество в подкрепа на семействата и децата. Систематизирането следва логиката на йерархията на нормативните актове според Конституцията на Република България. Резултатът от анализа на релевантната нормативна база дава сигурна основа за създаване на модел за социална работа, на общинско ниво, чрез обединяване на усилията на услугите, координиране на ресурсите, за да бъде постигната по-висока ефективност на подкрепата на деца с проблемно поведение и техните семейства.*

***Ключови думи:** деца с проблемно поведение, междуинституционално взаимодействие, законодателство, социална работа*

* Имейл: imilanov@gmail.com

LEGISLATION AS THE BASIS OF INTER-INSTITUTIONAL INTERACTION IN SOCIAL WORK WITH CHILDREN WITH PROBLEM BEHAVIOR

Ivaylo Milanov

***Abstract.** This study presents an analysis of the legislation related to inter-institutional interaction and the functions of support institutions for citizens, and in particular for children with problem behavior. The current study is part of a dissertation research, which aims to explore the need and create and implement a model of social work with children with problematic behavior at the municipal level. The focus of the present study is the collection and systematization of evidence, texts, professional opinions and practices for the philosophy of relations with citizens, the priorities aimed at inter-institutional cooperation in support of families and children. Systematization follows the logic of the hierarchy of legislative acts according to the Constitution of the Republic of Bulgaria. The result of the analysis of the relevant legal framework provides a good basis for creating a model of social work at the municipal level, by combining the efforts of services, coordination of resources to achieve greater effectiveness of support for children with behavioral problems and their families.*

***Key words:** children with problematic behavior, inter-institutional interaction, legislation, social work*

Въведение

Фундаментът на настоящото изследване е структуриран върху разбирането, че решението на един проблем се намира в съчетаното прилагане на теоретично изчистена и ясна формулировка на проблема и на разнообразен опит на изследвателя в конкретни практически ситуации.

В началото най-общо определяме, че проблемното поведение на децата е обусловено основно от социалната среда, ниска грамотност, слаб или никакъв самоконтрол, съчетани с недостатъчен или неефективен външен контрол от страна на родителите или обществото. Тези външни фактори, заедно с понякога хаотичното и несистемно поведение на децата, водят до тяхната изолация и самоизолация спрямо общността, в която живеят, имат затруднения в когнитивното развитие и усвояването на учебния материал.

Импулсивното и експресивното поведение е сериозно предизвикателство пред специалистите от институциите или общността. В повечето случаи поведението на детето се разглежда като моментна ситуация и в контекста на видими и логични фактори, без да се отчитат натрупвания от миналото на детето, преживени травми и влиянието на средата. По този начин се изключват факторите, които влияят в дългосрочен план на поведението, например емоционална незрялост, липса на умения за общуване, умения за изграждане и поддържане на доверителна връзка, агресивно и импулсивно поведение от страна на възрастните и др.

В изследването фокусът е поставен върху поведението на децата в училищна среда като естествена среда за децата и в същото време конкурентна и предизвикателна за личността. Ако вземем за пример децата с проблемно поведение в училище, които вследствие на фактори на средата не усвояват учебния материал и формират такова поведение, те са обект на работа на образователната система, съгласно Закона за предучилищното и училищното образование (ЗПУО). На тези деца им се предлага обща подкрепа за развитие на личността, т.е. законодателството в тази област разпознава основните нужди на детето и акцентира върху дефицитите на личностното развитие като причина за това поведение. Ако не настъпи промяна, т.е. предприетите мерки не са компенсирани дефицитите, детето се предлага и оценява, като дете със специални образователни потребности (СОП), което го поставя в защитена среда и облекчен режим на учене. В същото време обаче, дефицитите на личността продължават да съществуват и детето задълбочава своите проблеми в образованието, в емоционалното развитие, социалното поведение и общуване, комуникативни умения, приемане на правилата в училище като правила за всички деца. При по-широко тълкуване можем да определим, че за някои деца поставянето на оценката СОП задълбочава техните дефицити и вместо преодоляване на натрупванията, оценката води до субективна нагласа в детето, а понякога и в специалистите, че тези дефицити не могат да бъдат компенсирани и не се полагат усилия за преодоляването им. В по-широк смисъл, поведението на детето е тясно свързано с неговата самооценка, влиянието на средата в ситуативен и дългосрочен план.

„Колкото и да зависи малкото дете от околните интелектуални влияния, то ги усвоява по свой начин: свежда всички тези явления до собствената си гледна точка и по този начин, без да забелязва, ги деформира; неговата собствена гледна точка все още не е отделена за него от гледната точка на другите, тъй като той няма координация или „групиране“ на самите гледни точки“ (Пиаже, Ж., 2004: 176).

За решаването на описания проблем е необходимо предварително да се анализира нормативната основа на гарантираните и регулираните от държавата права и задължения на участниците в процеса на грижа, възпитание, образование и закрила, в посока максимална защита на интереса на детето, включително и възложените задължения на институциите и вменената отговорност на гражданите да зачитат тези права и да съдействат за реализирането им.

Авторът приема тезата, че поведението и развитието на детето са функция на социалната среда, емоционалното и социално развитие на детето, и това налага да се открият отговорностите на държавата и обществото, регулирани в законодателството.

Дефиниция за проблемно поведение

Според М. Ратър, който използва термина, „трудни деца“ се наричат деца, които поради емоционални разстройства или поведенчески разстройства се оказват трудни за възрастните. Тези разстройства причиняват на самите деца не по-малко неприятности от околните, защото ги лишава от радостите на детството. Той разглежда поведението от различни аспекти според групите фактори, които го провокират, анализира и предлага подходи за диагностика и решение (Ратър, М., 1987).

В прегледа на действащото законодателство отсъства дефиниция на „проблемно поведение“, въпреки че се използва често като основание за предприемане на съответни действия. Терминът се използва в Закона за предучилищното и училищно образование и в методиките на някои социални услуги, но подчертано като описание на действия и дейности с тази група деца. В настоящата студия използваме разбирането за проблемно поведение, представено от изследователите Ева Папазова и Инна Маноилова. Както те отбелязват: „Изследователите въвеждат термина рисково поведение, за да се разграничат от стигматизиращата и морализиращата класификация на проблемното поведение (Jessor, 1987; Compas et al., 1995). Рисковото поведение се разбира най-общо като поведение, чиито резултати ограничават развитието на личността и застрашават психическото и физическото здраве на индивида. Дефиницията е валидна и за проблемното поведение, тъй като в научната литература експлицитно не се открива такава“ (Папазова, Е., И. Маноилова, 2020).

Теории за развитието на детето и формиране на поведението

В следващото изложение са представени няколко теории, които подкрепят тезата на автора, че поведението на детето е функция на влиянието на средата и индивидуалното му развитие, извън тези за наличие на здравословен проблем. Връзката между законодателството и теориите за развитие на детето е необходимо да бъде очертана предвид целта на тяхното създаване – да обясни развитието на детето и ефекта на социалните отношения, в които се намира, да ги регламентира и приоритизира в посока благоденствие на индивида и обществото. В представянето на теориите не е поставяна цел същите да бъдат дискутирани в детайли, а по-скоро в резюме да се цитират изводи, които допринасят за анализа на законодателството в контекста на разбирането на професионалистите от различните системи за поведението на детето и необходимостта от комплексен системен подход към деца с проблемно поведение.

Според Пиаже (1896–1980) когнитивното развитие е аспект от адаптацията на детето към неговата физическа и социална среда, за да оцелее. С теч-

ние на времето излагането на нови характеристики на околната среда води до по-нататъшно адаптиране (Разбиране на детето: развитие и трудности).

Друг изследовател на детското поведение – Зигмунд Фройд, психоаналитик, предлага една от най-известните теории за психосоциалното развитие на детето. Накратко тази теория описва формирането на личността на детето чрез поредица от етапи, в които енергиите, търсещи удоволствие, се фокусират върху определени ерогенни области. Тази психосексуална енергия или либидо е описана като движеща сила зад поведението. Фройд определя 5-годишната възраст като възрастта, в която личността се е оформила, като преживявания в тази възраст играят голяма роля в развитието на личността и продължават да оказват влияние върху поведението по-късно в живота. Той определя развитието в 5 етапа, но за нуждите на публикацията ще разгледаме процеса на развитие, насочен към резултата от неуспеха на детето да завърши някой етап успешно. „Ако някои въпроси не бъдат разрешени на подходящия етап, могат да останат фиксирани. Фиксирането е постоянен фокус върху по-ранна психосексуална фаза. Докато този конфликт не бъде решен, човекът ще остане „застоял“ на този етап. Например човек, който е фиксиран в орален стадий, може да бъде прекалено зависим от другите и може да потърси орално стимулиране чрез пушене, пиене или хранене. Ако тези психосексуални етапи се завършат успешно, резултатът е здрава личност“ (К. Чери).

Британският психолог Джон Боулби допринася значително за разбирането на процеса на израстване на детето и факторите, които влияят на поведението през целия му живот. Той създава теорията на привързаността, която изследва и доказва значението на ранните емоционални връзки и се фокусира върху връзките между хората, особено дългосрочните взаимоотношения, включително тези между родител и дете и между романтични партньори. Боулби описва привързаността като „трайна психологическа връзка между човешките същества“. В същината на професионалния интерес на Боулби са тревожността и стресът от раздялата, които децата изпитват, когато са отделени от хората, които се грижат за тях. Това, което Боулби отбелязва, е, че дори храненето не намалява тревожността, която изпитват децата, когато са били отделени от тези, които полагат грижа за тях. Той открива, че привързаността се характеризира с ясни поведенчески и мотивационни модели. Когато децата се уплашат, те ще търсят близост от основния си полагащ грижи, за да получат както комфорт, така и сигурност. Според Боулби привързаността е емоционална връзка с друг човек. Той вярва, по-късно доказва, че най-ранните връзки, образувани от децата с полагащите грижа, имат огромно въздействие, което продължава през целия живот; привързаността също така служи за поддържане на бебето близо до майката, като по този начин се подобряват шансовете на детето да оцелее. В този смисъл децата, които поддържат близост и привързаност, е по-вероятно да получат комфорт и защита и да оцелеят до зряла възраст. Чрез

процеса на естествения подбор възниква мотивационна система, предназначена да регулира привързаността. В най-ранна възраст детето бързо научава, че има възрастен, който е на разположение и задоволява нуждите на детето, това създава усещане за сигурност и дава възможност за градивно изследване на света и учене. По-късно последователите на Боулби определят и няколко типа привързаност, както и влиянието им върху поведението на по-късен етап от живота на човека, например децата, които получават последователна подкрепа и грижи, са по-склонни да разработят сигурен стил на привързване, докато тези, които получават по-малко надеждна грижа, могат да развият амбивалентен, избягващ или дезорганизиран стил (Д. Велева).

Друга теория, която е в синхрон с тезата, че поведението на детето се формира, свързано със средата и неговото ниво на развитие, е теорията на социалното учене на психолога Алберт Бандура. Той въвежда три основни понятия: на първо място е възможността на хората да се учат от наблюдение на средата, в която се намират; също толкова съществено е влиянието на вътрешните умствени състояния на човека или натрупаният опит и умения за поведение в конкретния момент, самоконтрола и др.; и накрая, само защото нещо е научно, това не означава, че това ще доведе до промяна в поведението (К. Чери).

Би било неуместно да не споменем социокултурната теория на психолога Лев Виготски. Неговата теория се приближава до основната цел на изследването – ученето и поведението на децата в учебна среда. Виготски, както и Пиаже, вярва, че децата се учат чрез наблюдение и практически преживявания. Неговата социокултурна теория предполага, че родителите, полагащите грижи, връстниците и културата като цяло са отговорни за развитието на функциите от по-висок ред. Интересът към изследване на детското развитие на Виготски е провокиран от наблюдението, че деца с еднакво ниво на развитие, поставени при едни и същи условия, се нуждаят от различна степен на помощ, за да се обучават (Аникеева, Н., 2017: 60). Според Виготски ученето е вътрешно-социален процес. Тази теория доказва, че социалното и познавателното развитие са тясно свързани. Опитът на детето, формиран от социалното взаимодействие, не бива да бъде пренебрегван. „Децата се оформят под влияние на семействата си, на обществото, на социално-икономическото положение, обучението и културата“ (пак там: 82).

Социалната работа с деца с проблемно поведение и междуинституционално сътрудничество – анализ на релевантните нормативни документи

„Присъщо на хората, за разлика от другите живи същества, е, че единствено те имат чувство за добро и зло, за справедливо и несправедливо и прочее, а общата приобщеност към тях създава семейството и държавата. При това

държавата е по-висша по природа от семейството и от всеки от нас, защото цялото е по необходимост по-важно от частта“ (Аристотел, 1995: 5).

В основата на анализа на законодателството са залегнали принципите, които приоритетно се извеждат от действащите правни норми: на първо място, гарантиране от държавата и обществото на фундаменталните права на детето, признаване на семейството като естествена среда за развитие на детето, което обуславя насочването на специалистите да работят за създаване или намиране на естествена среда за развитие и отглеждане на децата, дори и при липса на родители и не на последно място нормативно са определени основните задължения, правомощия и отговорности на институциите, с прилагането на които те да работят в синхрон в случаите на деца с проблемно поведение.

Друг водещ принцип е, че подкрепата за детето е подкрепа за семейството, разглеждайки ги като система и изисквайки от институциите да прилагат системен и цялостен подход. Законодателството целенасочено насърчава междуинституционалното сътрудничество и мултидисциплинарност във взимането на решения и действия в името на интереса на детето.

Държавата, чрез законодателната и изпълнителната власт, е предвидила засилен контрол и специално въздействие върху средата, в която се намират децата, включително и децата с проблемно поведение, което се доказва от факта, че нормативно са създадени и функционират десет органа за закрила на детето, описани в чл. 6 от Закон за закрила на детето, които функционално съгласно устройствените норми, предвиждат дейности за превенция на риска при децата. Въпреки че децата с проблемно поведение не са ясно категоризирани в допълнителни разпоредбите на Закона за закрила на детето като „деца в риск“, те стават разпознаваеми за системата за закрила на детето, когато не усвояват учебния материал в необходимата за възрастта им степен и е налице опасност от отпадане от образование. Именно тук е границата, в която следва да разгледаме поведението, като сигнал от детето към обществото за съществуване на някакъв проблем и точно това поведение да бъде причина за стартиране на дейности в подкрепа на детското развитие.

В прегледа и анализа на приложимото българско и международно законодателство ще се позовем на доказани източници и авторитетни специалисти в областта на конституционното и административното право.

В настоящия анализ са използвани логически и дедукционен метод, както и системно тълкуване на законодателството. При анализирането, освен строго теоретичните постановки, са използвани и впечатленията на автора в практическото правоприлагане в сферата на социалната работа с деца и семейства.

Анализът е структуриран, спазвайки йерархията на релевантните нормативни актове, съобразно Закона за нормативните актове (обн. ДВ, бр. 27 от 3 април 1973 г.), като систематизирането на нормативните актове е според техния ранг, като се подреждат в низходящ ред според тяхната степен.

Конституцията на Република България (КРБ) е върховен закон. Според чл. 5, ал. 4 от КРБ следващи по сила са международните ратифицирани договори, които имат превес в случай на противоречие с националното законодателство. На следващо място са законите – като се има предвид спецификата им на прилагане – в случай на наличие на общ и специален, то трябва да се приложи специалният закон. На следващо място в йерархията са подзаконовите нормативни актове, чиято роля е да регламентират повторно, но по-детайлно регламентираната в закона материя.

Също така е налице споразумение между МОН и МТСП, което създава среда за мултидисциплинарен подход (МОН. Алгоритъм за взаимодействие между институциите в системата на предучилищното и училищното образование и дирекциите „Социално подпомагане“ по отношение осигуряването на подкрепата за личностно развитие на децата и учениците). Предвид липсата на данни за прилагането му през последните две учебни години споразумението няма да бъде обект на анализ в тази студия.

Конституцията на Република България е основата за правовата държава, тя е висш нормативен акт на Република България, полага основите на действащото право и основните структури на държавната организация. Чл. 1 от КРБ гласи: „(1) България е република с парламентарно управление. (2) Цялата държавна власт произтича от народа. Тя се осъществява от него непосредствено и чрез органите, предвидени в тази Конституция.“ Ще разгледаме Конституцията през призмата на правата на гражданите и по-конкретно ценността на човешката личност и смисълът на законодателството в подпомагането на човешкото развитие.

В статията на проф. Нено Неновски „Правата на личността в Конституцията на Република България от 1991 г.“ е направен анализ на видовете права според Конституцията. „В конституцията се употребяват три понятия: права на човека, права на гражданите, права на личността. В чисто теоретичен план понятието „права на личността“ подчертава социалната същност на човека, неговата социализирана природа, с него се изразява и най-високото място, което човешкият индивид заема в йерархията на социалните ценности. Висша ценност е човешката личност с нейното достойнство и с нейните права. Конституционността и законността най-общо сами по себе си нямат смисъл. Те са оправдани, ако имат за цел да създадат и гарантират условия за развитието и процъфтяването на човешката личност.“

За използването на пълния обем граждански права, които гарантират добруването на един индивид, е необходимо той да е пълнолетно дееспособно лице. Децата, поради своята възраст, социална и емоционална зрялост и зависимост, не могат да взимат решения за себе си и обществото, следователно не могат да ползват пълния обем от граждански права.

Логично следва, че правата на личността, от една страна, включват правата на човека, а от друга, правата на гражданина. Конституцията разглежда човека като част от социума и адресат на права и задължения в чл. 4. „(1) Република България е правова държава. Тя се управлява според Конституцията и законите на страната. (2) Република България гарантира живота, достойнството и правата на личността и създава условия за свободно развитие на човека и на гражданското общество.“

В Конституцията на Република България в чл. 2, ал. 1 се посочва, че Република България е единна държава с местно самоуправление, като в глава VII се регламентират местното управление и местната администрация. Още тук може да намерим ясно разписана ролята на планиране и осъществяване на политики на ниво община, както и взаимната подкрепа и контрол от страна на държавните органи с цел гарантиране на правата на гражданите. В този смисъл, предпоставки за създаване на модел за социална работа, на общинско ниво, с деца с проблемно поведение съществуват в самата регулация на местната власт.

„Общината е основната административно-териториална единица, в която се осъществява местното самоуправление от народа на общината и нейните органи; орган на местното самоуправление е общинският съвет, избран пряко от народа на общината за 4 години (КРБ, чл. 135, 136 и чл. 138):

- кметът на общината е особен орган: едновременно е орган на общината, но и орган на изпълнителната власт, като във второто си качество подлежи на пряк контрол от органите на държавната администрация (чл. 139);
- областта е основната единица, в която се осъществява държавното управление по места; на равнище област държавата има своите органи, чрез които постига синхрон между национални и местни интереси (чл. 142–143);
- централните държавни органи и техните представители по места осъществяват контрол за законосъобразност върху актовете на местното самоуправление, когато това е предвидено със закон (чл. 144).

Без изрично да е записано в Конституцията в отношенията централна власт–местно самоуправление е заложен и се прилага *принципът на субсидиарността*: в полето на местното самоуправление централната власт има субсидиарна функция, т.е., ако местното самоуправление не се справя с отделни функции, централната власт осигурява изпълнението им (Друмева, Е., 2008).

Именно тези текстове дават яснота за разпределението на правомощията на различните нива и въвеждат взаимодействието под формата на контрол и подкрепа, за да бъдат създавани и реализирани политики за благосъстоянието на гражданите.

Доказателства за това, че държавата определя помощта за детето чрез подкрепа на неговото семейство, можем да намерим в чл. 14 и чл. 47 от КРБ. Поради недееспособност децата не могат самостоятелно да ползват пълния обем от гражданските права, поради което е необходима закрила. Конститу-

цията разглежда детето и специалните за него възрастни в обособени текстове. Семейството е естествената среда на детето и се характеризира със социални и емоционални връзки между неговите членове. КРБ с чл. 14 и чл. 47 урежда задълженията на родителите и членовете на семейството в ролята си на полагащи грижа за детето. Основното задължение за отглеждането и възпитанието и детето е на неговите родители и се подпомага от държавата и обществото.

„Чл. 14. Семейството, майчинството и децата са под закрила на държавата и обществото.“ Чл. 47. (1) Отглеждането и възпитанието на децата до пълнолетието им е право и задължение на техните родители и се подпомага от държавата. (2) Жената майка се ползва от особена закрила на държавата, която ѝ осигурява платен отпуск преди и след раждане, безплатна акушерска помощ, облекчаване на труда и други социални помощи. (3) Децата, родени извън брака, имат равни права с родените в брака. (4) Децата, останали без грижата на близките си, се намират под особена закрила на държавата и обществото.“

Всички текстове, изброени дотук, показват еднозначно, че семейството и децата са във фокуса на закрила от държавата, гарантиране на правата и облекчаване на достъпа до различни услуги.

Съгласно чл. 5, ал. 4 от КРБ *ратифицираните международни договори*, по които Република България е страна, имат примат над националното законодателство. На практика всички страни, ратифицирали един и същи международен договор, следва да прилагат по идентичен начин принципите и философията му и да създадат институции и механизми за регулиране на отношенията, като крайната цел е подобро благосъстояние на гражданите.

Според **Всеобщата декларация за правата на човека на ООН** семейството е естествената среда за отглеждането на детето. „Семейството е естествена и основна клетка на обществото и има право на закрила от обществото и от държавата“ (чл. 16. 3.). Държавите, приели Всеобщата декларацията, гарантират правото на закрила на семейството. Подкрепата на семействата на децата с проблемно поведение е изключително належаща и изисква сериозни ресурси от институциите.

„Майките и децата се ползват с особени грижи и подпомагане. Всички деца, родени в брака или извън брака, се ползват с еднаква социална защита“ (чл. 25. 2.). В чл. 26, т. 2 се акцентира върху това, че ролята на образованието се простира извън границите на усвояването на учебния материал и насочва към много важен елемент от човешкото развитие – развитието на личността. Декларацията насочва образованието на човека към толерантността, разбирането, човешките права, уважението и свободата като основополагащи елементи на съвременния гражданин. По аналогия може да твърдим, че децата, които са преминали форма на обучение, получили са достатъчно знания и умения за общуване и са се развили като пълноценни личности, биха проявявали по-рядко проблемно поведение и биха се придържали към обществените ценности.

Съгласно Всеобщата декларация:

1. Всеки човек има право на образование. Образованието трябва да бъде безплатно, поне що се отнася до началното и основното образование. Началното образование трябва да бъде задължително. Техническото и професионалното образование трябва да бъдат общодостъпни, а висшето образование трябва да бъде еднакво достъпно за всички на основата на техните способности.

2. Образованието трябва да бъде насочено към цялостно развитие на човешката личност и засилване на уважението към правата на човека и основните свободи. То трябва да съдейства за разбирателството, търпимостта и приятелството между всички народи, расови или религиозни групи, както и за осъществяване дейността на Организацията на Обединените нации за поддържане на мира.

3. Родителите имат право, с приоритет, да избират вида образование, което да получат техните деца“ (Всеобща декларация за правата на човека на ООН, чл. 26).

Всеобщата декларация за правата на човека определя по категоричен начин ангажиментите на държавите, които са я приели, в най-общ смисъл – чрез гарантиране на правата да осигуряват цялостното развитие на човека, като отделя особено внимание на ролята на образованието и семейната подкрепа за грижата за детето.

Друг международен акт, който оказва влияние на вътрешното законодателство и особено на механизмите, чрез които е създадена и функционира съвременната система за закрила на детето, е **Конвенцията на ООН за правата на детето**. Тя е ратифицирана от Република България с решение на ВНС от 11.04.1991 г. и е в сила от 3.07.1991 г. Конвенцията за правата на детето е пряко насочена към целевата група деца, заобикалящата ги среда и отговорността на родителите и институциите. Конвенцията насочва към принципите за закрила и подкрепа, изброява правата на децата, мотивира създаването на механизми за тяхната гаранция и въвежда система за мониторинг на всички държави, които са я ратифицирали, по отношение на напредъка им чрез задължението да отчетат напредъка си на 5-годишен период. Докладите се разглеждат от международна комисия, която издава препоръки за всяка държава. Конвенцията е документът, който конкретизира детето и го разглежда в контекста на обществените отношения. Някои права не са разгледани в тази студия по причини, че целта е да представим най-вече ангажиментите на институциите за подкрепа на детето и семейството и да намерим механизми за взаимното им прилагане.

В чл. 18 Конвенцията регламентира подкрепата за родителите и семейството на детето като основни носители на отговорност за отглеждането и развитието му. Още повече тази помощ трябва да бъде конкретна и подходяща за тях, така че да бъде гарантирано нормалното развитие на детето. Конвенцията задължава държавите да създадат институции, услуги и служби, които да гарантират подкрепа на семейството и детето.

Конвенцията задължава държавата да предприема мерки и да осигурява процедури за закрила на детето от всички форми на насилие, като описва всички системи, които имат отношение към израстването на детето. Подходът към социалното учене на Алберт Бандура обяснява начините, по които хората придобиват разнообразие от сложни поведения в социална среда ни насочва към това, че поведението на детето е функция на взаимодействието със средата. В този смисъл чл. 19 от Конвенцията може да означава и особена чувствителност на специалистите, работещи в институциите в посока регистриране и откриване на риск. Логично в йерархията на законодателството Конвенцията не е разписала конкретен механизъм, като е регламентирала принципите и общите задължения. Задълженията на институциите намират израз в българското законодателство – закони и подзаконови актове.

Ратифицирането на Конвенцията пряко е довело до създаване на съвременната система в България за закрила на детето през 2000 г. С приемането на Закона за закрила на детето България е приела принципите, философията и ценностите на Конвенцията.

Дотук разгледаните актове демонстрират принципите и философията на разбирането за правата на гражданите, правата на детето, обществената грижа за детето и семейството и създаването на специализирани институции и механизми за изпълнение на тези принципи. Философията и принципите са намерили своя механизъм за реализация в българското законодателство. За нуждите на изследването ще разгледаме нормативната уредба, касаеща децата и семейството и образованието, паралелно ще разгледаме и законодателството от гледна точка на възможностите и пречките за междуинституционален подход.

Законите са нормативните документи, които по-детайлно определят принципите на прилагане и имат пряко отношение към взаимоотношенията на гражданите. Целта ни е да докажем наличието на законова регулация, касаеща възможностите и задълженията на институциите да работят в синхрон, в името на гарантирането и спазването на правата на детето. До тук намерихме изключителни доказателства, че КРБ и международните актове поставят благоденствието на човека във фокус, уреждайки правата и въвеждайки механизъм за мониторинг. Същите акцентират върху детето и семейството в детайли, отчитайки потребностите на детето. Тъй като моделът предвижда общината да има координираща роля в създаването на мултидисциплинарен екип по конкретен случай, е наложително да разгледаме законодателните възможности в тази посока.

На първо място избираме да потърсим достатъчно основание в правомощията на местната власт да координира и управлява модела, който ще създадем за работа с деца с проблемно поведение. В чл. 17, ал. 7 от **Закона за местното самоуправление и местната администрация** (обн. ДВ, бр. 77 от 17.09.1991 г.)

се дава реална възможност на гражданите и избраните от тях органи да решават самостоятелно всички въпроси от местно значение, които законът е предоставил в тяхна компетентност в сферата на социалните услуги. Това доказва, че местната власт има делегирана възможността да създаде, приложи и установи модела на координиране на социалната работа на общинско ниво с деца с проблемно поведение – темата на дисертационното изследване.

Релевантен и актуален по темата е влезият в сила от 01.07.2020 г. **Закон за социалните услуги (ЗСУ)** (обн. ДВ, бр. 24 от 22.03.2019 г.). Законът влиза в сила след силно обществено несъгласие и опасения, че застрашава българското семейство, въпреки че целта на този закон е да регламентира отношенията на участниците в случаите, когато на българските граждани се налага да ползват социални услуги. Иновативното в този закон (спрямо останалите закони в другите системи) е, че за първи път ясно е разписан механизъм на взаимодействие между различни системи, което поставя основите на бъдещите интегрирани услуги. От гледна точка на теорията на развитие на човека, е налице нужда от комплексен подход при задоволяване на неговите потребности и именно такъв комплексен подход може да се осигури чрез интегрирания подход между различните обществени системи.

В чл. 25 от ЗСУ се описва ролята на местната власт чрез общината и общинския съвет да създава и реализира общинска политика съобразно нуждите на гражданите на общината.

Интегрираният подход и интегрираните услуги са регулирани в глава IX от ЗСУ. В чл. 133, ал. 2 от ЗСУ се изключват лицата по чл. 74, ал. 1, т. 1, от ЗСУ – това са децата и семействата, спрямо които е предприета мярка за закрила. Тяхната подкрепа се осъществява по реда на Закона за закрила на детето. Предвид този факт, остава отворен въпросът за това, когато детето прояви неприемливо поведение в училище, симптом на какво е това поведение. На практика този иначе ясен механизъм изключва децата с проблемно поведение и семействата им да ползват интегрирания междусистемен подход.

Видно от отговора на отправено запитване на автора до Агенция за социално подпомагане от 25.03.2021 г. децата в риск и семействата им се насочват към социални услуги по реда на ЗЗД. Това запитване е направено с цел да се поясни текста от ЗСУ конкретно за деца и семейства, могат ли да ползват интегрирания механизъм на предоставяне на услугите. Когато прибавим факта, че проблемното поведение на детето не е основание да бъде категоризирано като „дете в риск“, то следва логично, че системата за закрила на детето се намесва след като поведението на детето ескалира и то се приближи до някоя от категориите, описани в параграф 1, т. 11 от допълнителните разпоредби на ЗЗД: „Дете в риск“ е дете: букви „б – което е жертва на злоупотреба, насилие, експлоатация или всякакво друго нехуманно или унижително отношение или наказание в или извън семейството му;“ „в – за което съществува опасност от

увреждане на неговото физическо, психическо, нравствено, интелектуално и социално развитие;“ или „д – за което съществува риск от отпадане от училище или което е отпаднало от училище“.

В потвърждение на необходимостта от интегриран подход към семействата, които имат нужда от подкрепа, е и становището на Национална мрежа на децата относно ЗСУ в периода на обсъждане. „Въвеждане на интегриран подход при предоставяне на услугите – интегрираните услуги/подходи, насочени към децата и семействата, са важен инструмент за подкрепа, който е предпоставка за преодоляване на социалното изключване и могат да бъдат адекватен отговор на конкретните потребности на детето и неговото семейство. Допълнително е необходимо да се проведат разговори около разписаните текстове и развитите практики в страната, за да се намери най-добрата регламентация на интегрирания подход и интегрираните услуги в законопроекта.“

Законът за закрила на детето (ЗЗД) (обн. ДВ, бр. 48 от 13.06.2000 г.) определя принципите при прилагането, регламентира цялостния процес, задълженията на участниците и механизмите на взаимодействие между всички органи за закрила, описани в същия закон. По отношение на децата този закон се явява специален, а след 2010 г. активно се заговори законът да еволюира в закон за децата и семействата предвид философията му, че естествената среда на детето е неговото семейство. Акцентът в този закон е предприемане на мерки за закрила за подобряване на благосъстоянието на детето на първо място чрез подпомагане на неговото биологично и разширено семейство, като набляга на взаимодействие между органите за закрила и системния подход.

Още в чл. 1 от ЗЗД се вмениява отговорността и задължението на държавните органи по компетентност да създадат механизъм на взаимодействие с цел спазване на правата на децата, гарантирането им, мерките за закрила, както и участието на общини, физически и юридически лица в този процес.

В чл. 6 от ЗЗД са описани органите за закрила на детето – общо 10, между които са и министърът на образованието, министърът на труда и социалната политика, председателят на ДАЗД и кметът на общината, като в чл. 6А са регламентирани техните отговорности. В чл. 6А, ал. 4, т. 8 от ЗЗД законът определя отговорността на кмета на общината – подточки а, б и г.:

„8. Кметовете на общини:

а) осигуряват прилагането на държавната политика за закрила на детето в общината и координират дейностите по закрила на детето на местно ниво;

б) (изм. – ДВ, бр. 79 от 2015 г., в сила от 01.08.2016 г.) осигуряват безопасността на децата в общинските училища, детски градини и в центровете за подкрепа за личностно развитие;

в) предприемат мерки за осигуряване безопасността на децата в структурите и звената на територията на съответната община;

г) подпомагат и насърчават сътрудничеството с гражданските организации на местно ниво с цел активното им участие в процеса на формулиране, изпълнение и мониторинг на политиката по закрила на детето.“

Друг инструмент за прилагане на държавната политика е **Националната стратегия за закрила на детето**, регламентирана в чл. 1, ал. 3 от ЗЗД. Поради обществен натиск против стратегията към момента – май 2022 г., все още няма приета нова такава след изтичане срока на действие на предишната (2008–2018) въпреки законовото задължение в действащия ЗЗД.

ЗЗД експлицитно определя в чл. 4 и чл. 5 задължението на органите по закрила с всички свои средства и действия да поставят интереса на детето на първо място. Работата в сътрудничество, взаимодействие и координация на всички нива в създаването и реализирането на политики за деца и семейства целят защитата на този интерес. Засилвайки между институционалното сътрудничество в ППЗЗД в чл. 5 са разписани *задълженията на органите за закрила да разработват координационни механизми в областта на държавната политика за закрила на детето*, формулирайки общи цели и правила на работа.

Функциите на органите за закрила, определени в ЗЗД, са важна част от създаването на модел на социална работа на общинско ниво, тъй като ще докажем, че такъв модел не е в противоречие със задълженията на различните услуги по принцип. Функциите на органите за закрила на детето са регламентирани и в **Правилника за прилагане на Закона за закрила на детето** (ППЗЗД):

„Чл. 4. (1) При осъществяване на своите функции и правомощия органите за закрила на детето се ръководят от висшите интереси на детето във всички свои действия, отнасящи се до децата и техните семейства.

(2) Органите за закрила на детето са длъжни да осигурят на детето закрила и грижи, каквито са необходими за неговото благосъстояние, като предприемат своевременно всички необходими законодателни и административни мерки.

Чл. 5. (1) Органите за закрила на детето по чл. 6 от Закона за закрила на детето работят в координация, съдействие и сътрудничество при осъществяване на дейностите по закрила на детето.

(2) Органите по ал. 1 съобразно своята компетентност координират действията си, като формулират общи цели и правила на работа.

(3) Органите по ал. 1 си съдействат, като предприемат съгласувани действия при работата си по конкретни случаи за закрила на децата и техните семейства.“

Координацията и поставянето на общи цели формират държавната политика за закрила на детето. Тя намира израз в **Националната програма за закрила на детето**, която се приема от Министерски съвет ежегодно на основание чл. 2 от ППЗЗД.

Всяка община на база на заложените приоритети изработва **Общинска програма за закрила на детето**, която се внася и гласува от общинския съвет ежегодно за потребностите на местно ниво, на основание чл. 3 от ППЗЗД. Този механизъм гарантира тясна връзка между държавната и общинската политика за закрила на детето в изработването на които участват представители на органите за закрила.

От особена важност за постигането на целите са междуинституционалното сътрудничество и координационни механизми. Чрез големия брой органи по закрила, на които е присъща специфична компетентност, се цели мултидисциплинарна подкрепа, обхващаща различните сфери, касаещи живота на детето. Съдействието и съгласуването на действията са императивни, защото органите са длъжни да осигурят една щадяща среда за развитието на личността на детето. В Република България съществуват координационни механизми преди да са изрично упоменати в закона и поради този факт е давана като пример за добри практики - например Координационен механизъм на рефериране и обгрижване на случаи на непридружени български деца и деца – жертви на трафик, завръщащи се от чужбина от 2010 г., и др.

В чл. 20А от ЗЗД е предвидено създаването на **Комисия за детето**, която формира и подпомага осъществяване на политиката за закрила на детето на общинско ниво. В нея са включени органите за закрила на областно ниво, общински структури, граждански организации и други, които осъществяват дейности по закрила на детето. Структурата на тази комисия гарантира мултидисциплинарност при взимането на решения, както и достъп до информация, тенденции и статистика, които да обективират решенията.

От гледна точка на подхода към детето законодателството в България през последните 20 години бележи сериозен напредък. Законът за закрила на детето поставя принципите на закрила, като посочва, че всички трябва да работят за най-добрия интерес на детето и акцентира върху живот в семейна среда, помощ на семейството, правата на детето като водещи в работата и други, които са в синхрон с ратифицираната от България Конвенция за правата на детето.

Ако приемем, че поведението на детето е сигнал, че нещо в неговото ежедневиe създава напрежение (тази хипотеза е застъпена в съвременните теории за развитие на детето и формиране на поведение), то би следвало да се направи комплексна оценка на средата, в която то пребивава всекидневно. Компетентни да направят оценка на средата на детето са институциите от образователната и социалната сфера, които работят съответно по Закона за закрила на детето (ЗЗД) и Закона за предучилищното и училищно образование (ЗПУО). И в двата закона са налице текстове, които насочват към взаимодействие при планирането и предприемането на действия, като недостатъчно развитото отношение към родителите в ЗПУО би следвало да се компенсира в ЗЗД. Детето с проблемно поведение не е обект на интегриран подход, когато е предприета

мярка за закрила, според Закона за закрила на детето. В същото време в ЗЗД в определението на дете в риск не съществува категорията „проблемно поведение“, като се разчита на широко тълкуване на термините в чл. 11 на допълнителните му разпоредби:

„11. „Дете в риск“ е дете:

в) за което съществува опасност от увреждане на неговото физическо, психическо, нравствено, интелектуално и социално развитие;

д) за което съществува риск от отпадане от училище или което е отпаднало от училище.“

Друг релевантен на нашето изследване закон е **Законът за предучилищното и училищно образование (ЗПУО)**, който след 2015 г. въвежда термина „интегрирано образование“, като по този начин насочва вниманието към изцяло ново отношение към процеса на образованието – детето е активен участник в процеса със своите индивидуални потребности и специфики в развитието. Същият закон създава и система за работа с деца, които имат затруднения с усвояването на учебния материал.

ЗПУО единствен въвежда термина „проблемно поведение“, като насочва директно вниманието на специалистите към поведението на детето като форма на изразяване, но не разписва текстове, които да регламентират интегриран подход с други системи и услуги, освен в случай, в който да сигнализират, ако родителят откаже да изпълнява предписание (чл. 174, ЗПУО). Освен набеязаните дейности по този закон не се дефинира самото понятие „проблемно поведение“.

Децата с проблемно поведение в училище имат две възможности според законодателството: 1. предприемане на мярка по ЗЗД, но това се случва, след като детето достигне до риск от отпадане от училище или се класифицира като жертва на насилие или след като покаже затруднения в усвояването на учебния материал и 2. детето става обект на интервенция от страна на образователната система.

Правилникът за прилагане на закон се издава от висш държавен орган с цел по-голяма яснота относно прилагането му, когато въпросната материя се характеризира със сложност и обхваща широк обхват от дейности. Правилникът не трябва да е в колизия със закона или да засяга нова нерегламентирана в закона материя, както и да попълва или поправя нормативния акт.

Правилникът за прилагане на Закона за закрила на детето (ППЗЗД) (<https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135469520e0>) е приет с Постановление на Министерския съвет № 153 от 14.07.2003 г., а последната му редакция е от 8.01.2021 г. ППЗЗД пояснява прилагането на ЗЗД и разписва детайлно механизмите за упражняване на правата и задължения по закона. Относим към целите на изследването ни е чл. 5 от ППЗЗД, в който са разписани конкретните ангажименти на органите по закрила да разработват и прилагат

координационните механизми съобразно своята компетентност за осъществяване на държавната политика в областта на закрилата на детето. Изключителни ангажименти са разписани на председателя на ДАЗД, който събира информация от прилагането им. В ал. 4 от същия член взаимодействието и съгласуваните действия са регулирани и за професионалистите, работещи по конкретен случай.

„Чл. 5. (1) Органите за закрила на детето по чл. 6 от Закона за закрила на детето работят в координация, съдействие и сътрудничество при осъществяване на дейностите по закрила на детето.

(2) (Изм. ДВ, бр. 57 от 2009 г., в сила от 24.07.2009 г., изм. ДВ, бр. 2 от 2021 г., в сила от 08.01.2021 г.) Председателят на Държавната агенция за закрила на детето и органите за закрила по чл. 6, т. 3 от Закона за закрила на детето разработват координационни механизми в областта на държавната политика за закрила на детето съобразно своята компетентност относно координиране на действията им и формулиране на общи цели и правила на работа.

(3) (Нова – ДВ, бр. 2 от 2021 г., в сила от 08.01.2021 г.) Председателят на Държавната агенция за закрила на детето мониторира прилагането на координационните механизми по ал. 2 чрез събиране и обработване на информация от отговорните за изпълнението им институции.

(4) (Предишна ал. 3 – ДВ, бр. 2 от 2021 г., в сила от 08.01.2021 г.) Органите по ал. 1 си съдействат, като предприемат съгласувани действия при работата си по конкретни случаи за закрила на децата и техните семейства.“

Когато следваме логиката на теориите за развитие на детето и тълкуваме поведението на детето като симптом на определен проблем или дефицит на личността, професионалната реакция следва да предложи подкрепа, като задейства механизма по оценка на детето и средата. Правомощията за такава стъпка са описани по-горе във всички цитирани текстове към специалистите от различните системи.

В Наредбата за приобщаващо образование, приета с ПМС № 232 от 20.10.2017 г. като част от законодателството, регламентиращо образованието в Република България, чл. 28, ал. 6 въвежда ограничение в ползването на социални услуги от дете, ползващо обща подкрепа, и препраща към Закона за социално подпомагане, който регламентираше социалните услуги в глава 4, където всички членове са отменени след приемането на Закона за социалните услуги. Този пример е важен, тъй като и към момента текста на наредбата не е коригиран и не включва приетият през 2019 г. Закон за социалните услуги. В същото време не кореспондира със Закона за закрила на детето, каквато е по-соката на Закона за социални услуги по повод деца в риск и техните семейства. И така се създават предпоставки, работата с децата, които се нуждаят от обща подкрепа, да не бъдат идентифицирани от друга система, и работата с тях да се осъществява преимуществено в системата на образованието.

Всички изброени дейности от чл. 45 до чл. 52 в Наредбата за приобщаващо образование са в институционална среда и са свързани с отношенията дете – образователна институция (училище, център за личностно развитие, психолог, педагогически съветник и педагози). В чл. 50, ал. 2 Наредбата допуска индивидуалната подкрепа да бъде осъществявана от възрастен извън образователната институция по избор на самото дете. Предвидена е индивидуална и групова работа.

Чл. 46 от НПО определя дейностите, които се предвиждат при възникнал конкретен проблем, като пояснява и допълва специфични, извършвани от класния ръководител, допълвайки тези, описани в чл. 45. Чл. 47 описва дейностите, които се прилагат при наличие на конкретна ситуация, и дейностите, при които се допуска привличането на посредник в конфликта. Чл. 48 пояснява дейностите в случай на необходимост на консултиране на ученика от психолог или насочване към занимания, съобразени с неговите потребности, осъществяващи се по препоръка на учителите, класния ръководител или друг педагогически специалист. Чл. 49 конкретизира насочването на ученика в група за повишаване на социалните умения и решаване на конфликта. Тези групи се организират в училището, но при необходимост могат да бъдат поканени външни специалисти. Чл. 50 конкретизира дейностите по т. нар. наставничество, като личността, която ще ги осъществява, е по избор на ученика и е дала съгласието си да предостави тази подкрепа. Организирането е ангажимент на класния ръководител, за което родителят се информира.

Чл. 51 пояснява дейностите при включване на ученика в инициативи в полза на училището или паралелката. Текстът насочва към съобразяване с възрастта и здравословното състояние на учениците, като акцентира върху спазването на достойнството им. Чл. 52 изрично подчертава, че доброволческите дейности са по желание на ученика.

Чл. 53 акцентира върху ролята на родителя в предприемането на дейности за преодоляване на проблемното поведение на децата, затрудненията и приобщаването в образователния процес, като ясно посочва, че за всяка дейност родителят се информира. В ал. 1 Наредбата определя информативен режим на родителя по отношение на дейностите, като единствено за дейностите по наставничество се изисква информирано съгласие. Ал. 2 на същия член задължава родителя да съдейства и подпомага процеса в дейностите, организирани от педагогическите специалисти. Ал. 3 е единственият текст в Наредбата по отношение на децата с проблемно поведение и затруднения в приобщаването в образователния процес, който определя сигнализиране на Дирекция „Социално подпомагане“ (ДСП) за предприемане на действия, конкретно, едва в случаите на отказ от страна на родителя да съдейства за реализиране по дейностите в чл. 45. Ал. 4 задължава директора на ДСП да уведоми образователната институция, която е подала сигнала, в рамките на 10 работни дни.

Така описаният механизъм на действие на образователната институция поставя родителя в информативен режим, не си поставя цел да оцени личностните дефицити на детето или да коментира причините, като се фокусира върху поведението, като такова, и усвояването на учебния материал. Въпреки че тази система въвежда проблемното поведение като причина за реакция и мерки, организира подкрепата основно към детето, без да инвестира в средата или да сигнализира социалната система при наличие на такова поведение. Опитът на автора като практикуващ в системата за закрила на детето показва, че като цяло специалистите от двете системи (социалната и образователната) не се разпознават като партньори в общ план за работа.

Заклучение

В процеса на изследването авторът среща трудности, които могат да се определят като системни. От една страна, са налице достатъчно информация и изследвания за развитието на детето и факторите, които влияят на поведението, от друга страна, липсва разбиране и регламент за решаването на проблемите в контекста на теориите за детско развитие. От анализа на релевантните нормативни документи стана ясно, че законодателството регламентира комплексен подход в работата с деца с проблемно поведение, но прилагането му изисква от специалистите да разбират и прилагат този принцип за конкретния случай. Налице е механизъм за сътрудничество – алгоритъм за работа, подписан от МОН и МТСП. Този алгоритъм потвърждава и регламентира сътрудничеството между две системи – образователната и социалната, но не се открива информация за неговото прилагане в практиката. В този механизъм са описани по-скоро административните отношения между институциите, срокове и обмен на информация, каквито са разписани в нормативните документи. В този смисъл алгоритъмът има предназначение на подпомагащ организацията на работата на специалистите. Въпреки значителното разминаване в разбирането или недостатъчно конкретизиране на проблемното поведение при децата са налице достатъчно законови възможности и задължения професионалистите да се ангажират със случаите на деца, които проявяват проблемно поведение.

Създаването на модел за социална работа на общинско ниво може да регулира и подобри ефективността на всички ангажирани професионалисти и качеството на подкрепата за децата и семействата им.

ЛИТЕРАТУРА

- Аникеева, Н. (2017) Най-важното за възпитанието. В. Търново, изд. Асеневици. Anikееva, N. (2017) Nay-vazhnoto za vazpitanieto. V. Tarnovo, izd. Asenevtsi.]
- Аристотел. (1995) Политика. София, Отворено общество. [Aristotel. (1995) Politika. Sofia, Izd. Otvoreno obshtestvo.]
- Велева, Д. Теорията на Джон Боулби. Как стиловете на привързаност влияят на отношенията ни като възрастни? [Veleva, D. Teoriyata na Dzhon Boulbi. Kak stilovete na privarzanost vliyayat na otnosheniyata ni kato vazrastni?] – <https://magnifisonz.com/2018/01/26/%d1%82%d0%b5%d0%be%d1%80%d0%b8%d1%8f%d1%82%d0%b0-%d0%bd%d0%b0-%d0%b4%d0%b6%d0%be%d0%bd-%d0%b1%d0%be%d1%83%d0%bb%d0%b1%d0%b8-%d0%ba%d0%b0%d0%ba-%d1%81%d1%82%d0%b8%d0%bb%d0%be%d0%b2%d0%b5%d1%82%d0%b5/> (посетена 03–05.2022 г.)
- Всеобщата декларация за правата на човека на ООН. [Vseobshtata deklaratsia za pravata na choveka na OON.]
- Друмева, Е. (2008) Конституционно право. Трето допълнено и преработено издание. „Сиела“, София. [Drumeva, E. (2008) Konstitutsionno pravo. Treto dopalнено i preraboteno izdanie. „Siela“, Sofia.]
- Закон за закрила на детето. [Zakon za zakrila na deteto.] – <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134925825>
- Закон за местното самоуправление и местната администрация. Обн. ДВ, бр. 77 от 17.09.1991 г. [Zakon za mestното samoupravlenie i mestnata administratsia. Obn. DV, br. 77 ot 17.09.1991g.] – <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2132580865>
- Закон за нормативните актове. Обн. ДВ, бр. 27 от 3.04.1973 г. [Zakon za normativните aktove. Obn. DV. br. 27 ot 3.04.1973 g.] – <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2127837184>
- Закон за предучилищното и училищно образование. [Zakon za preduchilishtното i uchilishtno obrazovanie.] – <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509>
- Конвенцията на ООН за правата на детето. [Konventsiyata na OON za pravata na deteto.] – https://www.unicef.org/bulgaria/sites/unicef.org/bulgaria/files/2018-09/CRC_bg.pdf
- Конституция на Република България. [Konstitutsia na Republika Bulgaria.] – <https://www.parliament.bg/bg/const>
- Координационен механизъм на рефериране и обгрижване на случаи на непридружени български деца и деца-жертви на трафик, завръщащи се от чужбина от 2010 г. [Koordinatsionen mehanizam na referirane i obgrizhvane na sluchai na nepridruzheni balgarski detsa i detsa-zhertvi na trafik, zavrashashti se ot chuzhbina ot 2010 g.] – <https://www.veliko-tarnovo.bg/media/filer/2014/12/17/koordinacionen-mehanizam.pdf>
- МОН. Алгоритъм за взаимодействие между институциите в системата на предучилищното и училищното образование и дирекциите „Социално подпомагане“ по отношение осигуряването на подкрепата за личностно развитие на децата и учениците. [MON. Algoritam za vzaimodeystvie mezhdu institutsiite v sistemata na preduchilishtното i uchilishtното obrazovanie i direktsiite „Sotsialno podpomagane“ po otnoshenie osiguryavaneto na podkrepatata za lichnostno razvitie na detsata i uchenitsite.] – <https://web.mon.bg/bg/100380>
- Наредба за приобщаващо образование. Приета с ПМС № 232 от 20.10.2017 г. [Naredba za priobshavashto obrazovanie. Prieta s PMS № 232 ot 20.10.2017 g.] – <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136927891>

- Неновски, Н. (1995) Правата на личността в Конституцията на Република България от 1991. – *Правна мисъл*, 1. [Nenovski, N. (1995) Pravata na lichnoshta v Konstitutsiyata na Republika Bulgaria ot 1991. – *Pravna misal*, 1.] – <https://static1.squarespace.com/static/5502d30ee4b0f063546540ec/t/5a7c175f53450a8017a07934/1518081889396/Nenovski.pdf>
- Папазова, Е., Маноилова, И. Проблемно поведение и отхвърляне от връстниците при юноши в масова и приобщаваща образователна среда. Институт за изследвания в образованието. [Papazova, E., Manoilova, I. Problemno povedenie i othvarlyane ot vrashtnitsite pri yunoshi v masova i priobshtavashta obrazovatelna sreda. Institut za izsledvania v obrazovaniето.] – <http://ire-bg.org/wpsite/wp-content/uploads/2020/12/problem-behavior-and-social-peer-rejection.pdf>
- Пиаже, Ж. (2004) Психология интелекта. Санкт-Петербург, Питер. [Piazhe Zh. (2004) Psihologia intellekta. Sankt-Peterburg, Piter.]
- Позиция на Национална мрежа за децата във връзка със Законопроект за отмяна на Закона за социалните услуги. [Pozitsia na Natsionalna mrezha za detsata vav vrazka sas Zakonoproekt za otmyana na Zakona za sotsialnite uslugi.] – <https://old.detebg.org/wp-content/uploads/2019/12/Stanovishte-na-NMD-otnosno-ZSU.pdf>
- Правилник за прилагане на Закона за закрила на детето. [Pravilnik za prilagane na Zakona za zakrila na deteto.] – <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135469520>
- Разбиране на детето: развитие и трудности. Част 3. Жан Пиаже. – В: Обучителни материали за учители на учаци с тежки, дълбоки и комплексни затруднения в ученето. [Razbirane na deteto: razvitie i trudnosti. Chast 3. Zhan Piazhe. V: Obuchitelni materiali za uchiteli na uchashiti s tezhki, dalboki i kompleksni zatrudnenia v ucheneto.] – <http://www.specialpedagogy.info/modules/Module-1.1-Understanding-the-child-development-and-difficulties/C/m01p020c.html> (посетен 02–05,2022 г.).
- Ратър, М. (1987) Помощь трудным детям. Изд. Прогрес, Москва. [Ratar M. (1987) Pomoshty trudnym detyam. izd. Progres, Moskva.]
- Становище на НМД в периода на обсъждане на ЗСУ, внесено през декември 2018 г. [Stanovishte na NMD v perioda na obsazhdane na ZSU, vneseno prez dekemvri 2018 g.] – <https://www.parliament.bg/pub/cW/201901150205472nd%20Stanovishte%20na%20NMD.pdf> (посетен 4.02.2022 г.)
- Чери, К. Как функционира теорията за социалното обучение. [Cheri, K. Kak funktsionira teoriyata za sotsialnoto obuchenie.] – <https://bg.reoveme.com/%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D1%84%D1%83%D0%BD%D0%BA%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%80%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B0-%D0%B7%D0%B0/>
- Чери, К. Фройдските етапи на психосексуалното развитие. [Cheri, K. Froydskite etapi na psihoseksualnoto razvitie.] – <https://bg.reoveme.com/%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%B9%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%B5%D1%82%D0%B0%D0%BF%D0%B8-%D0%BD%D0%B0/>

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА
Книга Социални дейности
Том 114–115

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF EDUCATION
Social work
Volume 114–115

ИРЛАНДСКИЯТ ОПИТ В СОЦИАЛНАТА РАБОТА С БЕЗДОМНИ ХОРА

ЯВОР ИВАНОВ*

***Резюме.** Настоящата студия представя научно изследване на проблемите, свързани с бездомниците и техните същностни аспекти. Целта е чрез анализиране и синтезиране на информацията да се спомогне за по-дълбокото запознаване с тази проблематика и да се дадат насоки и идеи за нейното разрешаване.*

***Ключови думи:** социална работа, социално включване, бездомни, подслон, изхранване, стратегии, програми, здравен статус*

* Имейл: romulavgust@yahoo.co.uk

THE IRISH EXPERIENCE IN SOCIAL WORK WITH HOMELESS PEOPLE

Yavor Ivanov

***Abstract.** This study presents scientific research related to the problems of the homeless people and homelessness and the main aspects of those problems. The goal is to analyze and synthesizes the information related to homeless issues and to help for better understanding of the problem and to give guidance and ideas which can help to solve them.*

***Key words:** social work, social inclusion, homeless, shelter, nutrition, strategies, programs, health status*

Увод

Днес в световен мащаб бездомничеството като специфичен социален проблем все повече се задълбочава. Обхващайки основно не само слабо развити в социално и икономическо отношение страни, през последните години то се катализира под влиянието на различни фактори и процеси дори и в държави, които имат относително висок стандарт на живот и развити социални системи.

Актуалността на темата по отношение на справянето с бездомничеството и скитничеството може да се разглежда в две направления. От една страна, в теоретичен план тя е все още слабо позната и изследвана у нас, а от друга, в приложното поле на социалната работа заема скромно място в системата на социалното подпомагане.

Нарастването на интереса към подобна тема може да се разглежда не само като резултат от протичащите процеси, свързани с цикличността на икономическите кризи, но и с продължилата почти две години пандемия (Ковид-19).

Настоящата публикация има за *цел* да разгледа и представи ирландския опит, свързан с преодоляване/ограничаване на проблемите със скитничеството и бездомничеството, като се покаже спецификата на двата основни носителя на този вид социална дейност/услуга – държавата и благотворителните институции (НПО).

Задачите пред изследването са да се открие не само ирландската държавна политика и ролята на неправителствените организации за разрешаването на проблема, но и задълбочено да се анализират взаимовръзките и отношенията в обществото и на общностите. Да се открият доминиращите ценности в социалната политика и на социалната работа, както и конкретните програми и мерки за осигуряване на по-добро качество на живот на тези хора най-вече по посока на съблюдаването на основната морална ценност в случая – съхраняването на човешкото им достойнство.

Обект на настоящата публикация се явяват държавните политики и социалната дейност на неправителствените организации за ограничаване не само на бездомничеството и скитничеството, но и на трайните последствия или възникването на условия за тяхната поява.

Като **предмет**, определящ реалните и конкретни аспекти, чрез които обектът функционира, могат да се разглеждат както законите, процесите, дейностите и инициативи на ирландската държава, така и работата на неправителствения сектор и благотворителните организации, стремящи се да ограничат проявите на скитничеството и бездомничеството в ирландското общество.

Методология на изследването: в хода на настоящото проучване са използвани различни методологически подходи за цялостното и систематизирано изясняване на получената информация, касаеща въпросите, свързани с бездомничеството в Ирландия. Като основни подходи тук могат да бъдат открити прилагането на историческата ретроспекция, статистически методи, социално-демографски метод, интервюта, фокус-групи и др.

Терминология: поради спецификата на използваната терминология, визираща различни индивиди или категории бездомни лица, под този термин тук най-общо ще се разбира: съвкупност или групи от хора и лица – деца, мъже и жени в широките възрастови граници от 15–29 години (млади хора) – до над 65 години (възрастни хора); отделни индивиди – жени, деца, мъже; малки нуклеарни фамилни групи – семейства с деца; без финансови средства за покриване на наем (икономически бездомници), такива, които не фигурират в официални обществени и данъчни системи за регистрация; живеещи отдалечено при роднини, приятели или на такива места, които често не са безопасни за тях; сегрегирани – поради икономически причини (сезонни), такива с физически увреждания, с прояви на различни ментални проблеми, подложени на физически или психически тормоз в домашни условия; под влиянието на алкохол или различни упойващи вещества.

Изложение

За да се направи общ обзор дали борбата с бездомничеството е успешна и доколко тя е решена като социален проблем, трябва да се обърнем към официалните данни. Ето каква е статистиката в борбата с бездомничеството според организацията за икономическа координация и развитие (Organization for Economic Co-operation and Development, OECD), направена през 2020 г. и представена от Директората по безработица (Directorate of Employment) към тази организация. Създадена още през далечната 1961 г., днес в нея влизат 38 държави членки, като по-голяма част от тях са икономически развити. Въпреки че статистиката, представена от тази организация, не може да претендира за абсолютна точност (по отношение на целия свят), тук могат да се отчетат няколко важни факта. На

първо място, тя обхваща в преобладаващата си част основно само икономически развитите страни в света. Това само по себе си показва, че тя не може да се възприема безкритично като напълно обективен индикатор за състоянието на бездомничеството (бедността) в световен мащаб. Но ако приемем, че според статистиката бездомниците са под 1% от общото население в тези държави, на основата на това ние може да си представим, без да имаме претенцията за точност, колко мащабен е проблемът при нетолкова развитите икономически страни, като България, и колко още по-задълбочен е той в страните от Третия свят.

Също така тук трябва да се отчете и вземе под внимание фактът, че **дефиницията и критериите за бездомник в отделните страни често са много различни**. Начините за преброяването (тяхната класификация) и регистрирането им от социалните служби съответно също е диференцирано. Въпреки това **днес все още не е приета обща, т.е. интернационална унифицирана дефиниция, по която да се определи даден индивид като бездомник**. Друг важен факт, който трябва да бъде взет под внимание, е, че преброяването през последните две години в условия на пандемия (Ковид-19) е доста по-трудно. По отношение на хоризонталната структурна стратификация **категиорите** за бездомни в отделните страни също са различни. В Ирландия, Канада, Естония и Австрия, например, **хората, които спят на открито**, са поставени в различна категория бездомни, докато в останалите страни те са включени под общ знаменател. Сравненията дори в самите страни от ОЕСД често не са напълно изчерпателни поради факта, че някои от тях не са предоставили всички данни, свързани с този проблем (ОЕСД, 2020: 2).

Според статистическите данни в периода 2016–2020 г. бездомниците са се увеличили в някои от страните членки на ОЕСД, а в други те съществено са намалели. Исландия има най-висок брой увеличение на бездомните спрямо страни като Латвия, Нидерландия и Португалия, където също се отчита макар и по-плавно покачване на бездомните за периода 2018–2019 г. Такова леко нарастване на относителните стойности може да се отчете и по отношение на страни с диаметрално противоположно географско положение, като Австралия, Чили и Нова Зеландия.

В относително стабилни нива с положителна тенденция за намаляване на относителния дял на бездомничеството като социален проблем остава то в страни като Австрия, Канада, Дания, Финландия, Норвегия, Полша, Словения и Швеция. Най-голямо намаляване на бездомните през визирания период се отчита само по отношение на Норвегия и Финландия.

Като специфичен случай тук могат да бъдат открити няколко отделни държави. Например в Израел бездомните в периода 2018–2020 г. са се увеличили двойно спрямо предходния период. В значителна степен нараства и броят на бездомните в Северна Ирландия – общо с 9% за периода 2019–2020 г. В Англия увеличението в относителни стойности достига до 8%. На общия фон и преоб-

ладаващите негативни тенденции от изложеното в периода 2018–2020 г. само в Република Ирландия бездомничеството е намаляло със средно 7% (пак там: 4).

Данните не претендират да са изцяло и напълно точни, защото става въпрос за период или периоди в живота на хората, в които те поне веднъж са били бездомни. По данни на Евростат за 2018 г. 4% от хората са заявили, че в даден момент в живота им се е наложило поне веднъж да живеят при приятели или роднини или жилища/центрове за спешно настаняване. В Шотландия този процент е значително по-висок – цели 8%.

Все по-тревожен е също и фактът, че броят на **младите хора (между 15–29-годишна възраст), които са станали бездомни**, се е увеличил дори и в развита страна като Австралия. Там според данни от 2016 г. цели 33% от всички регистрирани бездомни са млади хора в тази възраст. Почти идентично е положението в относително бедна държава като Коста Рика, където 32% от всички бездомни са също млади хора (по данни от 2020 г.). В тази група като междинно звено може да се посочи и Дания, където около 30% от бездомните също са на възраст между 18 и 29 години (по данни от 2019 г.).

С оглед на изложеното като сериозно може да се отчете също покачването на броя **бездомни семейства и деца** в страните от ОЕСД. Така например по отношение на Ирландия за периода 2014–2018 г., според данни на статистиката, първоначално броят на **бездомните семейства** се покачва от 407 на 1600, като в последствие през 2020 г. той плавно намалява и се стабилизира до 970 бездомни семейства, но като цяло остава относително висок.

При различна социално-икономическа среда в Нова Зеландия броят на бездомниците също се увеличава с тревожни темпове. Най-осезателно този процес се отчита при **домакинствата**, където в периода 2006–2013 г. нарастването е с 44%. Намаляване на бездомните домакинства през последните години се наблюдава само в отделни държави като Дания и Финландия.

Систематизираните клъстери данни показват, че **бездомничеството сред жените** също значително се увеличава. То е най-съществено в Нова Зеландия, където половината от регистрираните бездомници са жени. В Англия бездомните жени също са се увеличили, като техният относителен дял е нараснал до 44% през 2019 г. По този показател не прави изключение и САЩ, където процентът на бездомните жени е нараснал до 39%. Парадоксално на общата нагласа в развита страна като Япония този дял за периода 2010–2020 г. е още по-висок, достигайки 44%. Подобни стойности, но за относително по-кратък период (2018–2020), могат да се отчетат по отношение и на Израел – 43%.

Към изброените дотук групи като тенденция може да бъде отчетено и увеличението на **бездомниците сред възрастните хора (над 65-годишна възраст)** в страните от ОЕСД. Нуждата от жилища за временно настаняване за възрастните хора се е увеличила, като за периода 2005–2016 г. е достигнала 50%. За същия период са потърсили такива обществени още 10 000 възрастни хора (пак там: 8).

Страните от ОЕСД също отчитат като специфичен социален риск покачването на „скритото бездомничество“, което трудно може да бъде отчетено по отношение не само на това колко хора реално са страдали от такова, но и като статистически данни за неговите проявления като форма на бездомничеството. *Терминологичната дефиницията* на „скритото бездомничество“ включва:

- хората, които не са включени в никакви статистики, проучвания или в официални данни на социалните служби;
- хора, които нямат дом, живеят при роднини, приятели или места, които не са безопасни за живеене;
- хората, които живеят в отдалечени селски райони или са млади или търсещи убежище (в много от случаите нелегални емигранти)¹.

Дори днес организацията ОЕСД признава, че е предизвикателство да се събират данни за бездомничеството и статистиката да има претенцията да е изчерпателно точна. Сами по себе си дори непълните данни показват, че борбата с бездомничеството продължава, но сигналите за положителен завършек в тази борба са по-скоро негативни, отколкото позитивни. **Съществена тревога буди сред експертите изследователи и ангажираните в практиката социални работници фактът, че дори при развитите икономически страни има сериозно увеличаване на броя бездомни както при жените и децата, така и при относително стабилни нуклеарни групи (семействата).** Като специфика тук може да се отчете, че това са страни, които разполагат с много по-голям финансов ресурс и имат развити институции и законодателни инструменти, но въпреки това не се справят с проблема.

Изследването на същностните проблеми в социалната работа с бездомниците е изключително важно в нашето съвремие. Това е световен социален проблем, защото няма държава в света, която да го е решила изцяло. *Моделите* за справяне с това предизвикателство пред правителствата и гражданските организации са изключително много и те имат различни измерения – *социално-икономически, правни, морални* и пр.

Описаните примери и конкретни *практики* в научната литература са изключително многообразни, като те се отнасят до това дали *бездомниците се хранят и доколко здравословно го правят*, имат ли къде да складираат храната си, имат ли места за безопасно хранене, ако не са недохранени, до каква степен и какви са причините.

Хигиената на бездомните също е един от проблемите, директно свързан с начина им живот и на хранене, на който не е отделено достатъчно внимание.

¹ Лондонската асамблея (*London Assembly*) през 2017 г. е поставила в тази графа – един на десет от всеки лондончанин в един или друг момент е бил част от „скритото бездомничество“.

Изучаването на проблема за възможностите за социално включване и предшествващото го изхранване на бездомните играе важна роля както за отчитането на неговите специфики, така и за неговото разрешаване. В изследванията и в практически контекст се акцентира, че когато се говори за ролята на неправителствени организации (сектор), възниква въпросът до каква степен може да се разчита на тях за трайно и ефективно разрешаване на проблема? Ако една сериозна част от тяхното финансиране идва от благотворителност и дарения, защо в едни страни тази подкрепа е по-голяма, а в други по-малка? За това, разбира се, има множество причини. Една от тях са финансовите възможности на жителите на една държава, но също така е рефлексия на техния мироглед, тяхната заинтересованост и морално-етическия код, който те носят.

И тук се откроява един съществен проблем в мисленето на повечето хора в развити западноевропейски държави и до голяма степен и на хората, живеещи в САЩ, когато става въпрос за бездомниците и бездомничество.

Възприето е, като стереотип, че проблемът съществува най-вече в страните от Третия свят и не съществува или е с много малък относителен дял в страните от Западна Европа и САЩ, което, разбира се, не е така. Оттам идва и negliжирането му като социален проблем в развитите държави. Бездомни и бедни винаги е имало и ще ги има навсякъде по света и техният брой, за съжаление, никога няма да е малък. До същите заключения и констатации са достигнали няколко учени от Политехническият институт в Уолчестър. За съжаление и днес навсякъде има бездомни хора, които все още търсят **подслон и храна**, и въпреки че в миналото те са възприемани като резултат от социално-икономическото и обществено-политическото развитие на дадена културата или общество, днес това се оборва, а проблемът с бездомните се налага като глобален социален проблем (Morgianos and Spence, 2010: 3).

Профил на бездомните хора

По систематизираните данни и изследвания те могат се разделят в няколко категории. Едни от тях са **бездомните, които са с увреждания, сезони бездомници** или с **ментални проблеми**. Въпреки че множеството от бездомните се отнасят към отделни категории, всички те се нуждаят от адекватно и *здравословно изхранване*, което не може да бъде постигнато без необходимите проучвания на проблема, статистики и задълбоченото изучаване на детайлите, свързани с него.

Едно по-подробно проучване в Република Ирландия хвърля светлина върху това какви са основните причини хората тук да стават бездомници. Интервюираните са посочили като основни причини **трудности в семейството**, свързани с *разделянето на родителите*, както и *разделянето на децата от родителите* им или *само на единия родител от децата*.

Друга причина е **физическият и психическият тормоз в домашни условия**. Наблюденията и анализът, който е направен на основата на тези интервюта, показват, че ако са взети навременни мерки и е осъществена *превенция*, е можело да се предотвратят последиците. Също така е отчетен фактът, че при наличие на тормоз на членовете на семейството трябва да им се помогне и веднага да се **активизират институциите**, които се занимават с тези проблеми (социални работници, терапевти, институциите, които отговарят за настаняването). Повечето от интервюираните споделят, че такава навременна помощ не им е била оказана.

Пак според същото изследване множество семейства са били разрушени поради **алкохолизъм, употребата на наркотици, но също така и поради психически и/или физически заболявания**.

Друга съществена причина, поради която те са станали бездомни, е **увеличаването на наемите** в частния сектор, като през периода 2000–2008 г. те рязко са нарастнали от 25 до 30% особено по време на големия икономически растеж в Република Ирландия (O’Sullivan, 2016: 108). Тази икономическа промяна е имала особено ужасни и негативни последици за някои семейства в Република Ирландия. Те е трябвало да **живеят разделени и на различни места** в домове на институции или предоставени от тях места за живеене. Това е оказало влияние и върху техното **емоционално състояние**, като честата смяна на адреса е повлияла също така и на **образованието на децата и образователните програми за възрастните, забавяне в социалните плащания** и пр. (пак там: 109).

Исторически аспекти

Преди да разгледаме важния проблем за бездомните – *изхранването*, и какво се прави и дали е достатъчно за разрешаването му, ще разгледаме как ирландският парламент и институции във времето са делегирали **отговорност за подслоняването на бездомните и изграждането на жилища за тях**. За тази цел е необходима една кратка историческа ретроспекция на проблема.

Грижата за бездомни, болни и стари хора в Ирландия до първата половина на XX в. подобно на много европейски страни се е извършвала от **приютите**. Те са били разглеждани от ирландците и ирландския парламент след „освобождението (07.01.1921), като **домове**, в които се е наблюдавало много често лошо отношение към хората, на които е трябвало да се помага и са живеели там. Нещо повече, на всяко оплакване, насочено към тези приюти, се е гледало като неблагодарност, насочена срещу властите (Британските), като се е считало, че трябва да бъдат наказвани хората, които се оплакват от това, че в приютите има такова отношение“ (Crossman, V., 2013: 227). Това била една от причините тези приюти да се възприемат от ирландците повече като символ на потисничество и

лошо управление, отколкото като социални институции. „Поради тази причина веднага след освобождението те започват да се трансформират и така постепенно започват да се превръщат в домове с помощен персонал и да се *институционализират*, като в тях се оказва приоритетно **помощ на стари хора, хора с психични отклонения и заболявания, самотни майки с деца, епилептици**. Някои от тези приюти постепенно се трансформират в медико-социални заведения и са превърнати в **болници**“ (пак там: 226).

Законодателство и методология

Как се променя Ирландия през годините в разрешаването на проблема с бездомните?

Първият **Жилищен Акт/Закон** е приет през 1988 г. и в него за първи път се дефинира бездомничеството. Във Втора секция на закона е описано кога местните власти трябва да приемат и третират човек като бездомник. Когато:

- **човекът няма жилище и друга личност, която е свързана с него, също няма жилище;**
- **когато човек е в болница и няма жилище, в което да се върне;**
- **в случай, когато човек или група хора не могат да си осигурят жилище поради ограничените средства, с които разполагат.**

Този закон задължава всички съществуващи до тогава агенции и местните власти да носят отговорност за бездомните хора.

Друг важен законодателен акт, който е приет към началото на 90-те години на XX в., стъпващ на съществуващия **Закон от 1953 г. (Health Act)**, се явява **Законът за грижа за детето (Child Care Act)**, приет през 1991 г. Съществена промяна тук се явява законовата дефиниция, която разделя бездомниците на две групи/категории:

- **тези, които спят на открито в най лошите условия;**
- **тези, които спят в спешни центрове за настаняване и хостели.**

Съгласно изложените определения, посочени от закона, повечето хора стават бездомници поради следните основни причини и фактори: **икономически затруднения** или **заплаха от насилие**.

Последният по-съществен нормативен акт в Република Ирландия, имащ пряко отношение към разглежданата тематика, е **Законът за жилищата от 2009 г. (Housing (Miscellaneous Provisions act)**, който установява **ангажимента на държавата, съпроводен с план за справяне с бездомничеството**.

Съгласно функционално действащата към момента система на всеки 3 години се събира и обновява информацията, свързана с проблемите на бездомните хора. Събраната и систематизирана информация за периода от 1999–2002 г. показва, че има нарастване на броя бездомници с **6%**. Пълният брой на бездомните през 2003 г., според рапорта на **Отдела за околната среда**,

наследствата и местните власти (Department of Environment, Heritage and Local Government), показва, че броят на бездомните през 2003 г. е **5581** души. При това проучване на национално ниво се получава информация за характеристиката на бездомните. Посочва се, че **76% от бездомните са неомъжени/неженени, а 1405 от тях са деца.**

Според обобщени данни в Дъблин е направена по-добра **координация** и методология за събиране на информация за бездомните, отколкото в провинцията, където тя се осъществява при взаимодействието между **местните власти и агенцията за бездомни** в главните градове на провинцията (Hickey, C., Daithi, D., 2003: 5).

Това системно и многоаспектно проучване и събиране на информация за бездомните хора показва, че броят на **бездомните хора, които са неомъжени/неженени** в периода 1999–2002 г. е намалял от 2050 на 1780 души. Но за сметка на това се е увеличил броят на **бездомните семейства** от 540 на 640. Използването от бездомните на „**Легло и закуска**“ (Bed & Breakfast) типови хотели се е увеличило от 5% през 1999 до 14% през 2002 г.

Само в Дъблин през 2002 г. са платени 19,5 млн. евро за типа хотели „Легло и закуска“ за бездомниците. Една от основните причини да намалее опциите за квартири за бездомните са големият брой на частните инвестиции в сектора на строителството. Ситуацията допълнително се влошава и от това, че **социалното настаняване** се проваля в това да предостави достатъчно къщи и апартаменти на хората, които имат нужда от тях (пак там: 6).

По данни на изследвания значително се е увеличил и броят на бездомните в периода 1999–2002 г. – с 6%, а проучването в Дъблин показва увеличение от 1% на глава от населението. Интересен е фактът, че в Дъблин броят на възрастните бездомни е намалял в този период, но броят на бездомните деца се е увеличил. Не трябва да се омаловажава и игнорира фактът, че за доброто здраве на бездомните тук е важно не само **намирането на подслон**, но и **наличието на средства за храна. Високите цени и малкото средства**, с които разполагат бездомните, води до влошаване на здравето и социалния им статус (пак там: 7).

Дейността на неправителствените организации

„**Focus Ireland**“ е една от най-разпознаваемите благотворителни организации в Дъблин. Също така тя събира детайлна статистическа информация за бездомните в града. Друга, открояваща се в Ирландия, благотворителна организация е „**Pieta**“. Тя също е създадена в Лукан, северен Дъблин, през 2006 г. Днес тя помага на 58 000 души, като дейността ѝ се изразява в предоставяне на **социална и психологическа помощ по посока на превенция срещу самонараняване и самоубийство**. Тя има общо 15 центъра в Ирландия, като същевременно дава работа на 200 социални работници, терапевти и админис-

трация. През годините нейната дейност е със засилено търсене. Сред основните ѝ задачи, разбира се, е да помага и на бездомници, при които се наблюдава висок риск от самоубийства, породени от множество психо-соматични причини, а не само от тежкия факт, че нямат дом. Проучванията и в частност наблюденията показват, че много от бездомниците често употребяват **наркотици и големи количества алкохол**, което води до **депресивни състояния и склонност към самоубийство** (Pieta, Ireland, 2021).

„Focus Ireland“ класифицира **времево** бездомните в три категории:

- първата, с кратък период на бездомничество – по малко от година;
- втората, със среден – от една до три години;
- дългосрочна, когато хората са били бездомни повече от три години.

Ето как са отговорили интервюираните от „Focus Ireland“ бездомници: 29% са казали, че са бездомни за кратък период от време (по-малко от година); 33% са отговорили, че попадат в средния период на продължителност на бездомничеството, а 38% – попадат в категорията дългосрочен.

32% от мъжете и 24% от жените са бездомни от по-малко от година. 28% от интервюираните мъже и 11% от интервюираните жени са казали, че са бездомни в период от една до три години. В този план 40% от мъжете и 32% от жените са отговорили, че са бездомни от повече от три години, което ги изпраща в категорията „**дългосрочно бездомни**“. Най-често използваните места за подслон (настаняване) от бездомните са били **хостелите**, като повечето самотни родители са живели в „Легло и закуска“.

Какво води до бездомничеството?

В контекста на настоящото изследване това е важен въпрос, чийто отговор не е еднозначен. При проучване на причините за бездомничеството вниманието се насочва основно към **генезиса на проблема**, което е изключително важно, за да може да се планира и реализира адекватна **превенция**. Показателно за това е фактът, че повечето от интервюираните от „Focus Ireland“ са отговорили, че причините са комплексни и има много фактори, които водят до него. Към *структурираните фактори* могат да се отнесат: **неадекватното заплащане**, което в комбинация с бедност често води до невъзможността за *наемането на жилища или закупуването на собствен дом*. „Това от своя страна създава усещането за несправедливост и безправие. **Насилието над жени** също може да доведе до бездомничество“ (Hickey, C., D. Daithi, 2003: 39–44).

Подобни анализи са правени и през 1999 г. от Фахи (Fahey, 1999). Според това проучване се оказва, че в жилища за социално слаби в Ирландия живеят 10% от населението на Републиката. Това се оказва сериозен проблем и поради тази причина още през 90-те година на миналия век в Р. Ирландия започват да се създават **социални програми**, насочени към неговото разрешаване.

Въпросът с подсигурияването на достатъчно жилища за социално слаби значително се изостря поради два основни фактора: първият е *икономическият бум* в страната през 90-те години и, на второ място, *драстичното нарастване на населението* в Р. Ирландия (Norris, M., Redmond, D., 2005: 1). В опит да разреши проблема парламентът на Ирландия внася законодателни промени през 2014 г., с които се задължават **всички частни строителни компании при построяването на жилищни блокове или къщи да предоставят 10% от тях на местните общини** с цел да се дават за ползване на социално слабите, включително и за бездомниците. Това заляга в последствие като нормативен акт в Плановия закон, *Част 5* (Planning Act, Part V; O'Brien, C., 2014: 1). Разбира се, това все още не е разрешило изцяло проблема с бездомните, но е сериозна крачка за намаляването му.

Освен построените жилища, давани по закон от частния сектор, които не са достатъчно, парламентът и общините търсят и други пътища, за да разрешат проблема. Друг начин, който общините и правителството използват, е **финансирането на закупуването на парцели земя и застрояването им с домове за бездомните и социално слабите**.

Освен това, когато има достатъчно (приходи) общински или държавни средства от бюджета, да се **инициира закупуването на частни жилища от общините и тези имоти се дават на социално слаби и бездомни**.

Благотворителни организации – социални функции

При този социален механизъм за подсигурияването на храна и всякакъв вид информация, свързана с бездомните, не се разчита само на държавните институции. Ирландската държава е делегирала много от тези дейности с изключително значение на доказани благотворителни организации. Една от тези организации е „**Cork Simon Community**“, която оперира основно в Корк (вторият по големина град в Ирландия) и региона. Съществен елемент в нейната дейност е, че тя доставя и много важни статистически данни за: бездомниците в региона и града; необходимостта от жилища и колко в момента са свободни.

Но тази благотворителна организация не е единствената, има множество такива, които извършват дейности в Р. Ирландия, включително отговорността да изхранват и подсигурият храна на бездомните. Те се спонсорират частично или изцяло от **Ирландския парламент**. Разбира се, повечето благотворителни организации в Ирландия и средствата за дейността им идват от частни постъпления, а много от членовете на персонала им работи за минимално заплащане или работи безвъзмездно. От направения през 2018 г. анализ на **Благотворителния регулатор** се вижда, че повече от половината от средствата са дошли от Ирландския парламент (Министерство на финансите) и дарения от частни лица. В доклада цифрите са следните: 14,5 млрд. евро са по-

стъпленията за благотворителните организации в Р. Ирландия, като не всички отиват за **храна** и **събиране на данни за бездомните**; една голяма част се изразходват за **борба с рака и други заболявания**. За тези организации работят 189 000 работници и 300 000 доброволци. Проучванията, които са направили от Indecon Economic Consultants, показват, че през 2015 г. 350 млн. евро за тези благотворителни организации са дошли от дарители или 3,75 млн. на седмица от дарения на частни лица (Sarah Burns, 2018: 1).

Ирландия е страна с многогодишна история на **доброволчеството**, което се дължи и до голяма степен на дълбоките му корени, залегнали в менталитета на ирландците. Тук има и други по-малки **организации** и **агенции**, които се занимават с проблемите на бездомните. Една част от тях получават *частична и временна финансова помощ* от парламента на Република Ирландия, други – *целева* (постоянна) такава. Такива организации са „Simon Communities“, „Crosscare“, „Society St. Vincent de Paul“, „The Salvation Army“, „Peter McVerry Trust“, „Novas“, „Sophia Housing Association“, „Cope Galway“, „Focus Ireland“ и др.

За да се разбере по-конкретно как работят тези организации и агенции, е добре да се обърне внимание на една от тях, „Focus Ireland“. Тя е една от Дъблинските благотворителни организации, която по своята дейност значително се откроява от останалите.

„Focus Ireland“ е направила огромна крачка при проучването на проблема както с изхранването на бездомните, а също така и с други съпътстващи специфични проблеми, които бездомните хора имат. Чисто практичната дейност на организацията също е впечатляваща. За да разберем размера на помощта, която оказва организацията, и размаха, с който тя работи, трябва да обърнем внимание на нейната *структура*.

Организацията има (поддържа) няколко общински ресторанта с цел да изхранва бездомните, където те да имат безопасно място да се хранят, както и индивидуални кухни за всяка къща или апартамент, които те подsigуряват с храна. „Focus Ireland“ има също кафе-ресторанти в Temple Bar (в центъра на Дъблин), предоставящи ежедневно храна на своите клиенти. През 2001 г. от нейните услуги са се възползвали 2300 души, като през същата година са предоставени и 2000 закуски, обеда и вечери на нуждаещи се.

За да се хранят здравословно, организацията си е поставила за цел бездомните не само да имат **достъп до храна**, но и да имат **право на избор** – вариации на различни храни, но и различни начини на подготовка на храната и удобства, предоставени за тази цел. Те са отчели също така важноста на това да има място за съхраняване на храната и са подsigурили такава не само на нуждаещите се, но и на бездомните. Защото, ако храната не е съхранявана на подходящи места като рафтове, хладилници и места, от които не може да бъде открадната, тя може да стане опасна за тяхното здраве или да бъде открадната.

Благодарение на целенасочените проучвания на „Focus Ireland“, направени по тяхно предложение, са били открити много бездомни хора от тази рискова група, на които им е предоставена помощ и храна. Анализирани са трудностите, които изпитват бездомните хора, за намиране на средства за закупуване на храна, както дали имат проблеми с подготовката на храната за консумиране. Изследван е и въпросът дали бездомните се затрудняват при ползването на услуги, които са предназначени за тях, включително тези, които им дават възможност за намиране на дом (Hickey, C., and D. Daithi, 2003: VI).

За да се постигнат всички тези цели, е необходимо да се създават **нови политики** за изхранване на бездомните и с оглед на това „Focus Ireland“ се явява един от инициаторите и създател на такива. Защо това е важно? През 2020 г. регионалната административна организация за бездомните (Dublin Regional Homeless Executive (DRHE) е констатирала, че в Дъблин има нужда от **политика за регулирано изхранване на бездомните**.

Проучването на проблемите и следователно създаването на адекватни политики е с голяма важност – това е констатирано и от един от водещите университети в Ирландия **UCD**. Факултетът по Социални политики, Социална работа и Социална справедливост (UCD’s School of Social Policy, Social Work and Social Justice) е проучил и наблюдавал работата на пет стационарни центъра за бездомни в Дъблин. Информацията, която е анализирана, показва, че бездомните не са били интервюирани за това как благотворителните организации са им помагали, включително и при изхранването им. Това още веднъж показва, че **интервюирането на бездомните** е много важно, за да могат да се отчетат техните проблеми и следователно да се създадат адекватни социални програми и планове за действие. Въпреки че част от резултатите от това проучване са негативни, в него е отчетена положителна тенденция. Увеличили са се неправителствените организации, които предоставят храна на бездомните, и една от тях е именно „Focus Ireland“ заедно с други две благотворителни организации, споменати в проучването. Това са „Caruchin Day Centre“ и „Merchants Quay Ireland“.

Според изследователите **методологията** за събиране на информация не трябва да се игнорира при подобни проучвания. Методологията, която използва „Focus Ireland“, има *социо-демографски характеристики*, но включва статистика за *консумацията на храна и ежедневиите навици, закупуването на храна, цялостното здраве на хората, общи и основни коментари за житейския опит, свързан с проблема за недохранването*.

Първият начин или **метод се осъществява чрез въпросници**, създадени да съберат информация за всички фактори, свързани с проблема. Вторият метод е свързан с постигане на **ефективни интервюта**, чрез които да се даде повече информация и детайлност, касаещи въпроси, свързани с покупката на

храна, подготовката ѝ, консултиране за житейския опит при разрешаване на проблема с липсата на храна. Третият начин включва **анализиране на събраната информация** от интервюираните, свързана с **18 услуги**, предлагащи и грижещи се за предоставянето на храна. След проучването на няколко направени изследвания се правят извлечения от тях, социо-демографски, както и проучвания, свързани със здравословното състояние на бездомните. За да се постигне по-пълна представа и конкретика на изследванията в тази насока, трябва да се обърне внимание на *възрастта на бездомните*, от колко време са такива и всичко свързано с техния живот и факторите, играещи роля за тяхното адекватно изхранване, които са взаимно свързани. Статистиката в това проучване дава възможност да се направи обзор и съответно заключения, които могат да са полезни при **създаването на нови политики**, начини или подобряване на стари такива, свързани с адекватното и здравословно изхранване на бездомните.

От взелите участие в проучването 63% са мъже и 37% жени. Те са на възраст от 19 до 88 години. **Основната целева група** е на възраст от 36 години. От тях 67% са били необвързани (неомъжени, неженени). 60% от жените, дали интервю, са се грижили за деца по време на интервюирането, като повечето от половината от анкетираните са декларирали, че са самотни майки.

Около 40% от мъжете са отговорили, че са бездомни от 3 и повече години, а при жените тази група съставлява 44% (бездомни за период от една до три години). 49% от анкетираните са посочили, че са живели в хостели по време на интервюто, а 21% са живеели в хотели тип „Легло и закуска“. Като постоянно живеещи на улицата са се определили 13% от класифицираните като бездомни. Тук прави впечатление фактът, че повечето от интервюираните бездомници на въпроса дали се чувстват здравословно добре, са отговорили положително (т.е. че се чувстват задоволително добре), като дори декларират, че са доволни от живота си като цяло.

37% от мъжете са казали, че пушат; 80% от жените също са отговорили положително на този въпрос. Този фактор също има значение и директно влияе и на това как се изхранва един бездомен, ако той или тя е пушач, защото отделя голяма част от своите средства за цигари. Този продукт е изключително скъп – в Република Ирландия цената достига 13 евро за пакет от 20 цигари (Hickey, C., Daithi, D., 2003: VII).

Друг проблем, който има директно отражение върху изхранването на бездомниците, е **употребата на наркотици**. Бездомните влошават здравословното си състояние, като изхарчват малкото си пари за наркотици и губят частично или изцяло желанието да се хранят адекватно и редовно. От интервюираните бездомници 51% са отговорили, че са взимали или все още взимат наркотици. В тази група по-голям относителен дял имат основно по-младите представители на бездомните, отколкото по-възрастните.

Анализът на „Focus Ireland“ на основата на информацията, получена от бездомните, показва, че **гладът и недомядането** при бездомните идва не само поради социално-икономически причини, но и от **липсата на квартири** и условия за запазване на храната.

Повечето социални служби, които се занимават с доставката на храна за бездомните, дават добър избор за доставка на **зеленчуци**, а 2/3 от тези доставчици доставят и **плодове**. Това до голяма степен се явява едно добро начало за адекватното и здравословно изхранване на бездомните. Наред с това те също доставят **месо** и **риба**. Около 42% от използващите услугите за изхранване са посещавали кафета и столове, предназначени за тази цел. Повечето от интервюирани са казали, че приготвената храна и обслужването в тях е задоволително или на добро ниво.

И тук изниква стар и наболял проблем. Достатъчно ли са местата за изхранване на бездомните (пак там: IX)? Проучването показва, че в Дъблин са постигнати значителни успехи в тази насока, но може да се направи още за разрешаването на този проблем. Трябва да имаме предвид, че той е многоаспектен и не се крие само в това дали съществуват такива услуги колко качественни са те. Ключов проблем след проучването се оказва **достъпът, цената и мобилността на предлаганите услуги**.

Проблемът с цената е, че някои бездомници са предпочели да посетят по-скъпи кафета и ресторанти и са обяснили тази си постъпка с това, че са искали да се *ресоциализират*, т.е. да се върнат към някакъв вид *нормалност*. Друга група от интервюираните са казали, че са използвали опцията за по-скъпо хранене, защото в столовите за бездомни са се *чувствали изолирани от обществото*.

„Focus Ireland“ констатира също така, че бездомниците консумират бял хляб, пържени картофи и свинско месо значително повече от останалата част от населението. Това насочва вниманието към въпроса за **адекватното и здравословно хранене на бездомниците**. В Ирландия проучванията включват и ниво на услугите, качество на храната, която предлагат, дали тези услуги и местата, където се извършват, не изолират бездомните от останалата част на обществото. Един от основните стремежи в процеса на реализирането на подобни социални програми и мерки е те да **съхраняват човешкото достойнство** и да се създават **действителни предпоставки за социално включване на бездомните**, да се преодолее чувството за изолация и дискриминация в общността и обществото като цяло.

Стратегии

За да се подобри положението на бездомните като цяло, както и правилното и здравословното им изхранване и подсигурирането на домовете, обслужващи бездомни, са приети **шест препоръчителни политики**. Този ирландски

опит е интересен и полезен, а неговото разглеждане може да разшири аспекта на проучването и опита му за разрешаване.

- **Първата стратегия е Бездомно-интегрираната стратегия.** Това е своеобразна национална държавна стратегия, която цели да адресира проблема с липсата на достатъчно домове за бездомните.

- **Втората стратегия се нарича „Моделиране на бъдещето“.** Това е „Дъблински план за бездомните“, който съдържа няколко важни препоръки за действия, свързани с подсигуриването на домове не само на отделни личности, но и на цели семейства.

- **Третата стратегия е Националната политика за социално включване и политика на антибедност.** Тя основно има за цел да ограничи *нивото на бедност*, да намали *здравословното неравенство* при получаване на услуги от здравната система, да намали *бедността при децата* и да подсигури *достъп до предлаганите държавата услуги*.

- **Четвъртата стратегия е Социално подпомагане и осигуряване.** Тази стратегия се явява част от стратегията за деца от рискови групи, на които се подсигурият безплатни хранителни продукти в училищата основно в по-изостаналите икономически райони.

- **Петата стратегия е Националната политика за здраве и промотиране на здравословния начин на живот.** Тази стратегия включва още две подстратегии: едната е „*Качество и справедливост*“ (Здравна система за теб, 2001) и „*Националната промотираща здравна стратегия*“ (2000) (Hickey, C., Daithi, D., 2003: XI).

При създаването на социалната политика и реализирането ѝ чрез социалната работа за решаването на проблема за борба с бездомничеството от страна на държавата е важно тя не само да е концентрирана и фокусирана върху бездомните, а да съдържа и **превенция**, която да помага броят на бездомните да не се увеличава.

Една от тези стратегии, приети и приложени от ирландските власти, е **Стратегията за превенция** (Preventative Strategy), която стартира през 2002 г. Тази стратегия се фокусира основно върху проблемите на хората, които ползват **институционализирана подкрепа и помощ** независимо от това дали са **затворници, хора със здравословни проблеми** или **млади хора**. Тя е конструирана така, че да подсигури ранна интервенция, чрез която да се избегне бездомничеството.

Няколко държавни департамента разделят отговорностите си и координират действията си в тази стратегия: **Департамента за справедливост и равенство** и реформиране на закона, **Научно-образователен департамент**, **Департамента за обществено здраве и грижа за децата**. Разделянето на отговорностите между отделните департаменти гарантира тяхното изпълнение и успешното имплементиране на стратегията.

Основната цел на така зададената стратегия е **никой да не бъде оставен без помощ и подкрепа след като напусне държавните институции** (затвори, болници и т.н.), особено хората, които са нарушили закона или напускат психиатрични заведения (Fitzpatrick Associates Economic Consultants, the Minister for Housing and Urban Renewal, 2006: 6–7).

Друга, предшестваща цитираната стратегия, е т.нар. **Интеграционна стратегия за бездомните** (Integrated Homeless Strategy). Нейното прилагане започва още през 2000 г., като тя е част от координирания отговор на множеството проблеми, които имат бездомниците. Тя предлага **серия от интервенции**, чиято цел е да намали нуждата от междинни, **временни общежития**, и такива за **дългосрочен престой**; бездомните да имат възможността за по-добро **образование**; да имат достъп до **медицинска помощ**, да поддържат доброто си здраве и да им се подсигурят места, които да станат техни **домове**.

В тази стратегия също така е обърнато значително внимание и на здравословното изхранване на бездомните. Стратегията е обезпечена с голям финансов ресурс, осигурен от Департамента по околната среда, наследството и местното управление. През 2000 г. за тази програма са дадени 12,6 млн. евро, а в периода 2003–2004 г. съответно 50 и 45,7 млн. евро. Департаментът на здравето и децата също е получил значително увеличение на средствата, свързани с прилагането на интеграционната стратегия – през 2000 г. сумата е била 30,2 млн. евро (пак там: 18).

През месец май 2014 г. до самата сграда на ирландския парламент умира бездомник, което отваря отново дебата за проблемите на бездомните. Стига се до приемането на **План за имплементиране от страна на държавата в отговор на бездомничеството** (Implementation Plan on the State's response to homelessness), който включва 20 специфични действия, с които да се сложи край на бездомничеството до 2016 г.

След проведената дискусия е приет **План за действие**, който да адресира по-ясно и адекватно проблема с бездомничеството. Планът включва **даване на жилища, влезли във владение на ирландската държава** от банкрутирали фирми, компании и частни лица, които не са могли да плащат заемите след настъпването на рецесията от 2008 г. Техните заеми към банките са платени от ирландската държава, а в замяна тя придобива недвижимите им имоти.

Също така са **предоставени още жилища** от социалните служби; започва се и даването на **социални помощи**, с които да могат да се **плащат наемите на бездомните хора**, за които не са достигнали държавни жилища.

За подпомагане на бездомните и изкореняването на бездомничеството през 2014 г. ирландският парламент създава още една стратегия – **Социална жилищната стратегия** (Social Housing Strategy). За целта са отпуснати средства на местните власти за **построяване на жилища**, като е определен ми-

нимум от 35 000 за първите 6 г. През април 2016 г. е поставен фундамента на **Жилищния план на действие** (Laying the foundation: Housing Action Report) от департамента по околната среда, общините и местните парламенти.

В този план са включени 31 действия, с които да се решат жилищните проблеми на бездомните в Ирландия. Пет от тях са директно насочени и свързани с бездомничеството. Те са, както следва:

- спешно предоставяне на жилища за 153 нуждаещи се бездомни семейства до 2016 г.;
- предоставяне на местните общини до 50% от свободния жилищен фонд за бездомни хора и семейства;
- увеличаване нивата на паричните помощи за наеми на бездомните;
- увеличаване контрола на месните парламенти и държавните фондове, които им се предоставят.

През 2015 г. парламентът приема и **Закон за ограничаване на възможността хазияте да увеличават наемите** всяка година, като това е нормативно регламентирано. Те са задължени да не вдигат наемите за минимум от две години (пак там: 16).

Стимулиране на участието в интервюта (допитвания) на бездомните в Ирландия

Множество агенции и правителствени организации са осъзнали важноста на провеждане на **интервюта**, които дават изключително важна и необходима информация за разрешаването на проблемите, свързани с бездомничеството.

За да се постигне желаният оптимален резултат, интервютата трябва да обхванат максимален брой респонденти (т.е. бездомни хора), като за тази си цел те трябва да се структурират така, че бездомните не само да бъдат предразположени, т.е. окуражени и стимулирани при даването на интервюта, но и да дадат нужната информация. За да постигнат това „Focus Ireland“ дава ваучер от 15 евро за веригата магазини „Danne’s Stores“ на всеки бездомен, дал интервю. Доказано е, че когато участниците са стимулирани, това има положителен ефект, т.е. те не дават двузначни и подвеждащи отговори.

Кемсли през далечната 1969 г. дава подобен иновативен пример за такива интервюта. Той прилага плащане чрез UK Family Expenditure Survey и така участието при интервютата се е увеличило със 71%, докато при изследване през 1951 и 1968 г. (National Food Survey), когато не се е плащало на участниците, отговорите са били между 35 и 55%.

Темите във въпросниците са също от важно значение. Групата за дискусия на „Focus Ireland“ (Focus Group Discussions) се фокусира върху четири основни теми.

- Първата е *достъпът до храна*. Една от причините да се фокусират върху тази тема е, че ако не се обърне внимание на нея, това може да доведе на пример до глад на бездомниците и техните деца и проблемът да се задълбочи.

- Втората тема е свързана с *достъпа, избора, ограниченията за достъпа до храна и консумацията ѝ*. Причина за акцента върху тази тема е да се избегне от страна на бездомниците да използват по-скъпите и невинаги здравословни опции за закупуване на храна. В тези магазини цените са по-високи и количествата са по-малки. Също така полуфабрикатите са нездравословни както за децата, така и за възрастните. И когато бездомниците нямат място за съхранение на храната си, това е често повод за кражба на хранителни продукти.

- Третата тема е *достъп до информация* за здравословното хранене, подготвянето на храната и съхранението ѝ. Тази тема е важна особено при младите бездомници, които имат деца, защото, ако те нямат склад (хладилници, помещения), където правилно да съхраняват храната си, тя може да стане опасна за тях и членовете на техните семейства.

- Четвъртата тема, върху която също са се фокусирали от „Focus Ireland“, са очакванията, културите, ценностите и възможността за избор на храни. Важността на тази тема идва от това, че трябва да има *центрове за хранене* на бездомните, защото там е по-безопасно, по-релаксиращо по време на хранене (т.е. не трябва да се притеснява дали ще бъдат обрани или нападнати, докато се хранят).

На базата на изследванията, проведени от Focus Group Discussions, са направени няколко важни заключения. Животът в хостелите лишава до голяма степен бездомниците от лично пространство и уединение. При проучването е отчетен и фактът, че бездомните, които са имали криминални досиета, са скрили тази информация (Hickey C., Daithi, D., 2003: XIII).

Как се хранят бездомните в Дъблин?

И на този въпрос „Focus Ireland“ се е опитал да даде отговор. Трина мъже и една жена са били на специална диета по време на интервюто. Двама са били вегетарианци, една жена е диабетик. Ползва се **индекс за телесно тегло** (Body Mass Index) (BMI), който се определя на база теглото и височината при мъжете и жените. Експертите определят този индекс така: под 18,5 теглото е по-малко, отколкото трябва да бъде. Между 18,5 и 25 се приема за здравословно, а над 30 – за прекалено високо. Не всички бездомници са предоставили данни за височината и теглото си и поради тази причина не е определен техният индекс (71% от интервюираните са представили необходимите данни). Според систематизираната информация само 8% са били под здравословния индекс, 66% са имали нормално тегло, 15% са били с наднормено тегло, а едва 6% прекалено затлъстели (пак там: 45).

При запитване „Колко здрави се чувстват“? – 21% са отговорили, че се чувстват напълно здрави; 28% са казали, че се чувстват сравнително добре, 53% декларират, че не се чувстват здравословно добре; 56% са отговорили, че са прегледжани от лекар поне веднъж през последните три години, а 38%, че са посетили лекар или медицинска сестра през последните 30 дни преди интервюто; 47% са посетили личните си доктори по специфични здравни причини; едва 2% са посетили клиники и болници, а 16% от интервюираните са получили помощ в клиники, свързани с **интервенции от мултидисциплинарните екипи за бездомни хора** (Multidisciplinary Team for homeless).

В този контекст на проучване на здравния статус на изследваните бездомни лица 40% са отговорили, че имат повече от един *здравословен проблем*; 39% са отговорили, че страдат от *депресия*, а 31% взимат всеки ден *лекарства*.

Много често вземат *ханчета* интервюираните на възраст от 26 до 46 години, като на 77% от жените и 39% от мъжете са били изписани медикаменти от лекар за постоянен период от време.

В повечето проучвания на начина на живот на бездомните се установява, че *тютюнопушенето* също е сериозен проблем сред тази социална група. Проучването на „Focus Ireland“ показва, че то е сериозен проблем основно сред бездомниците в Дъблин. Повечето участници в интервюто са казали, че пушат, като почти 1/3 от тях са отговорили, че взимат и *наркотици*. Притеснителен факт е споделянето от изследваните лица, че 14% от мъжете и 5% от жените по време на интервюто са употребили наркотици. Най-разпространен е *хероинът*. Други наркотични вещества, използвани от бездомните, са кокаин, екстази, канабис, амфетамини. Близко половината – 10 от 19 бездомни – са отговорили, че взимат една или повече видове дрога. Един на десет от интервюираните е казал, че е на метадон (пак там: 42–44).

Разбира се, за да се разрешат или минимизират проблемите със здравословното и адекватно изхранване на бездомните и подсигуриването на безопасни и хигиенични условия на живот, преди всичко трябва да се реши проблемът за жилищата. За тази цел ще бъде разгледана стратегията и целите на ирландското правителство за справяне с проблема с бездомничеството за периода 2008–2013 г.

Тази нова стратегия има **три основни цели**, насочени към: премахване на жилищата за временно и спешно настаняване и нуждата от тях; елиминиране възможността хората да изпаднат в подобно състояние и да станат бездомници (т.е. да са без подслон) и да спят на открито; полагане на максимални усилия тази цели да се постигне.

Тази стратегия е наречена „**Пътят към дома**“. Тя се изгражда и стъпва на основата на споменатите по-горе две други утвърдени стратегии, които са много успешни и адресирани към борещи се със същия проблем. Първата от тях се нарича *Интеграционна стратегия за бездомните* (Integrated

Homeless Strategy) приета през 2000 г., а втората е *Стратегията за превенция* (Preventative Strategy), утвърдена през 2002 г. (Finneran, M., Gormley, J., 2008: 5)

Тези стратегии са сериозно обезпечени финансово от ирландското правителство, което показва решителността на държава да се справи с този проблем. В резултат от приложените действия в периода от 2000 до 2008 г. са похарчени 650 млн. евро. Както неправителствената организация за подпомагане „Focus Ireland“, така и ирландските държавни институции, които работят и подсиgurяват тези стратегии, са стигнали до почти едни и същи заключения във връзка с **необходимостта какво трябва да се подобри и направи** в бъдещата стратегия „Път към дома“, за да се минимизира броят на бездомните до възможно най-ниски нива. На базата на анализи на условията на живот на бездомните и съпоставянето им с целите на стратегиите са формулирани адекватни изводи по посока на:

- потребност от подобряване на стандартите;
- постигане на по-голяма ефикасност при реализиране на социалните програми и мерки, адресирани директно към бездомните лица;
- „формулиране на ясни, т.е. по-конкретни цели, за реализиране в краткосрочен и по-дългосрочен план;
- потребност от сътрудничество между различните нива, оторизирани за решаване на проблема с бездомните, включително при мерките за превенция;
- подобряване на мениджмънта на социалните програми и мерки с цел ефективно и ефикасно разходване на ресурсите – човешки и финансови;
- събиране и анализиране на информацията, като тя се използва максимално (Department of the Environment, Heritage & Local Government, 2008–2013: 6).

Всички стратегически цели в актуализираната стратегия са придружени със специално направени планове за действие.

Каква е причината да има бездомни хора? Как един човек става бездомник?

Проучванията, които са представени в настоящото изследване, показват, че основният проблем в обществата е **социалното неравенство**. Съществуващото все още в много страни и сектори ниско заплащане на труда, което не е достатъчно и в много от случаите се явява съществена причина да не може да се наеме или закупи жилище, се посочва от различни изследователи – икономисти, социолози, психолози, социални работници – като един от основните проблеми.

Отново по данни от проучвания и финансови доклади, както и по мнението на някои социални експерти, неолибералният модел в икономиката на Ирландия също допринася за задълбочаване на проблема или застой при разрешаването му. Все още няма работеща законова рамка, която да ограничава нарастването на наемите за определен период от време и цените на жилищата. Почти цялата строителна дейност е в частни компании и фирми, което от своя

страна ограничава контрола върху нарастване цените на жилищата и наемите. Показателен е фактът, че за 2021 г. наемите са скочили само за първите четири месеца от годината с 6% в Дъблин. Средната цена на наема за къща с три спални е между 2000 и 2500 евро с тенденция за постоянно нарастване на цените на наемите и имотите.

Затварянето на страната и спирането на строителството за повече от шест месеца през 2021 г. допълнително влоши ситуацията с наемите и цените на жилищата. Неоспорим факт е, че Ирландският парламент прави големи крачки към разрешаването на проблема с множество програми и стратегии, като същевременно инвестира много финансови средства за тази цел. Правят се значителни опити да се организира и координира цялостната дейност в тази насока, но това изглежда все още не е достатъчно. Сериозни крачки са направени в разпределението на отговорностите на различните държавни институции и координиране на действията между тях, което е съществено важен елемент в борбата с бездомничеството.

Но тук несъмнено идва и фундаменталният въпрос: може ли бездомничеството да се изкорени, ако се поддържат постоянни нива на броя на социално слабите? Отговорът е по-скоро не и това е така, защото нивата на социална диференциация са почти непроменени в Република Ирландия в последните десетилетия, като това с пълна сила важи и за България, където тази диференциация даже се е задълбочила и средства за построяване на жилища за социално слаби тук почти не се отпускат или са доста оскъдни на фона на нуждата от тях. Друг проблем в България е липсата на детайлни статистически данни, обхващащи многото аспекти на проблемите, свързани с бездомните. Финансовият ресурс у нас (спрямо този, отделян в Ирландия), с който разполагат местните власти, е изключително малък и крайно недостатъчен за намаляване (разрешаване) на този въпрос.

Жилищният проблем е и остава основен, но не единствен. Наред с него изхранването на бездомните хора, и то със здравословна храна, както и нейното съхранение също са много важни и належащи като социални въпроси. Проучванията и стимулирането на интервютата с бездомните хора относно техния статус, начин на живот, потребности и пр. въпроси, свързани с визиращия проблем, са една правилна и полезна крачка при разрешаването му.

Подсигуряването на места за хранене на бездомните хора също е от приоритетно значение. Там те получават не само подслон, но и чувство за сигурност, без да са притеснени от външни фактори, заплахи от кражба или др. Благотворителността и доброволната физическа помощ в случая са важен фактор при разрешаване и облекчаване на проблемите на бездомните хора. В това отношение Ирландия може да се похвали с изключителни успехи, показателен за които е фактът, че тя ангажира приблизително 300 000 доброволци.

Въпреки позитивната тенденция това не е достатъчно, за да се разрешат изцяло и многообхватно проблемите на бездомните.

„Focus Ireland“ е направила едно важно заключение, което може да е добра изходна база за цялостното разрешаване на проблемите, свързани с бездомните. За да се подобри работата при прилагане на политики и стратегии, насочени за подпомагане на бездомните според „Focus Ireland“ **е необходимо да се определят линиите на отговорност, координацията между правителство, общини и неправителствени организации, занимаващи се с разрешаване на проблема с бездомниците** (Hickey C., D. Daithi, Focus Ireland, 2003: 22).

Събирането на информация, проучванията на проблема с бездомничеството и неговото разрешаване са много важни. Но до 2010 г. такова систематизиране на информация е доста оскъдно както в страните от Централна Европа, така и у нас, което е и причина за частичния провал в решаването на проблема в Европа и в частност в ЕС.

„Според много автори Европа е загубила много време и енергия в полемиката, свързана с проблема и описването му, вместо той да бъде проучен и изразен с числа. Липсата на достатъчна емпиричност в борбата с бездомничеството също е пропуск, който е направен до началото на новото хилядолетие“ (Busch-Geertsema, Edgar, O’Sullivan and Pleace, 2010: 20). „Дори тези проучвания, които са направени от 70-те години на XX в. до 2010 г., страдат от две основни слабости: методите, които се използват, са много слаби, и са по-скоро описателни и лишени от теория“ (Philippot, 2007: 497).

Това показва отново колко е важно днес да се събира комплексна информация за бездомниците. Затова всички институции, занимаващи се с проблема, трябва да систематизират и споделят една с друга събраните от тях данни и ако те не са достатъчна и не обхващат всички сфери на проблемите на бездомните, да се разшири тяхното доставяне.

Неправителствените организации, чиято цел е също да помагат, не трябва да са изключени от този общ процес на синтезиране и обмен на информацията с държавните институции. И тук по-специално внимание трябва да се обърне на организациите, които имат по-голяма ангажираност не само с директното подпомагане на бездомните, но и със събирането на данни, какъвто опит имат съществуващите в Република Ирландия, които с годините и дейността си са доказали своя принос и опит в разрешаването на проблемите на бездомните. Важно е индивидуалните примери на ангажираност и съпричастност да бъдат окуражавани от тези организации и институции. Такова насърчаване може да се постигне чрез реклама, показване на благодарност към индивиди, които са дали много в борбата с проблема, показване на добрия пример чрез телевизия, вестници, социални мрежи. За да може по-голяма част от обществото да бъде запозната с този толкова наболял проблем и по-многобройни групи от хора да станат съпричастни с него.

Заклучение

В социалната работа с бездомните една от ключовите задачи е събирането на данни за броя на бездомните лица в една страна, разпределението им по пол, възраст, образование, религиозна принадлежност и други характеристики. Очертаването на профила на бездомните хора или картината във всяка от страните е основата, която позволява на изследователите да се насочат към следващата стъпка – **проучване на причините** за наличието на проблема при всеки един от тези хора, които в един момент започват да имат твърде сходна съдба, но генезисът на проблема им може да бъде твърде различен.

Ето защо **математико-статистическата информация**, събрана за бездомничеството в различните страни, се определя като важен начален етап на ефективната социална работа. Данните и средствата, събирани за тях по различни пътища – публични социални програми, неправителствени организации, доброволчество и пр., са ценен източник за планиране както на публични политики, така и на допълнително мобилизиране на граждански организации за превантивни действия. „В същото време никоя институция, човек или неправителствена организация не трябва да забравя, че работи с живи хора и те не са само числа, а **личности, изпаднали в изключително тежка и сложна в много от случаите ситуация. Повечето бездомни имат чувството за несправедливост, тегнеца над тях, самосъжаляват се и имат усещането, че не са третираны равноправно**“ (Watts, 2013: 11).

Този проблем има и абстрактна, невидима страна, която ние носим в себе си един път персонално – като отделни индивиди, и втори път като социум – т.е. общество. Доколкото се раздаваме и помагаме, доколкото изискваме и настояваме от страна държавата и институциите за повече социална справедливост. От този абстрактен фактор много често се определят и посоките за разрешаването на проблема с бездомните.

Всяко зряло общество трябва да се стреми към ангажираност с проблемите на бездомните, включително и с тези бездомни хора, които имат наркотична зависимост. Ако категоризираме и игнорираме хората с проблеми по този начин, това ще ни отдалечава още повече от заветната цел, а именно свят без бездомници или свят със социална справедливост за всички.

При изследване на ценностните измерения на социалната работа се посочва, че *„социалните работници в своята практическа работа следва да зачитават човешките права, човешкото достойнство и социалната справедливост ... а добрият самарянин се интерпретира като един идеал за модерна социална работа в условията на изискванията на съвременната социална държава“* (Стракова, Л., 2011).

За постигането на основната цел – социалното включване и на бездомните хора, социалните дейности, адресирани към тях, следва да бъдат иновативни и да имат устойчив характер.

ЛИТЕРАТУРА

- Стракова, Л. (2011) Университетското обучение по социални дейности – изследователски пространства и практически предизвикателства. – В: Социална работа – обучение и практика. С., УИ „Св. Климент Охридски“. [Strakova, L. (2011) *Universitetskoto obuchenie po sotsialni deynosti – izsledovateliski prostranstva i prakticheski predizvikatelstva*. – V: *Sotsialna rabota – obuchenie i praktika*. Sofia, UI „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Burns, Sarah (2018) Government and public bodies largest source of income charities. *The Irish Times*.
- Busch-Geertsema, Volker, Edgar William, O’Sullivan Eoin, Pleace Nicolas (2010) Homelessness and Homeless policies in Europe. Lessons from Research, European Consensus Conference on Homelessness.
- Crossman, Virginia (2013) *Poverty and the Poor Law in Ireland 1850–1914*. Liverpool University Press.
- Department of the Environment (2008) *Heritage & Local Government. The Way Home: A Strategy to Address Adult Homelessness in Ireland 2008–2013*.
- Finneran, Michael and Gormley, John, (2008) *The Way Home: A Strategy to Address Adult Homelessness in Ireland*.
- Hickey, Clear and Daithi, Downey (2003) *Hungry for Change Social exclusion, food poverty and homelessness in Dublin*, Focus Ireland.
- Fitzpatrick Associates, Economic Consultants to the Minister for housing and Urban Renewal (2006) *Review of the Implementation of the Government Integrate and Preventive Homeless Strategies*.
- Fulton, Margaret, Kut Linsey, Morianos Mellissa, Spencer Lindsay (2010) *Study of Homelessness*. Worcester Polytechnic Institute.
- Harris, Michelle and Redmond Declan (2005) *Housing contemporary Ireland (poverty and shelter)*. Springer.
- Labor and Social Affairs, Department of Employment, OECD, 2020. London Assembly, 2017.
- O’Brien, Carl (2014) *New law means building must provide social housing*. *The Irish Times*. Report submitted by Fitzpatrick Associates Economic Consultants to the Minister for Housing and Urban Renewal, *Review of the Implementation of the government integrated prevention homeless strategies*, 2006.
- O’Sullivan, Eoin, *Ambition, Adversity, Adaptation?*, School of Social Work and Social Policy, 2016, Trinity College Dublin.
- Organization for Economic Co-operation and Development, 2020.
- Pieta (2021) – www.pieta.ie
- Watts, Elizabeth (2013) *The Impact of Legal Rights to Housing for Homeless People. A Normative Comparison of Scotland and Ireland*, 2013, University of York.
- [https://www.homelessdublin.ie/info/policy#:~:text=Key%20legislation%20relating%20to%20homelessness,\(Miscellaneous%20Provisions\)%20Act%202009.&text=The%20Act%20provided%20the%20first%20legal%20definition%20of%20homelessness%20in%20Ireland./24.11.2021](https://www.homelessdublin.ie/info/policy#:~:text=Key%20legislation%20relating%20to%20homelessness,(Miscellaneous%20Provisions)%20Act%202009.&text=The%20Act%20provided%20the%20first%20legal%20definition%20of%20homelessness%20in%20Ireland./24.11.2021)

